2020 ماي -ئيۇن

ئومۇمىي 10-سان

ئۇيغۇرلار

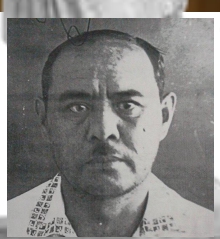
The Uyghurs

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مەۋجۇدىيىتىنىڭ ژۇرنىلى

The Magazine of the Uyghur Culture and Survival

قىپقىزىل يالغانچىلىق 1

ئابدۇللا روزىباقىيېۋ 55

بىرۇنى 68

2020 ماي -ئىيۇن

ئومۇمىي 10-سان

ئۇيغۇرلار

ئايلىق ئۇنىۋېرسال ژۇرنال

ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى قەدىمدە دۇنيا مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئوچراشقان مەدەنىيەتلەر مەركىزىدۇر. ھالبۇكى، بۇ يەردىكى ئاساسىي ئېقىم مەدەنىيىتى يەنىلا ئەزەلدىن شۇ جايدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىدۇر.

باش مۇھەررىر: ئۇيغۇر كۆكئارت

مۇھەررلەر: ھېكمەتيار ئىبراھىم

ئەنۋەر قاراقۇرۇم

چىقارغۇچى ئورۇن :

ئۇيغۇر پروجېكتى فوندى (UPF)

www.uyghursfoundation.org

ژۇرنالنىڭ نەشر ھوقۇقى:

ئۇيغۇر پروجېكتى فوندىغا تەۋە.

مەنبەسى ھەققىدە ئىزاھات بېرىلگەن قىسمەن ئەسەرلەردىن باشقا بارلىق ئەسەرلەرنىڭ نەشر ھوقۇقى بۇ ژۇرنالغا مەنسۇب.

6 009800 461091 >

UYGHUR PROJECTS FOUNDATION

مۇندەرىجە

مىسلىسىز ئۆيغىنىش

ئۇيغۇرلار سېتىلماقتا 50

تۆتامىكىز نىمىشقا شۇنچە مۇھىم؟ 97

بولۇملۇق تۆتامنىڭ كۆچى 104

قارار چىقىرىشتا پىسخولوگىيەلىك بىر تەرەپلىمىلىكتىن ساقلىنىش 35

ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق سىياسىتى قانۇن لايىھەسى 2020 40

بارلىق رەھىمسىزلىكلەرنىڭ يىلتىزى 90

خىتاي تەتقىقاتى

قىپقىزىل يالغانچىلىق: كوممۇنىست خىتاينىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش ئىستىكىنىڭ ئىچىۋزى

مەدەنىيىتىمىزدە ئىسلام

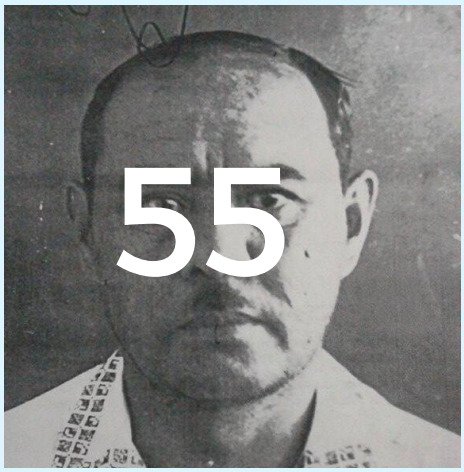
ئەھمەد دىدات 100

ھۆلىستان

ئاسىيە مۇھەممەد سالىھ

تارىخ ۋە بىز

بىرۈنى

ئىسا يۈسۈپ ئالپتېكىننىڭ ئامېرىكا پىرىزدېنتى رېچارد نىكسونغا ئەۋەتكەن مەمۇراندۇمى 33

كۆچار ئۇيغۇر تارخان بېگىگە ئالاقىدار بىر پارچە ھۆججەت 60

بۈيۈك سىمالار

ئابدۇللا روزىباقىيېۋ

كۆپكۆنىكى ئۇيغۇرلار

گوللاندىيە ئۇيغۇرلىرى 109

قىپقىزىل يالغانچىلىق:

كوممۇنىست ختاينىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش ئىستىكىنىڭ ئىچىۋىزى

Deceiving the Sky: Inside Communist China's Drive for Global Supremacy

بىل گېرتس «ۋاشىنگتون ۋاقتى» دۆلەت بىخەتەرلىكى سەھىپىسىنىڭ داڭلىق مۇخبىرى. ھازىر دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكىنىڭ تەكلىپلىك ختاي ئىشلىرى ئانالىزچىسى. ختاي تەھدىتى ھەققىدە مەخسۇس ئالتە كىتابى بار.

بىل گېرتس

Bill Gertz

☆ ئالتىنچى باب ☆

رەڤ ملك ئۈستۈنلۈك مۇجادىلىسى

خىتاينىڭ تور ھۇجۇملىرى

«غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئىمكانقەدەر دۈشمەننىڭ كۆز – قۇلاقلىرىنى ئېتىپ، ئۇلارنى كور – گاس قىلىپ قويۇشىمىز، ئۇلارنىڭ قوماندانلىرىنى قايمۇقتۇرۇپ، دىققىتىنى چېچىشىمىز لازىم».
ـــ ماۋ زېدوڭ، 1940 – يىللار.

«ھەي، سىزدە <زەھەرلىك چىگگىلىك> (Poison ivy) پروگراممىسى بارمۇ؟ باھاسى قانچە؟ ماڭا ۋىرۇس ئۇلتۇرۇش يۇمشاق دېتالى بايقىيالمايدىغان ۋە يوقىتالمايدىغىنىدىن لازىم ئىدى». بۇ ئېلخەت خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئىستىخبارات قىسمىنىڭ ئالاھىدە بىر بۆلۈكى بولغان، «خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى باش شىتابىنىڭ ئۇچىنچى باشقارمىسى» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان قىسمىنىڭ ھەربىي ئوفىتسېرىدىن كەلگەنىدى. ئامېرىكا بىخەتەرلىك ئەمەلدارلىرى مەزكۇر جاسۇسلۇق ئاپپاراتىنى «PLA3» دەپ ئاتايدۇ. بۇ كومپۇنىستىك خىتاينىڭ خاككېرلىق ئارقىلىق ئامېرىكانىڭ ھەربىي تېخنىكىلىرىنى ئوغرىلاشتىكى ئەڭ ئۈتۈقلۇق ۋاستىلىرىدىن بىرىدۇر. خىتاي ئارمىيەسىنىڭ ئىستىخبارات توپلاش قىسمى بولغان يەنە بىر تارمىقى «خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى باش شىتابىنىڭ ئىككىنچى باشقارمىسى» ياكى «PLA2» دەپ ئاتىلىدۇ. (بۇنىڭدىن سىرت) «تۆتىنچى باشقارما» ياكى «PLA4» ھەم ئېلېكترونلۇق جاسۇسلۇققا، ھەم ئېلېكترونلۇق ئۇرۇشقا مەسئۇل. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئىستىخبارات قىسىملىرى خىتاينى ئامېرىكا بىخەتەرلىكىگە ئەڭ زور ئىستىخبارات تەھدىتى شەكىللەندۈرىدىغان دۆلەتكە ئايلاندۇردى. يۇقىرىقى ئۈچ قىسىم يېقىندىن ھەمكارلىشىپ، ئامېرىكادىن زور مىقداردا مەخپىيەتلىكلەرنى ئوغرىلىماقتا. ئۇچۇرلار رەقەملىك شەكىلدىلا بولسا، خىتايلار ئۇنى ئوغرىلىماي قويمايدۇ.

خىتاي ئارمىيەسىنىڭ تور ئۇرۇشى ھەققىدە باش قاتۇرۇۋاتقانلىقى مەخپىيەتلىك ئەمەس. گۇاڭجوۇ ھەربىي رايونىنىڭ 2014 – يىلى ئۇچىنچى ئايدىكى گېزىتىنى ئوقۇغان ھەركىم بۇ ئىستراتېگىيەنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايدۇ. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ يۇەن يى، لیۇ روڭباۋ ۋە شۇ ۋېنخۇادىن ئىبارەت ئۈچ ئوفىتسېرى «خەلق ئۇرۇشى ئىدىيەسىنى قانات يايدۇرۇپ، كەلگۈسىدىكى تور ئۇرۇشىدا يېڭىپ چىقايلى!» دېگەن شوئارسىمان ماۋزۇلۇق ماقالىسىدە، تور بوشلۇقىدا «خەلق ئۇرۇشى» قىلىش نىسبەتەن ئاجىز خىتاي ئارمىيەسىنىڭ ئۆزىدىن كۈچلۈك ئامېرىكا ئارمىيەسىنى يېڭىشىنىڭ ئاچقۇچى، دەپ كۆرسىتىلگەن. «تور بوشلۇقى ساھەسىدە خەلق ئۇرۇشى قوزغاشتا، بىز ئاللىكىملەردىن بېشارەتسىمان تەييار جاۋابقا ئېرىشەلمەيمىز، شۇنداقلا قولىمىزدا ئۈدۈللا پايدىلىنىشقا بولىدىغان تەجرىبە ھەم يوق» دەيدۇ خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئۇرۇش نەزەريەسى تەرەققىي قىلدۇرۇش مەركىزىدىكى بۇ ئاپتورلار.

«(ماۋ زېدوڭنىڭ) خەلق ئۇرۇشى ئىدىيەسىگە قانداق ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى قانداق قانات يايدۇرۇش، شۇنداقلا قانداق قىلىپ دۈشمىنىمىزنى <خەلق ئۇرۇشىنىڭ بىپايان دېڭىزى>غا غەرق قىلىۋېتىش بىزنىڭ ئاساسىي بۇرچىمىزغا ئالاقىدار، ئەڭ كۆپ زېھنىمىزنى سەرپ قىلىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك بولغان تېمىدۇر».

«زەھەرلىك چىگگىلىك» خەلقئارادىكى خاككېرلار ئارىسىدا خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئەڭ ياقتۇرىدىغان يۇمشاق دېتال ئىكەنلىكى بىلەن مەشھۇر يىراقتىن ئېرىشىش (زىيارەت قىلىش) قورالى (RAT)دۇر. ئۇ خەلقئارالىق خاككېرلىق قارا بازىرىدىكى ئەڭ ئىلغار يۇمشاق دېتال بولماسلىقىغا قارىماستىن، خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئۇچىنچى باشقارمىسىنىڭ ئىستىخبارات ئۇچۇرلىرى توپلاشتىكى پەۋقۇلئاددە ئۇنۇملۇك

قورالىغا ئايلانغان. «زەھەرلىك چىڭگىلىك»نىڭ بۇ قەدەر كەڭ قوللىنىلىشچانلىقى سەۋەب ناھايىتى ئاددىي. مىكروسوفت كۆزنەك (Microsoft Windows) سىستېمىسىنى ئىشلىتىدىغان ھەرقانداق كومپيۇتېر ۋە تور (مەزكۇر «زەھەرلىك چىڭگىلىك» خاككېرلىق دېتالى ئۇچۇن) ئاسانلا قولغا چۈشۈرگىلى بولىدىغان ئولجىدۇر. «زەھەرلىك چىڭگىلىك» كومپيۇتېر سىستېمىسىغا كىرىپلۇئالسا، كونۇپكا تاختىسى مەشغۇلاتىنى يىراقتىن نازارەت قىلالايدۇ، ئېكران مەشغۇلاتىنىڭ رەسىملىك كەسمىسى ھەم ۋىدىيوسىغا ئېرىشەلەيدۇ، زور مىقدارىدا ھۆججەتلەرنى يۆتكىيەلەيدۇ، مەخپىي نومۇرلارنى ئوغرىلىيالايدۇ، سىستېمىنى باشقۇرۇش ئىجازىتىگە ئېرىشەلەيدۇ، ئىنتېرنېت ۋە سان – سىفىر ئېقىمىنى يۆتكەپ تارقىتالايدۇ ۋەھاكازالار.

(يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان) ئۇچىنچى باشقارمىنىڭ ئوفىتسېرىدىن كەلگەن، «زەھەرلىك چىڭگىلىك» جاسۇسلۇق يۇمشاق دېتالىنى ئىزدەش ھەققىدىكى ئېلخەت ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىك ئىدارىسى تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلگەن ۋە نەتىجىدە (شۇ ئېلخەتنى تاپشۇرۇۋالغۇچى) سۇ بىن (ستېفېن سۇ) ئىسىملىك غوللۇق خىتاي جاسۇسى قولغا ئېلىنغان ۋە جىنايىتى بېكىتىلگەن. سۇ بىن ۋەقەسى تۇنجى قېتىم خىتاي ئارمىيەسىنىڭ بوئىڭ (Boeing) شىركىتىگە ئوخشاش دۆلەت مۇداپىئەسى ھۆددىگەرلىك شىركەتلىرىدىن ئامېرىكانىڭ قورال تېخنىكىلىرىنى ئوغرىلاش جەھەتتىكى توختاۋسىز پىلانلىرىنى ئاشكارىلىغانىدى. ھالبۇكى، بۇ پىلانلارنىڭ ئاداققى مەقسىتى، (ئوغرىلانغان تېخنىكىلار ئارقىلىق) خىتاي ئارمىيەسىنى كۈچەيتىپ، ئەڭ ئاخىرىدا «ئامېرىكا جاھانگىرلىكى»نى مەغلۇب قىلىش ئىدى. خىتايلار ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇن ئىچكى ماتېرىيالىلىرىدا خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ ئاساسلىق دۈشمىنى بولمىش ئامېرىكانى سۈپەتلەشتە «ئامېرىكا جاھانگىرلىكى» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئىشلىتىدۇ.

ھەربىي ئىستىخبارات تەشكىلاتلىرى خىتاينىڭ ئاشۇرۇش غايىسىدىكى ئىستراتېگىيەلىك ئىشتىراكچىلاردۇر. ھالبۇكى ئۇچۇر ھۆكۈمرانلىقى ھەم تىنچلىق مەزگىلىدە، ھەم ئۇرۇش مەزگىلىدە ئاساسلىق دۈشمەننى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، خەلقئارالىق ھۆكۈمرانلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يول ئېچىشنىڭ بىرىنچى قەدىمىدۇر.

2016 – يىلىغىچە ۋە دونالد تىرامپ پىرىزىدېنتلىققا سايلانغانغا قەدەر، خىتاينىڭ تور ھۇجۇملىرىغا ۋە ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىكى تەشكىلاتلارغا ئالاقىدار تەپسىلاتلار قاتتىق مەخپىي تۇتۇلغانىدى. **1990** – يىللاردىن بۇيانقى ئامېرىكا ھۆكۈمەتلىرى بېيجىڭنى تىنچلاندۇرىدىغان قاتمال سىياسەتنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە خىتاينىڭ بۇ خىل ئەخلاقسىز ئىستىخبارات قىلمىشلىرىنى يېپىشقا ۋە يوشۇرۇشقا تىرىشىپ كەلدى. مەزكۇر كىتابنىڭ ئىككىنچى بابىدىمۇ تىلغا ئېلىنغىنىدەك، ئامېرىكا ئەنە ئاشۇنداق زەئىپ، مەغلۇبىيەتچى سىياسەتلەر ئارقىلىق «مۇرەسسەچىلىك ۋە كېلىشىپ ئۆتۈش خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئارمىيەسىنى كومۇنىزمدىن يىراقلاشتۇرۇپ، دېموكراتىيەگە ۋە ئەركىن بازارغا يۈزلەندۈرەلەيدۇ» دەپ قارىغانىدى. ئەمما، ئامېرىكانىڭ (خىتايغا بەرگەن) ئەڭ قىممەتلىك ئەقلىي بايلىقلىرى يىرگىنىشلىك كومۇنىستىك ھاكىمىيەتنىڭ داۋاملىشىشىغا تۈرتكە بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭ كۈچىنى تېخىمۇ زورايتىۋەتتى.

2018 – يىلى باھاردا، تىرامپ ھۆكۈمىتى مۇسلىمسىز ۋە شۇنداقلا بۇ جەھەتتىكى تۇنجى قەدەمنى بېسىپ، خىتاينىڭ جاسۇسلۇق ساھەسىدىكى ئەڭ غوللۇق كاتتىباشلاردىن بىرى بولغان، خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ مايور گېنېرالى لىيۇ شياۋبېينىڭ (جاسۇسلۇق) ھەربىكەتلىرىنى ئاشكارىلىدى. لىيۇ شياۋبېي نۇرغۇن يىللاردىن بېرى ئۇچىنچى باشقارمىغا رەھبەرلىك قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇ تور ئارقىلىق ئامېرىكانىڭ ئىقتىسادىي ۋە دۆلەت مۇداپىئەسى جەھەتلەردىكى ئەڭ قىممەتلىك مەخپىيەتلىكلىرىنى ئوغرىلايدىغان تىنىمسىز جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرىنىڭ پەردە ئارقىسىدىكى ئەڭ ئاساسلىق ئادەم ئىدى. نۇرغۇن خىتاي رەھبەر-

لىرىگە ئوخشاش، لیۇ شیاۋبېیمۇ «بەگزادە» بولۇپ، ئۇ خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ لېيتېنانت گېنېرالى، گۇاڭجوۇ ھەربىي رايونىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باش قوماندانى لیۇ چاڭيىنىڭ ئوغلى ئىدى. سۇ بىن بوئىڭ شىركىتىگە قارشى جاسۇسلۇق قىلۋاتقان مەزگىللەردە، لیۇ شیاۋبېي ئۇچىنچى باشقارمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىدى ۋە 2011 – يىلى مەزكۇر باشقارمىنىڭ باشلىقلىقىغا ئۆستۈرۈلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۆستۈرۈلۈشىدىكى ئەڭ مۇھىم سەۋەب، تور ئارقىلىق ئامېرىكانىڭ تېخنىكىلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئوغرىلىيالىغانلىقى بولۇشى مۇمكىن.

2015 – يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئۇچىنچى باشقارما «ئىستراتېگىيەلىك ياردەم قىسمى» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان ئارمىيە دەرىجىلىك ھەربىي تەشكىلاتنىڭ مەركىزىي بىرلىكىگە قوشۇۋېتىلدى ۋە «تور كورپۇسى» دەپ ئاتىلىدىغان يېڭى قىسىمنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى. مەزكۇر يېڭى كورپۇس «311 – بازا» دەپ ئاتىلىدىغان، ئۇچۇر ئۇرۇشى قىلىشقا مەسئۇل، پىسخىكىلىق ئۇرۇش ئالاھىدە قىسمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇچۇر ئۇرۇشى خىتايىنىڭ دۇنياغا خوجا بولۇشىغا پايدىلىق خاتا ئۇچۇرلارنى تارقىتىش ۋە تەسىر كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ «تور كورپۇسى» خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئەڭ مەخپىي تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ بېيجىڭنىڭ خەيدىيەن رايونىغا جايلاشقان باش شىتابىدا خاككېرلار، تىل مۇتەخەسسىسلىرى ۋە تەھلىلچىلەردىن بولۇپ، جەمئىي 100 مىڭدەك ئادەم بار. ئۇنىڭ شاڭخەي، چىڭداۋ، سەنيا، چېڭدۇ ۋە گۇاڭجوۇدا تارماقلىرى بار.

مەزكۇر تور كورپۇسىغا ئالاقىدار تەپسىلاتلار تۇنجى قېتىم ئامېرىكا سودا ۋەكىللىرى (USTR) ئىشخانىسىنىڭ دوكلاتى ئارقىلىق جامائەتچىلىككە ئاشكارىلاندى. مەزكۇر دوكلاتتا، ئامېرىكانىڭ نېفت ۋە گاز شىركەتلىرى خىتايىنىڭ دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى «خىتاي دېڭىز – ئوكيان نېفت باش شىركىتى» (中国海洋石油总公司)نىڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىۋاتقاندا، لیۇ شیاۋبېينىڭ مەزكۇر ئامېرىكا شىركەتلىرىگە قارشى تور جاسۇسلۇقىغا قانداق يېتەكچىلىك قىلغانلىقى ئاشكارىلانغان. «ئالاھىدە 301 دوكلاتى» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان بۇ تەكشۈرۈش دوكلاتى تىرامپ ھۆكۈمىتىنىڭ خىتايىنىڭ تېخنىكىلىق مەھسۇلاتلىرىغا نەچچە مىليارد دوللار تاموژنا بېجى قويالىشىنىڭ قانۇنىي ئاساسى ئىدى. مەخپىي ئۇچۇرلارنى ئاساس قىلغان بۇ تەپسىلىي دوكلاتتا «خىتاي دېڭىز – ئوكيان نېفت باش شىركىتى»نىڭ ئامېرىكانىڭ بىرقانچە نېفت – گاز شىركىتىدىكى ئەڭ ئىلغار سىلانېتس گازى تېخنىكىسى بىلەن ئالاقىدار ئۇچىنچى باشقارما جاسۇسلىرىدىن نېمىلەرنى تەلەپ قىلغانلىقى ئاشكارىلانغان. ئاندىن «خىتاي دېڭىز – ئوكيان نېفت باش شىركىتى» (شۇلار تەمىنلىگەن) بۇ ئىستىخباراتتىن پايدىلىنىپ، بىر سودىدا سالاھىيىتى ئاشكارىلانمىغان مەلۇم بىر ئامېرىكا شىركىتىنى مەغلۇب قىلغان. مەزكۇر دوكلاتقا كۆرە، «خىتاي دېڭىز – ئوكيان نېفت باش شىركىتى» بىلەن (سالاھىيىتى ئاشكارىلانمىغان) ئامېرىكا شىركىتى ئارىسىدىكى سودا سۆھبىتىدە «خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ باشقارما باشلىقى لیۇ شیاۋبېي قاتارلىق خىتايىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئىستىخبارات ئەمەلدارلىرى ئىستىخبارات ئۇچۇرلىرىنى ئىشلىتىشكە ياردەم قىلغان».

خىتايلار 1990 – يىللاردىن باشلاپ، خىتايىنىڭ پەن – تېخنىكا ۋە ھەربىي ساھەلىرىنى كۆچلەندۈرىدىغان تېخنىمۇ كەڭ سانائەت سىياسىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن كەڭ كۆلەملىك تور ھۇجۇمىنى قوللىنىپ كەلدى. ئۇچىنچى باشقارما خىتايىنىڭ ھازىرغىچە بىلىنگەن ئەڭ «شەمەر» تېخنىكا ئوغرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قوماندانلىقىدا جەزم قىلىنغان تور قىسمىلىرىدىن ئون توققۇزى، مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىلىۋاتقان تور قىسمىلىرىدىن توققۇزى بار. CIA ئۆزىنىڭ 2014 – يىلىدىكى دوكلاتىدا، گېنېرال لیۇ شیاۋبېينىڭ شىفرلاش مۇتەخەسسىسى ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇچىنچى باشقارمىنىڭ يەنە بىر ئىسمى بولغان «تېخنىكىلىق رازۋېتكا ئىدارىسى»نىڭ باشلىقى ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلىغان. گېنېرال لیۇ شیاۋبېي خىتاي ئازادلىق

ئارمىيەسىنىڭ 2013 – يىلىدىكى «تۆشۈكسىز رىقابەت» ناملىق تەشۋىقات فىلىمىدە كۆرۈلگەن. مەزكۇر فىلىمدە ئىنتېرنېتنىڭ پەيدا بولغان جايى، شۇنداقلا ئۇنىڭ يادرولۇق مەنبەلىرىنى تىزگىنلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئامېرىكا خىتاينىڭ تور ھۇجۇملىرىنىڭ ئاساسلىق نىشانى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. گېنېرال لیۇ شیاۋبىي شۇنداق دېگەن: «ئامېرىكا ئۆزىنىڭ ئىنتېرنېت ساھەسىدىكى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكىدىن پايدىلىنىپ، ئىدىئولوگىيەلىك سىڭىپ كىرىشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن تور مۇداخىلىچىلىكىنى ھەدەپ ئىلگىرى سۈردى، شۇنداقلا دۇنيادىكى كۆچلەرنىڭ (خىتايغا) كاشىلا تۇغدۇرۇشىغا ياردەم قىلىپ، ئاسترىتتىن بۇزغۇنچىلىق قىلدى». بۇ خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان، ئامېرىكانىڭ خىتاينى ئاغدۇرماقچى ۋە چەكلىمەكچى ئىكەنلىكىگە دائىر، روھىي كېسەللەرنىڭ قالايمىقان خىياللىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان چۈشەنچىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. لیۇ شیاۋبىي «ئامېرىكا ئىنتېرنېت ئارقىلىق خەلققە تەسىر كۆرسىتىپ، شۇ ئارقىلىق خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇۋەتمەكچى» دەپ ئەيىبلىدى.

گېنېرال لیۇ شیاۋبىيغا كۆرە، خىتاي ئامېرىكاغا قارشى ئىدىئولوگىيە ئۇرۇشى قىلىۋاتاتتى، شۇنداقلا تور ھۇجۇمى بۇ ئۇرۇشتا ھەممىدىن ئاۋۋال ئويلىشىلىدىغان قورال ئىدى. ئۇ شۇنداق دەيدۇ: «ئىنتېرنېت ئىدىئولوگىيەلىك تىركىشىشنىڭ يېڭى ساھەسى ۋە سەھنىسىگە ئايلاندى. شۇ ۋەجىدىن، بىز ھەرگىز بىخەستىلىك قىلماسلىقىمىز، ئىنتېرنېتنىڭ تىزگىنىنى قولغا كىرگۈزۈشىمىز، شۇنداقلا ھەم تەشەببۇسكارلىقنى، ھەم سۆز ھوقۇقىنى ساقلىشىمىز لازىم». ئۇ ئامېرىكانىڭ خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنى نىشانغا ئالغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنەتتى. «(ئامېرىكانىڭ ئالدىدىكى) ئەڭ ئاخىرقى توسالغۇ خىتاي ئارمىيەسىدۇر. ئامېرىكا خىتاي ئارمىيەسىنى پارچىلىۋېتەلمىگەن ياكى ئۇنى ئىچكى ئۇرۇشقا سالالمىغان تەقدىردىمۇ، ھېچبولمىغاندا خىتاي ئارمىيەسىنىڭ ئۇرۇش پاراسىتىنى ۋە جەڭگىۋارلىقىنى تۆۋەنلىتەلەيدۇ» دېگەنىدى ئۇ.

لیۇ شیاۋبىي يەنە خىتاي ئەمەلدارلىرى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان، چەتئەلگە زور سوممىدا پۇل يۆتكەش قىلمىشى ھەققىدىمۇ توختالغان ۋە قول ئاستىدىكى جاسۇسلارنىڭ بۇ چىرىكلىك قىلمىشلىرىنى ئاشكارىلايدىغانلىقىنى پۈراتقان. ئۇ 2013 – يىلى شۇنداق دېگەن: «بەزى چىرىك ئەمەلدارلار پۇللىرىنى چەتئەلگە يۆتكەپ، بۇ ئىشلىرىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ دەپ ئويلاۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ قىلمىشلار (خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ قارىمىقىدىكى) چەتئەل ئىستىخباراتى تارماقلىرىنىڭ سانلىق مەلۇمات ئامبارلىرىدا خاتىرىلەنگەن... بىز چوقۇم ئىقتىسادىي چىرىكلىكنىڭ سىياسىي چىرىكلىككە ئايلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز؛ شۇنداقلا يەنە ئىدىيەدىكى ئۆزگىرىشنىڭ ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشىگە سەۋەب بولۇشىدىن ساقلىنىشىمىز كېرەك».

ئامېرىكا سودا ۋەكىللىرى ئىشخانىسىنىڭ خىتاينىڭ تېخنىكا ئوغرىلىقى توغرىسىدىكى دوكلاتى تۇنجى قېتىم (خىتاينىڭ) تور – ئىقتىساد جاسۇسلۇق ھۇجۇملىرى (ئامېرىكاغا) كەلتۈرگەن ئېغىر زىيانلار ھەققىدىكى بەزى ئوچۇق ئىسپاتلار بىلەن تەمىنلىدى. مەزكۇر دوكلاتقا كۆرە، خىتاينىڭ تەڭسىز سودا قىلمىشلىرى ۋە بېيجىڭنىڭ ئەقلىي مۈلۈك ئوغرىلىقى ئامېرىكانى ھەر يىلى 225 مىليارد دوللاردىن 600 مىليارد دوللارغىچە زىيانغا ئۇچرىتىپ كېلىۋاتىدۇ.

سۇ بىن ۋەقەسى بۇ خىل ئوغرىلىقنىڭ قانداق رويابقا چىقىرىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى ئەمەلىي مىساللاردىن بىرىدۇر. سۇ بىن خىتايدا ۋە كانادادا تىجارەت قىلىدىغان، خىتاينى ۋە ئامېرىكانى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۇنيا مىقياسىدىكى خىرىدارلىرىنى ئاۋىياتسىيە ۋە ئالەم بوشلۇقى تېخنىكىلىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان «بېيجىڭ نودىيەن پەن - تېخنىكا چەكلىك شىركىتى» (北京诺典科技有限公司) دېگەن بىر شىركەتنىڭ خوجايىنى ئىدى. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ گېنېرالىنىڭ ئوغلى بولغان سۇ بىن 2003 – يىلى ئىش باشلاپ، ئۆزىنىڭ

ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي ساھەدىكى مۇناسىۋەتتىگە تايىنىپ، «بېيجىڭ نودىيەن پەن - تېخنىكا چەكلىك شىركىتى»نى ئۆڭۈشلۇق ھالدا زورايتقان. مەزكۇر شىركەت قىسقىغىنە بىر قانچە يىل ئىچىدە، شاڭخەي، گۇاڭجوۇ، شېنجېن، چېڭدۇ، شىئەن، شېنياڭ ۋە چاڭچۇن قاتارلىق جايلاردا شۇبە شىركەتلەرنى ئاچقان. سۇ بىنمۇ نۇرغۇن خىتاي «بەگزادە»لىرىگە ئوخشاش، ئايالى ۋە ئىككى ئوغلى بىلەن بىللە چەتئەلدە ياشىغان. ئۇنىڭ كانادانىڭ بىرىتانىيە كولۇمبىيەسى (British Columbia) ئۆلكىسىدىكى، ۋانكوۋېر (Vancouver) نىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدىغان رىچموند (Richmond) شەھىرىدە ئىككى مىليون دوللار قىممىتىدىكى بىر ئۆيى بار ئىدى. ئۇ كانادادا مەڭگۈلۈك ئولتۇراقلىشىش سالاھىيىتىگە ئېرىشكەن بولۇپ، ئۇنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان (رىچموندتىكى) ئۆيىدىن سىرت، بېيجىڭدا ئىككى يۇرۇش، شاڭخەي ۋە گۇاڭجوۇدا بىر يۇرۇشتىن ئۆيى بار ئىدى.

سۇ بىن ئامېرىكادىكى نۇرغۇن ئاۋىياتسىيە شىركەتلىرى بىلەن سودا قىلغان، شۇنداقلا بىر قېتىملىق سودا يەرمەنكىسىدە بوئىڭ شىركىتىنىڭ كۆرگەزمىسىنىڭ بېقىنىدىلا «نودىيەن پەن – تېخنىكىسى»نىڭ مەھسۇلاتلىرىنى كۆرگەزمە قىلغانىدى. ئۇ ئامېرىكا ئاۋىياتسىيە شىركەتلىرىنى، يەنى بوئىڭ شىركىتىنىلا ئەمەس، لوكخىد مارتىن (Lockheed Martin) شىركىتىنىمۇ ئوبدان چۈشىنەتتى.

خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئوفىتسېرى 2008 – يىلى 7 – ئاينىڭ 23 – كۈنى (سۇ بىنغا) يوللىغان ئېلخەت ئەڭ ئاخىرىدا ئامېرىكانىڭ خىتاينىڭ پەۋقۇلئاددە ئۇتۇقلۇق تور ئوغرىلىقى ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمىنى ئاشكارىلىشىغا سەۋەب بولغان بىر قاتار ۋەقەلەرنىڭ باشلىنىشى ئىدى. خىتاينىڭ بۇ ھەرىكىتى تارىختىن بۇيان ئامېرىكا بايلىقلىرىنىڭ تور ھۇجۇملىرىنىڭ ئارقىلىق ئەڭ زور مىقداردا ئوغرىلىنىشى ئىدى. بۇ تېخنىكا ئوغرىلىقىنىڭ دائىرىسى پەۋقۇلئاددە قىممەتلىك ھۆكۈمەت ئۇچۇرلىرىدىن تارتىپ، ئىنتايىن زور ئىستراتېگىيەلىك قىممەتكە ئىگە قورال سىستېمىلىرىدىكى مەخسۇس ئېلېكترونلۇق ئۇچۇرلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ ئۇچۇر ۋە تېخنىكىلارنىڭ ھەممىسى بوئىڭ ۋە لوكخىد مارتىن شىركەتلىرىگە ئوخشاش ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە سانائىتى ھۆددىگەر شىركەتلىرىدىن يوشۇرۇن ھالدا قولغا چۈشۈرۈلگەنىدى. ھالبۇكى، بۇ شىركەتلەر ياسىغان ئەڭ ئىلغار ئايروپىلان، پاراخوت ۋە باشقا ھەربىي قوراللار ئامېرىكانى يەر يۈزىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلاندۇرغانىدى. خىتاي ئۆزىنىڭ ئارمىيەنى كەڭ كۆلەمدە زامانىۋىلاشتۇرۇش پروگراممىسىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، ئوغرىلانغان بۇ ھەربىي تېخنىكىلارنى خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىگە ئىشلىتىپ، ئامېرىكانىڭ دۇنيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچلۈك ئورنىنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تەۋرىتىپ قويدى.

شۇنىڭدىن ئايلار ئۆتۈپ، 2009 – يىلى 10 – ئاينىڭ 23 – كۈنى، خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئوفىتسېرى سۇ بىنغا يوللىغان ئېلخەتتە، تونۇلغان بىر خىتاي شىركىتىنىڭ «ئىنتېرنېت ئارقىلىق تاق يۆنىلىشلىك بىخەتەر ھۆججەت يوللاش سىستېمىسى»نىڭ توختام لايىھەسى بار ئىدى. مەزكۇر شىركەت ئۆزىنىڭ كومپيۇتېر تورىغا ھۇجۇم قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش، شۇنداقلا ئالاقە بىخەتەرلىكى ئىقتىدارى ھەققىدە داۋراڭ سالغانىدى.

ئېلخەتتە مەزكۇر شىركەتنىڭ ئىسمى ئېنىق دېيىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ خىتاينىڭ جەنۇبىدىكى گۇاڭجوۇ شەھىرىدىكى «بويۇ ئۇچۇر تېخنىكىسى چەكلىك شىركىتى» («بويۇ بىخەتەرلىكى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولاتتى. مەزكۇر شىركەت ھەم خىتاي دۆلەت بىخەتەرلىك مۇنىستىرلىقىنىڭ ئىستىخبارات ئىدارىسى بىلەن، ھەم خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى بىلەن قويۇق ئالاقىگە ئىگە ئىكەنلىكى سەۋەبلىك، ئامېرىكا ئىستىخبارات دائىرىلىرىگە ناھايىتى تونۇشلۇق ئىدى. كېيىنچە «بويۇ ئۇچۇر تېخنىكىسى چەكلىك شىركىتى»نىڭ خىتاينىڭ تور ھۇجۇملىرىنىڭ زەربىدارى ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا چىقتى: 2017 – يىلى توققۇزىنچى ئايدا، مەزكۇر شىركەتنىڭ ئۈچ ئەمەلدارى ئامېرىكا ئۇچۇر شىركەتلىرىگە خاككېرلىق ھۇجۇمى قىلىش جىنايىتى بىلەن ئەيىبلەندى. بۇ شىركەتنىڭ ئۈچ خىزمەتچىسى يەنە شاڭخەيدىكى «61398 – قىسىم» دەپ ئاتىلىدىغان، سېپىق نامى پۈر كەتكەن تور جاسۇسلۇقى گۇرۇپپىسى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان ئۇچىنچى باشقارمىنىڭ بەش نەپەر ئوفىتسېرىنىڭ

2014 – يىلى جىنايەت بىلەن ئەيىبلىنىشىگە سەۋەب بولغان خاككېرلىق ھەربىكتىگىمۇ چېتىشلىق چىقتى. خىتاينىڭ ئېنگلىز تىللىق نىشانلارغا قارىتىلغان ھەربىر چوڭ تور ھوجۇمى مۇشۇ گۇرۇپپىغا چېتىلاتتى.

2009 – يىلى 10 – ئاينىڭ 24 – كۈنى، توختامنى تاپشۇرۇۋېلىپ بىر كۈندىن كېيىن، سۇ بىن ئىمزالانغان توختامنى ئېلىخەت ئارقىلىق ئۇچىنچى باشقارمىنىڭ ئوفىتسېرىغا ئەۋەتىپ بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى بەش ئايدا، سۇ بىن ۋە خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئىككى خادىمى خىتايدىكى بىر خاككېرلىق ئەترىتىنىڭ ھەربىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان. مەزكۇر ھەربىكەت بوئىڭ شىركىتىنىڭ كالىفورنىيەنىڭ لاڭبىچ (Long Beach) شەھىرىگە جايلاشقان C-17 تىپلىق ئايروپىلانىنى قۇراشتۇرۇش زاۋۇتىنىڭ تورىغا كىرەلەيدىغان مۇئەييەن خىزمەتچىلەرنى نىشانلىغان. خىتايلار (بوئىڭ شىركىتىگە يوللىغان) ئېلخەتلەرنى تاپشۇرۇۋالغۇچى ئەسلىدىنلا تونۇيدىغان بىرىنىڭ قىياپىتىدىكى يالغان ئېلخەت ئادرېسى ئارقىلىق يوللىغان. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت شۇكى، ئېلخەتنى تاپشۇرۇۋالغۇچى ئېلخەتتىكى «نورمال» تور ئۇلانمىسىنى چەككەن ھامان، خىتايلارنىڭ يامان غەرەزلىك خاككېرلىق يۇمشاق دېتالى ئۆزلۈكىدىن كومپيۇتېرغا چۈشىدۇ. بۇ خىل خاككېرلىق ئۇسۇلى «يەمچۈك تاشلاش» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، خىتايلار بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىشتا ۋايىغا يەتكەن.

2009 – يىلى 12 – ئايدىن 2010 – يىلى 1 – ئايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مەلۇم ۋاقىتتا، خىتاينىڭ خاككېرلىق ھەربىكىتى تۈيۈقسىز ئۈزۈلۈپ بولۇپ قالغان. ئۇلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە، سۇ بىن بوئىڭ شىركىتىنىڭ بىر قانچە دىرېكتورىغا ئالاقىدار ئۇچۇرلارنى توپلاشقا مۇۋاپىق بولغان. خىتاي خاككېرلىرى قىسقىغىنە بىر قانچە ئاي ئىچىدە، بوئىڭ شىركىتىنىڭ كومپيۇتېرلىرىدىن C-17 تىپلىق ئايروپىلانغا ئالاقىدار 85 مىڭ پارچە ھوججەتنى قولغا چۈشۈرگەن.

(خاككېرلار تەرىپىدىن) خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىدىكى ئەمەلدارلارغا يوللانغان ۋە (ئامې-كا ئىستىخبارات دائىرىلىرى تەرىپىدىن) قولغا چۈشۈرۈلگەن ئېلخەتتە، خىتاي خاككېرلىرىنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھەربىكەتلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. 2013 – يىلى 8 – ئاينىڭ 12 – كۈنى ئۇچىنچى باشقارمىنىڭ خاككېرى ئۆز خوجايىنىغا يوللىغان «C-17» ماۋزۇلۇق ئېلخەتتە مۇشۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار بار ئىدى. بۇ ئېلخەتتە خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئىككى ئوفىتسېرى بىلەن خاككېرلىق ئەترىتىنىڭ يەنە بىر ئەزاسى ـــ ئۇ ھۆددىگەر قىياپىتىگە كىرىۋالغان پۇقرا خاككېر بولۇشى مۇمكىن ـــ نىڭ C-17 گە ئالاقىدار مەخپىيەتلىكلەرنى قاناداق ئوڭۇشلۇق قولغا چۈشۈرگەنلىكى بايان قىلىنغان. مەزكۇر ئېلخەتتە خاككېرلارنىڭ 1980 – يىللاردىن 1990 - يىللارغىچە ئامېرىكالىق باج تاپشۇرغۇچىلارنىڭ تەخمىنەن 40 مىليارد دوللار پۇلى بەدىلىگە پۈتۈپ چىققان تەرەققىيات تۈرىنىڭ جەۋھىرىنى ئوغرىلىۋالغان چاغدىكى خۇشاللىقى بايان قىلىنغان. ئەڭ ئاخىرىدا (مەزكۇر تەرەققىيات تۈرىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە)، 280 دانە C-17 تىپلىق ئايروپىلان ياساپ چىقىلغان ۋە ھەربىرىنىڭ ئوتتۇرىچە تەننەرخى 202 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بولغان. خىتايلار ئۇچۇن بولسا، ھالقىلىق مەخپىيەتلىكلەرنى ئوغرىلىغان مەزكۇر خاككېرلىق ھەربىكتى پەۋقۇلئاددە زور ئىستىخبارات مۇۋەپپەقىيتى ئىدى. (مەزكۇر ئوغرىلانغان تېخنىكىلارنىڭ شاراپىتىدە) خىتايدىكى ئايروپىلان ئىشلەپچىقارغۇچى شىركەتلەرنىڭ تەرەققىيات تەننەرخى نەچچە مىليارد دوللار تۆۋەنلەپلا قالماي، مەزكۇر شىركەتلەر يەنە بۇ تېخنىكىلاردىن پايدىلىنىپ، قىسقا مۇددەت ئىچىدە خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئۈچۈن Y – 20 تىپلىق ترانسپورت ئايروپىلانىنى ياساپ چىقتى. بۇنىڭ ئۈچۈن (يۇقىرىدا بايان قىلىنغان) تور جاسۇسلۇقى ھەربىكتىگە ئارانلا 2.7 مىليون خىتاي پۇلى ياكى 393 مىڭ 201 دوللار چىقىم كەتكەنىدى.

خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ شۇ قېتىملىق ھەربىكەت ھەققىدىكى خۇلاسىسىگە كۆرە:

2009 – يىلى... بىز ئامېرىكا بوئىڭ شىركىتى ئىشلەپچىقارغان ۋە مەخپىي نامى «يەرشارى خوجىسى» بولغان، C-17 تىپلىق ئىستراتېگىيەلىك ترانسپورت ئايروپىلانىنى رازۋېتكا قىلىشنى باشلى-

دۇق... بىز ئۆزىمىزگە تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىنى بىر يىل ئىچىدە بىخەتەر، ئوڭۇشلۇق ھالدا تاماملاپ، دۆلەت مۇداپىئەسى جەھەتتىكى پەن – تېخنىكا تەتقىقاتىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتۇق ۋە بىردەك ياخشى باھاغا ئېرىشتۇق...

C-17 تىپلىق ئىستراتېگىيەلىك تىرانسپورت ئايروپىلانىنى ياساپ چىقىش ئامېرىكانىڭ ئاۋىياتسىيە تەتقىقاتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تارىخىدىكى ئەڭ ئۆزۈن ۋاقىت سەرپ قىلىنغان پروجېكتتۇر. 1981 – يىلى ماكدونېل دوگلاس (McDonnell Douglas) شىركىتى بۇ تۈرنى قولغا كەلتۈرگەندىن باشلاپ، 1995 – يىلى بارلىق سىناق ئۇچۇشلار تاماملانغۇچە، جەمئىي 14 يىل ۋاقىت كەتكەن. ياساش تەننەرخى جەھەتتە، ئۇ ئامېرىكا تارىخىدىكى ئەڭ قىممەت ھەربىي ئايروپىلانلار ئارىسىدا ئۇچىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنى تەتقىق قىلىش ۋە ياساپ چىقىشقا 3.4 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى سەرپ قىلىنغان.

پىلانلاش، پۈختا تەييارلىق قىلىش، پۈرسەتنى تۇتۇش ئارقىلىق... بىز 2009 – يىلىنىڭ بېشىدا رازۋېتكا قىلىش ئۇچۇن زۆرۈر بولغان بارلىق ئادەم ۋە ماتېرىيال تەييارلىقلىرى خىزمىتىنى باشلىدۇق. بىر قانچە ئاي جاپالىق ئىشلەش ۋە ھارماي – تالماي تىرىشچانلىق كۆرسەتىش نەتىجىسىدە، بىز ئىچكى قىسمىدا ماسلىشىش ئارقىلىق، 2010 – يىلى 1 – ئايدا، بۇئىڭ شىركىتىنىڭ ئىچكى تورىغا بۆسۈپ كىرىشكە مۇۋەپپەق بولدۇق.

بىز بوئىڭ شىركىتىنىڭ ئىچكى تورىنى تەلتۆكۈس تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بوئىڭ شىركىتىنىڭ ئىچكى تور قۇرۇلمىسىنىڭ پەۋقۇلئادە مۇرەككەپلىكىنى بايقىدۇق. ئۇنىڭ پاسسل ئورۇنلاشتۇرمىسىدا قوغدىنىش تېمى ۋە تاجاۋۇز (خاككېرلىق)دىن مۇداپىئەلىنىش سىستېمىسى، يادرولۇق تور ئورۇنلاشتۇرمىسىدا تاجاۋۇز (خاككېرلىق)نى بايقاش سىستېمىسى بار ئىكەن. ئۇنىڭ مەخپىي توربىدا بولسا... تاجاۋۇزغا قارشى تۇرۇش ئەسلىھەسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغان، غايەت زور مىقداردىكى ئايرىۋېتىش ئەسلىھەسى بار ئىكەن. ھازىر بىز ئۇلارنىڭ ئىچكى توربىدا ساھە نامى (Domain)دىن 18 نى ۋە ئاپپاراتتىن ئون مىڭنى بايقىدۇق.

بوئىڭ شىركىتىنىڭ ئىچكى تورىنىڭ پەۋقۇلئاددە مۇرەككەپلىكى تۈپەيلى بىز رازۋېتكا ئىشلىرىمىزدا ھەددىدىن زىيادە ئېھتىياتچانلىشىپ كەتتۇق ۋە قېتىرقىنىپ ئىشلەش ۋە ئاستا – ئاستا ئىزدىنىش ئارقىلىق، ئاخىرى (بوئىڭ شىركىتىنىڭ) مەخپىي تورىغا ساقلانغان، C-17 تىپلىق ئىستراتېگىيەلىك تىرانسپورت ئايروپىلانىغا ئالاقىدار ماتېرىياللارنى بايقىدۇق. بۇ مەخپىي تور 24 سائەت ئوچۇق بولمىغانلىقى، شۇنداقلا ئەسلىھەلەر ئارقىلىق ئايرىۋېتىلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ تورغا پەقەت C-17 پروجېكتىغا ئالاقىدار خادىملار ئۆزىنىڭ مەخپىي نومۇرلىرى ئارقىلىق كىرگەندە ئاندىن ئۇلانغىلى بولاتتى.

بىز تەييارلىقنى پۈختا قىلغانلىقىمىز ئۈچۈن، قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە مۇلازىمېتىرنىڭ ھۆججەت تىزىملىكىگە ئېرىشتۇق ۋە ئاز مىقداردىكى ھۆججەتلەرنى چۈشۈرۈۋالدۇق. مۇتەخەسسىسلەر بۇ ھۆججەتلەرنىڭ ھەقىقەتەن C-17 گە ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا (بىز قولغا چۈشۈرگەن) بۇ ئۇچۇرلارنىڭ ئايروپىلانىنىڭ قونۇش ئۇسكۇنىسى، ئۇچۇش كونترولى سىستېمىسى ۋە ھاۋادىن تاشلاش سىستېمىسى قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇردى. خىتايدىكى مۇتەخەسسىسلەر بۇنىڭغا ئىنتايىن يۇقىرى باھا بېرىپ، بۇنىڭ C-17 گە ئالاقىدار ئۇچۇرلارنىڭ خىتايدا تۇنجى قېتىم كۆرۈلۈشى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى ۋە بۇ ماتېرىياللارنىڭ قىممىتىنى ۋە خىتاي ئۈچۈن تېگىشكۈسىز دەرىجىدە مۇھىملىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

ئىلمىي / تېخنىكىلىق يارەدەم، بىخەتەر قولغا چۈشۈرۈش، كۆرۈنەرلىك ئۇتۇق. بوئىڭ شىركىتىنىڭ ئىچكى تور قۇرۇلمىسى پەۋقۇلئاددە مۇرەككەپ، شۇنداقلا قاتتىق قوغدىلىدىغان بولغاچقا، C-17 گە ئالاقىدار ئۇچۇرلارنى ئوڭۇشلۇق قولغا چۈشۈرۈش ئېھتىيات بىلەن پىلان تۈزۈشنى ۋە كۆچلۈك تېخنىكىلىق يارەدەمنى تەقەززا قىلاتتى. بىز خىزمەتتىمىز داۋامىدا، بۇلارنى بىرمۇ بىر ھەل قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق.

(1) بىز ئىستىخباراتلارنى ئوڭۇشلۇق ھالدا قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ رازۋېتكىغا قارشى خىزمى-

خىزمەتچىلىك قىينىلىق دەرىجىسىنى تېخىمۇ يۇقىرى قىلىپ بېكىتتۇق. بىز ئۇنىڭ ئىچكى تورىغا كىرگەندىن تارتىپ، ئىستىخباراتلارنى قولغا چۈشۈرگۈچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇلارنىڭ بىزنى بايقۇبلىشىنى قىينىلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىچكى تورىدا توختىماي يۆتكىلىپ تۇردۇق. شۇنداقلا، بىز مۇڭاپىق پەيتتە ئامېرىكانىڭ سىرتىدىكى دۆلەتلەرنىڭ تورلىرىغىمۇ يۆتكىلىپ تۇردۇق. يۆتكىلىش جەريانىمىزدا، بىز زور مىقداردىكى ئەسلىھە، روتېر ۋە مۇلازىمېتىرلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتۇق. ئەنە شۇلار ئىستىخبارات ئۇچۇرلىرىنىڭ ئۆڭۈشلۇق ھالدا قولغا چۈشۈرۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلدى.

(2) بىز بۇنىڭ شىركىتىنىڭ تور سىستېمىسىدىن بىخەتەر چىقىپ كېتىدىغان تېخنىكا ئىشلەتتۇق. چۈنكى، بۇنىڭ شىركىتىنىڭ ئىچكى تورىغا سوقۇنۇپ كىرىش تەسەۋۋۇر قىلغىنىمىزدىن تەسكە توختىدى. بىز ئىستىخباراتلارنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، سانلىق مەلۇماتلارنى ئايرىيدىغان ۋە باغلايدىغان، ماتېرىياللارنىڭ فورماتىنى ئۆزگەرتىدىغان تېخنىكىلارغا تايىنىشىمىز كېرەك ئىدى. ئەڭ ئاخىردا، بىز ئۇلارنىڭ ئىچكى توردىكى ئاپتوماتىك ۋە قول بىلەن باشقۇرۇلىدىغان تەكشۈرۈش ئەسلىھەلىرىدىن ئۆزىمىزنى چەتكە ئېلىپ، سانلىق مەلۇماتلارنى بىخەتەر ۋە ئۆڭۈشلۇق ھالدا، بۇنىڭ شىركىتىنىڭ تورىنىڭ سىرتىغا ئېلىپ چىقالىدۇق.

(3) بىز ئۇڭۇشلۇق چېكىنىپ چىقىش ئۇچۇن (توردا) توختىماي يۆتكىلىپ تۇردۇق. ئىستىخباراتلارنى ئۇڭۇشلۇق قولغا چۈشۈرۈش، شۇنداقلا ئامېرىكا قانۇن ئىجرا قىلىش تارماقلىرىنىڭ ئىز قوغلىشىدىن ساقلىنىش ئۇچۇن، نۇرغۇن دۆلەتلەردىكى بىر قانچە خىل يۆتكىلىش لىنىيەسىنى پىلانلىدۇق. بۇ لىنىيەلەر كەم دېگەندە ئۈچ دۆلەتتىن ئۆتەتتى، بىز بۇ ئۈچ دۆلەتتىن بىرىنىڭ ئامېرىكا بىلەن دوستانە مۇناسىۋىتى يوق دۆلەت بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلدۇق. بىز يەنە ۋەزىپىمىزنى بىخەتەر، ئۇڭۇشلۇق تاماملاش ئۈچۇن، ئامېرىكانىڭ سىرتىدا بەش ئالاھىدە لىنىيە ۋە مۇلازىمېتىر ئېچىپ، ۋەزىپە تاماملانغان ھامان، ئۇلارنى ئۆچۈرۈۋېتىدۇق.

(4) بىز مۇڭاپىق مەبلەغ سېلىپ، غايەت زور ئۇتۇقلۇق ئېرىشتۇق. C-17 تىپلىق ئىستراتېگىيەلىك تىرانسپورت ئايروپىلانىنى رازۋېتكا قىلىش ئارقىلىق، 65 گىگابايتلىق چوڭلۇقتىكى ھۆججەتلەرنى قولغا چۈشۈردۇق. بۇنىڭ ئىچىدە 630 مىڭ پارچە ھۆججەت ۋە 85 مىڭ ھۆججەت خالتىسى بار بولۇپ، بۇلار C-17 تىپلىق ئىستراتېگىيەلىك تىرانسپورت ئايروپىلانىنىڭ چېرتېيوژلىرى، تۇزىتىلگەن نۇسخىلىرى، كوللېكتىپ ئىمزالار قاتارلىقلارنىڭ سىكانىرلانغان نۇسخىلىرى ۋەھاكازالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ چېرتېيوژلار ئايروپىلانىنىڭ ئالدى، ئوتتۇرا ۋە ئارقا قىسمىلىرىنى، قاناتلار، گورىزىنتال تۇراقلاشتۇرغۇچ، رول ۋە قوماندانلىق مۇنارى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ قۇراشتۇرۇش چېرتېيوژىنى، زاپچاسلار ۋە زاپاس زاپچاسلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەزى چېرتېيوژلار چوڭ – كىچىكلىك ئۆلچەملىرى، ئېشىندى مىقدار، شۇنداقلا يەتكۈزۈش لىنىيەلىرى، توك يوللىرى ۋە ئۇسكۇنىلەرنى قۇراشتۇرۇشقا ئالاقىدار تەپسىلاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇنىڭدىن سىرت، ئۇچۇش سىناقلىرى ماتېرىياللىرىمۇ بار. بۇ جەھەتتىكى ماتېرىياللارنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى تەپسىلىي بولۇپ، ھۆججەت سىستېمىسى ئوچۇق ۋە تەپسىلىي، بۇلار مۇتەخەسسىسلەر تەرىپىدىن ئىنتايىن سۈپەتلىك چېرتېيوژلار دەپ قارالدى. مەزكۇر ھەرىكەتنى ئورۇنداشقا بىر يىل ۋاقىت ۋە 2.7 مىليون خىتاي پۇلى كەتتى، چىقىم شۇنچىلىك ئاز، ھوسۇل ئاجايىپ كاتتا بولدى. مەزكۇر رازۋېتكا (خاككېرلىق) خىزمىتى جەريانىدىكى پۇختا تەييارلىق ۋە ئىنچىكە پىلانلاشلار كەلگۈسىدىكى خىزمەتلىرىمىز ئۈچۇن مول تەجرىبە بولۇپ قالدى

بىز يېڭى ۋەزىپىلەرنى تاماملىيالايدىغانلىقىمىزغا ئىشىنىمىز ھەم بۇنىڭغا قادىرمىز... 2012 – يىلى 8 – ئاينىڭ 6 – كۈنى.

خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئۈشبۇ دوكلاتى خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى بۇنىڭ شىركىتىنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ئوغرىلاپ بەش يىلدىن كېيىن، سۇ بىن قولغا ئېلىنغاندا، ئۇنىڭ سوت ماتېرىياللىرى ئارىسىدا جامائەتچىلىككە ئاشكارىلاندى.

C-17 تىپلىق ئىستراتېگىيەلىك تىرانسپورت ئايرو-

پىلانى ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ يۈك توشۇغۇچىسى بولۇپ، ئامېرىكانىڭ مەنپەئەتىنى ۋە ئىتتىپاقداشلىرىنى قوغداشتا، ئامېرىكا كۆچمەنلىك هالقىلىق ئېلىپمېنتى بولغان «ئامېرىكانىڭ ئۆز تۇپراقلىرىنىڭ سىرتىدا هەربىي كۈچىنى جارى قىلدۇرۇش ئىقتىدارى» ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. C-17 تىپلىق ئىستراتېگىيەلىك تىرانسپورت ئايروپىلانى c-5 ۋە c-130 تىپلىق تىرانسپورت ئايروپىلانلىرى بىلەن بىللە ئەركىنلىككە كاپالەتلىك قىلىش جەهەتتە هالقىلىق رول ئويناىدۇ. گەرچە ئۇنىڭ بۇ جەهەتتىكى رولى هازا ئارمىيەسىنىڭ كۆرەشچى ئايروپىلانلىرىنىڭكىدەك كۆچلۈك بولمىسمۇ.

بۇئىڭ شىركىتىنىڭ C-17 تىپلىق ئىستراتېگىيەلىك تىرانسپورت ئايروپىلانىغا ئالاقىدار ئۇچۇرلار ئۇغرىلانغاندىن بۇيانقى ئون يىلغا يېقىن ۋاقىتتا، خىتاي ئۆزىنىڭ «شىئەن Y-20» ناملىق ئېغىر تىپتىكى تىرانسپورت ئايروپىلانىنى كۆز – كۆز قىلىش بىلەن ئالدىراش يۈردى. مەزكۇر ئايروپىلان 2018 – يىلى 11 – ئايدا جۇخەي خەلقئارالىق ئاۋىياتسىيە كۆرگەزمىسىدە كۆرگەزمە قىلىنغاندا، ئۇنىڭ «تەقى – تۇرقى»نىڭ C-17 گە ئوپمۇئوخشاش ئىكەنلىكى هەيران قالارلىق ئەمەس ئىدى. خىتاينىڭ تەشۋىقات ۋاستىلىرىدا «Y-20» خىتاينى رۇسىيە ۋە ئامېرىكادىن كېيىن، دۇنيادىكى ئۆزىنىڭ ئېغىر تىپلىق هەربىي تىرانسپورت ئايروپىلانىنى ياساپ چىققان ئۇچىنچى دۆلەتكە ئايلاندۇردى» دەپ داۋراڭ سېلىندى. بۇ ئايروپىلانىنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى خىتايلار بوئىڭ شىركىتىنىڭ ماتېرىياللىرىنى ئوغرىلاپ، ئۇچ يىلدىن كېيىن ياساپ چىقىلغانىدى.

هازىرغىچە جامائەتچىلىككە ئاشكارىلانماي كەلگەن بىر ئىش شۇكى، سۇ بىننىڭ جاسۇسلۇق هەرىكىتى ئامېرىكاغا كەلتۈرگەن زىيان ئېلان قىلىنغىنىدىن زور دەرىجىدە ئېغىر ئىدى. فېدېراتسىيە باش تەپتىشى تەييارلىغان ۋە تۇنجى قېتىم ئاشكارىلانغان بىر هۆججەتتە، سۇ بىن ۋە خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئۇچىنچى باشقارمىسىنىڭ ئوفىتسېرلىرى بوئىڭ شىركىتىدىن ۋە ئامېرىكانىڭ باشقا دۆلەت مۇداپىئەسى هۆددىگەر شىركەتلىرىدىن ئوغرىلىغان مەخپىيەتلىكلەرنى خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئىككىنچى باشقارمىسىنىڭ زەربىدار شىركىتى بولغان «چىڭئەن خەلقئارالىق سودا گۇرۇهى»غا يەتكۈزگەن. ئاندىن مەزكۇر شىركەت C-17 گە ئالاقىدار مەخپىيەتلىكلەرنى خىتاينىڭ دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى ئايروپىلان ياساش شىركىتى «خىتاي ئاۋىياتسىيە سانائىتى گۇرۇهى شىركىتى» (中国航空工业集团公司)گە بەرگەن. ئاندىن بۇ ماتېرىياللار «خىتاي ئاۋىياتسىيە سانائىتى گۇرۇهى شىركىتى»نىڭ شۇبىسى بولغان «شىئەن ئايروپىلان سانائىتى شىركىتى»گە تاپشۇرۇلغان. مەزكۇر شىركەت Y-20 دىن سىرت، خىتاينىڭ H-6 ئىستراتېگىيەلىك بومبارداىمانچى ئايروپىلانىنى ۋە JH-7 بومبارداىمانچى كۆرەشچى ئايروپىلانىنى ياساپ چىققان. بۇ شىركەت يەنە خىتاينىڭ H-20 دېيىلىدىغان، ئەڭ يېڭى، ئۇزاق مۇساپىلىق يوشۇرۇن بومبارداىمانچى ئايروپىلانىنى ياساۋاتىدۇ.

چىڭئەن شىركىتى بىلەن سۇ بىننىڭ ئىلكى-دىكى نوداىيەن شىركىتى ئامېرىكا ئايروپىلانلىرىنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ئوغرىلاشقا چېتىشلىق بولغانلىقى ئۇچۇن، 2014 - يىلى سەككىزىنچى ئايدا ئامېرىكا سودا تارماقلىرى بۇ ئىككىلا شىركەتكە ئېمبارگو يۈرگۈزگەن.

هالبۇكى، مەزكۇر سەزگۇر سوت هۆججىتىدە، ئۇچىنچى باشقارمىنىڭ ئامېرىكانىڭ قورال سىستېمىلىرىغا قارىتا ئوڭۇشلۇق تاماملىغان، بۇنىڭدىن بۇرۇن ئاشكارىلىنىپ باقمىغان باشقا ئىستراتېگىيەلىك سۇيقەستلىرى هەققىدىكى تەپسىلاتلارمۇ تۇنجى قېتىم ئاشكارىلاندى.

خىتاينىڭ خاككېرلىق ئارقىلىق لوكخىد مارتىن شىركىتىنىڭ F–35 تىپلىق رادارغا چۇشمەس كۆرەشچى ئايروپىلانىنىڭ مەخپىيەتلىكلىرىگە ئالاقىدار ئىچكى هۆججىتىنى ئوغرىلۇالغانلىقى، خىتاينىڭ ئىلگىرى ئاشكارىلانمىغان سۇيقەستلىرى پەيدا قىلغان ئەڭ ئېغىر زىيان ئىدى. چۇنكى، F–35 ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ رادارغا چۇشمەيدىغان، ئەڭ ئىلغار بومبارداىمانچى كۆرەشچى ئايروپىلاندۇر. (خىتايلار ئوغرىلۇالغان) بۇ هۆججەتنىڭ ئىسمى «F–35 ئۇچۇش سىنىقى پىلانى» ئىدى. فېدېراتسىيە تەپتىشى سۇ بىننىڭ

ئادۋوكاتىنىڭ «ئۇچۇش سىنىقى پىلانى سودا مەخپىيەتلىكى ئەمەس» دېگەن سۆزىگە رەددىيە بېرىش ئۈچۈن، ھېلىقى مەخپىي ھۆججەتنى ئاشكارىلىمىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا F–35 ئايروپىلانىغا دائىر پەۋقۇلئاددە قىممەتلىك ئۇچۇرلار بارلىقىنى ئېيتتى. «F–35 ئۇچۇش سىنىقى پىلانىدا F–35 ياساپ چىقىلغاندا ئۇنىڭ قانداق سىناق قىلىنىدىغانلىقى قىسقىچە بايان قىلىنغان. مەزكۇر پىلان بۇ خىل ئايروپىلاندىن قانچىسى ياسىلىدىغانلىقى ۋە ئىشقا كىرىشتۈرۈلىدىغانلىقى؛ بەزى زاپچاسلارنىڭ قانداق سىنىلىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ قانداق سەپلىنىدىغانلىقى، ئۇلار ئۈچۈن قانداق ئۆلچەش ئەسۋابى ئىشلىتىدىغانلىقى؛ F–35 ئايروپىلانىنىڭ ئىپادىسىنى، ئىقتىدارىنى ۋە چېكىنى خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ چېكىنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلىدىغان تېخنىكىلار قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان» دېگەنىدى باش تەپتىش.

سوت ھۆججىتى لوكخىد مارتىن شىركىتىدىن پېنسىيەگە چىققان ئاۋىياتسىيە ئىنژېنېرى، F-35 ئايروپىلانىنىڭ باش لايىھىلىگۈچىسى جون كورستان (John Korstan) نىڭ گۇۋاھلىقىنامۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. كورستان ئامېرىكانىڭ ئەڭ ئىلغار، بەشىنچى ئەۋلاد ئايروپىلانى بولغان F-35 نىڭ ئاۋازدىن تېز سۈرئىتتە ئۇچىدىغانلىقىنى ۋە دۈشمەننىڭ رادارىدىن ئۆزىنى چەتكە ئالالايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ « F-35ئامېرىكا ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقى بىلەن توختاملاشقان كۆپلىگەن شىركەتنىڭ كۆپ يىل ئىزدىنىشى نەتىجىسىدە ياساپ چىقىلغان. ئۇنىڭ ئومۇمىي تەننەرخى نەچچە مىليار دوللارغا يېتىدۇ» دېدى ۋە (خىتايلار تەرىپىدىن ئوغرىلانغان) ئاشۇ «ئۇچۇش سىنىقى پىلانى»نى ئۆزىنىڭ تۈزۈپ چىققانلىقىنى ئېيتتى.

«F–35 ئۇچۇش سىنىقى پىلانىنى تۈزۈشكە تەخمىنەن 59959 ئىش سائىتى كەتكەن. مەن لوكخىد مارتىن شىركىتىدە خىزمەت قىلىۋاتقاندا، F – 35 ئۇچۇش سىنىقى پىلانى ئۇچۇرلىرىنىڭ مەخپىي تۈتۈلىدىغانلىقىنى بىلەتتىم». لوكخىد مارتىن شىركىتى كىرىش ئىجازىتى قوللىنىپ، تېخنىكىلىق ئۇچۇرلارغا ئېلېكترونلۇق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئېرىشىشنى چەكلەش ۋە مەخپىي ئۇچۇرلار ساقلانغان ئەسلىھەلەرگە كىرىشكە چەكلىمە قويۇش ئارقىلىق، F– 35 ئۇچۇش سىنىقى پىلانى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنى قوغدىغان.

مەزكۇر ئۇچۇش سىنىقى پىلانى سىناق ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان ئايروپىلانلارنىڭ سانى، ھەرخىل زاپچاسلارنى سىناش دائىرىسى، سىناقتا ئىشلىتىدىغان ئۆلچەش ئەسۋابلىرى، مەزكۇر ئايروپىلانىنىڭ تەپسىلاتلىرى، شۇنداقلا F–35 ئايروپىلانىنىڭ ئىپادىسىنى، ئىقتىدارىنى ۋە چېكىنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلىدىغان تېخنىكىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. كورستاننىڭ دېيىشىچە، ئۇ مەزكۇر ئۇچۇش پىلانىنىڭ سۇ بىن تەرىپىدىن خىتايچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىنى كۆرگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا كورستان لوكخىد مارتىن شىركىتى ئۇچۇن تەييارلىغان ماتېرىيالدىكى ئەينى سۈرەتلەر بار ئىكەن. ئۇنىڭدا بوئىڭ 737 تىپلىق ئايروپىلانغان ئىشلىتىلگەن بىرلەشمە ئاۋىياتسىيە سىنىقى سۈپىسى كۆرسىتىلگەن.

مەزكۇر ئۇچۇرلار خىتاي ئۇچۇن پەۋقۇلئاددە زور قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلار بۇنى ئۆزلىرىنىڭ زامانىۋى، بەشىنچى ئەۋلاد كۈرەشچى ئايروپىلانى بولمىش J-20 گە ئىشلەتكەن. ئامېرىكا ئىستىخبارات تارماقلىرى J-20 نىڭ لايىھەسىنىڭ F-35 نىڭكىدىن ئوغرىلانغانلىقىنى يەكۈنلەپ چىقتى. بۇ ئۇچۇرلار خىتاينىڭ ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسى تەرىپىدىن «ۋىزانتىيە دوزىخى» دەپ ئاتالغان خاككېرلىق ھەربىتى ئارقىلىق قولغا چۈشۈرۈلگەنىدى. مەزكۇر خاككېرلىق ھەربىتىنىڭ قوماندانلىق شتابى چېڭدۇغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ ھەربىتە ئوغرىلانغان ئۇچۇرلار «خىتاي ئاۋىياتسىيە سانائىتى گۇرۇھ شىركىتى»نىڭ يەنە بىر تارماق شىركىتى بولغان «چېڭدۇ ئايروپىلان سانائىتى گۇرۇھى»غا بېرىلگەن ۋە مەزكۇر شىركەت J-20 ئايروپىلانىنى ياساش ۋە سىناق قىلىشتا بۇ ئۇچۇرلاردىن پايدىلانغان.

مەسىلەن، ئىستىخبارات دائىرىلىرى 2014 – يىلى 1 – ئايدا خىتاينىڭ تور بېتىغا چىقىرىلغان J-20 ئايروپىلانىنىڭ سۈرەتلىرىدىن چېڭدۇدىكى ئايرۇ-

لان لايىھەلىگۈچىلەرنىڭ J-20 نىڭ 2011 – ئاشكارىلانغان دەسلەپكى نۇسخىسىنىڭ بىر قانچە يېرىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزگەنلىكىنى بايقىغان، بۇ خىل ئۆزگەرتىشلەردىن بىرى ئايروپىلاننىڭ تۇمشۇقىنىڭ ئاستى قىسمىغا (بومبا قويۇپ بېرىشتە ئىشلىتىلىدىغان) يېڭى تېپتىكى ئېلېكتروئوپتىك نىشانلىغۇچنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ئىدى. بۇنىڭدىن سىرت، مەزكۇر ئايروپىلاننىڭ ئىلگىرىكى نۇسخىلىرىدا كۆرۈنگەن، قۇيرۇق قىسمىدىكى موتورنىڭ سىرتقا چىقىپ تۇرغان پۈركۈش ئېغىزى، ئايروپىلاندىن تارقىلىدىغان رادار سىگناللىرىنى تېخىمۇ ئازايتىش مەقسىتىدە كۆرۈنمەس قىلىنغانىدى. ئامېرىكا كۆرەشچى ئايروپىلانىدىن ئوغرىلانغان تېخنىكىلارغا تايىنىپ ياساپ چىقىلغان J-20 نىڭ سىرتقى قىسمىغا يەنە بىر قەۋەت ئېلېكترومىگنىت دولقۇنىنى سۈمۈرۈۋالىدىغان ماتېرىيال ئىشلىتىلگەن.

بۇنىڭدىن سىرت، خىتايلار شۇ دەرىجىدە ھەددى-دىن ئېشىپ، F-35 نىڭ تېخنىكىلىرىنى ئوغرىلىغانلىقىدىن ئاشكارا ماختىنىپ يۈردى. خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ قارمىقىدىكى «يەرشارى ۋاقىت گېزىتى» 2014 – يىلى 1 – ئايدا J-20 نىڭ ھالقىلىق تېخنىكىلىرىنىڭ F-35 دىن قولغا چۈشۈرۈلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى.

ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسىنىڭ جاسۇسلۇققا قارشى تارمىقىنىڭ سابىق يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى مىشېل ۋان كلىفقا كۆرە، (Michelle Van Cleave) سۇ بىننىڭ سوتقا تارتىلغانلىقىنى بىر ئۆتۈق دېيىشكە بولسىمۇ، لېكىن بۇ دېلو پەقەت «دېڭىزدىن تامچە» بولۇپ، ئۇ ئامېرىكا كومپيۇتېر تورلىرىدىن زور مىقداردىكى مەخپىيەتلىكلەرنىڭ ھەرىيلى داۋاملىق تۈرده سىرتقا (خىتايغا) ئېقىشىنى توختىتىپ قالالمىغان. ۋان كلىف شۇنداق دەيدۇ: «خىتايىنىڭ ئامېرىكانىڭ ھەربىي ۋە تېخنىكىلىق مەخپىيەتلىكلىرىگە كۆز تىككەن نەچچە ئون مىڭلىغان جاسۇس ۋە كومپيۇتېر خاكېرلىرىدىن تەشكىل تاپقان تەجرىبىلىك جاسۇسلۇق توري بار. ئۇلار سودا ياكى شىركەتلەرنى قوشۇۋېلىش ئارقىلىق قولغا چۈشۈرەلمىگەن نەرسىلىرىنى ئوغرىلاشقا تەييار تۇرىدۇ. شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئوغرىلىقىنى توسۇش بارغانسېرى تەسلەشمەكتە».

F-35 خىتايىنىڭ خاكېرلىق ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان بىردىنبىر ئىلغار ئايروپىلان ئەمەس. سۇ بىننىڭ دېلوسىدا خىتايىنىڭ ئامېرىكاغا سالغان يەنە بىر زىيىنى، يەنى F-22 ئايروپىلانىغا ئالاقىدار قىممەتلىك تېخنىكىنىڭ ئوغرىلانغانلىقى ئاشكارىلاندى. بۇ تېخنىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى، مەزكۇر ئايروپىلاننىڭ دۇشمەن رادارىدىن قېچىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىدىغان ئىچكى قىسمىدىكى باشقۇرۇلىدىغان بومبا ساقلاش بۆلۈمچىسىگە ئالاقىدار تەپسىلاتلار ئىدى. F-22 مەخسۇس خىتاي بىلەن بولغۇسى جەڭ ئۇچۇن لايىھەلەنگەن. بۇ ئايروپىلان «ئاۋازدىن تېز سۈرئەتتە چارلاش» ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، يېراق مۇساپىلىق ئۇچۇش جەريانىدا يۇقىرى ئۇنۇملۇك ئېنېرگىيە سەرپىياتىنى ساقلاپ، (باشقۇرۇلىدىغان بومبىغا ئوخشاش) ئۇزۇن مۇساپىلىق قوراللارنى قويۇپ بېرەلەيدۇ ۋە يەنە (ئارىلىقتا ماي قاچىلاشقا موھتاج بولماستىن) ئۇزىدە بار يېقىلغۇ ئارقىلىق بازىغا ساق – سالامەت قايتىپ كېلەلەيدۇ.

خارىس شىركىتىنىڭ ئالىي سىستېما ئىنژېنېرى، بىر مەھەل EDO دېگەن ئايروپىلان شىركىتىدە ئىشلىگەن نىكولاس دېسىمىنى (Nicholas DeSimini) F-22 نىڭ قورال بۆلۈمچىسىنى ياساشقا قاتناشقان. ئۇ سۇ بىننىڭ دېلوسىدا سوتقا تاپشۇرغان بىر بايانىتا، خىتايىنىڭ مەزكۇر شىركەتتىن F-22 نىڭ AMRAAM تىك قويۇپ بېرىش سىستېمىسىدا ئىشلىتىلىدىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا قويۇپ بېرىش بۆلۈمچىسىگە ئالاقىدار مەخپىيەتلىكلەرنى ئوغرىلىغانلىقى ئاشكارىلاندى. AMRAAM (Advanced medium range air-to-air missle –) «ئىلغار ئوتتۇرا مۇساپىلىك ھاۋادىن ھاۋاغا قارىتىلغان باشقۇرۇلىدىغان سىناره»نىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، F-22 گە سەپلەنگەن. «2002 – يىلىنىڭ باشلىرىدا، مەن EDO شىركىتىنىڭ باشقۇرۇلىدىغان بومبا قويۇپ بېرىش بۆلۈمچىسى پروگراممىسىنىڭ تېخنىكا يېتەكچىسى ئىدىم» دەيدۇ دېسىمىنى. ئۇنىڭ دېيىشچە، مەزكۇر تېخ-

نىكىنىڭ شاراپىتىدە، F-22 ئايروپىلانلىرىدىكى قوراللار (نورمال ئەھۋالدىكىدەك) ئايروپىلاننىڭ قانىتى ئاستىغا ئەمەس، بەلكى ئىچكى قىسمىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغاچقا، بۇ ئايروپىلاننىڭ رادارىدىن يوشۇرۇنۇش ئىقتىدارى بەكلا كۈچەيگەن.

2002 – يىلىدىن 2004 – يىلى 3 – ئايغىچە، دېسسىنى «F-22 نىڭ ئىلغار ئوتتۇرا مۇساپىلىك ھاۋادىن ھاۋاغا قارىتىلغان باشقۇرۇلىدىغان سىناردىنى تىك قويۇپ بېرىش سىستېمىسى -LAU 142/A نىڭ بىرەسمىي مەشىقى، شۇنداقلا ئاسىراش ۋە مۇلازىمىتى» ماۋزۇلۇق بىر دوكلات تەييارلىغان. سۇ بىن ۋە خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئۇچىنچى باشقارمىسىنىڭ خاككېرلىرى مەزكۇر مەخپىي دوكلاتنى قولغا چۈشۈرگەن. مەزكۇر دوكلاتتا ئىزاھلانغان ئۇچ ئۆلچەملىك تەسۋىر، تىك قويۇپ بېرىش سىستېمىسىنىڭ ۋە ئۇنىڭ زاپچاسلىرىنىڭ سۈرىتى، كەسمە يۈز دىئاگراممىسى، مېخانىكىلىق لايىھەلەش سخېمىسى، سۇيۇقلۇق/گاز بېسىمى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈش سخېمىسى، توك يولى سخېمىسى ۋە تىك قويۇپ بېرىش سىستېمىسى زاپچاسلىرىنىڭ ئىقتىدارلىرىنىڭ تەپسىلاتلىرى ۋە چۈشەندۈرۈشى قاتارلىق سەزگۈر ئۇچۇرلار بار ئىدى. ئۇ يەنە تىك قويۇپ بېرىش سىستېمىسىنىڭ ئىپادىسى ۋە زاپچاسلىرىنىڭ كۆچلۈكلۈكىنى ئۆلچەيدىغان بەلگىلىك مىقدار كۆرسەتكۈچلىرىنى، شۇنداقلا ئورنىتىش ۋە چۈۋۈش كۆرسەتمىلىرىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ ئۇچۇرلارنىڭ ھەممىسى خىتاينىڭ رادارغا چۈشمەس ئايروپىلاننى ياساپ چىقىشىدا ئوبدان كارغا كەلگەنىدى.

مەزكۇر قويۇپ بېرىش سىستېمىسى «ئىلھەگۈچ» سىستېمىسى دەپ ئاتىلىدىغان قورال بۆلۈمچىسىدىن مېتال قول ئارقىلىق باشقۇرۇلىدىغان بومبا قويۇپ بېرىدىغان بولۇپ، مەزكۇر «ئىلھەگۈچ» سىستېمىسىدا ئايروپىلان قانىتى ئاستىدىن باشقۇرۇلىدىغان بومبا قويۇپ بېرىشتە ئىشلىتىلىدىغان پارتلاتقۇچ قويۇپ بېرىش مېخانىزمىغا ئېھتىياج يوق. بۇ سىستېمىنىڭ سخېمىلىرى 2000 – يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاشكارىلانغان، لېكىن بۇ سخېمىلاردا EDO شىركىتىنىڭ خىتاي تەرىپىدىن ئوغرىلانغان دوكلاتىدىكىدەك قىممەتلىك ئۇچۇرلار يوق ئىدى. دېسسىنى مۇنداق دەيدۇ «EDO شىركىتىنىڭ باشقۇرۇلىدىغان بومبا قويۇپ بېرىش سىستېمىسىغا ئالاقىدار دوكلاتىدىكى مەزكۇر تەپسىلاتلار ئەڭ ئىلغار كۈرەشچى ئايروپىلاندىكى بۇ ئىلغار بۆلۈمچىنى ياساپ چىقىش خىزمىتىنىڭ سەمەرىسىدۇر. بىراۋ بۇ سخېمىلارنى ۋە چۈشەندۈرۈشلەرنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئۇشبۇ باشقۇرۇلىدىغان بومبا قويۇپ بېرىش بۆلۈمچىسىنىڭ قانداق ياساپ چىقىلغانلىقىنى ئاساسەن بىلىۋالالايدۇ».

دەرۋەقە، خىتايلار ئاشۇنداق قىلدى. ئۇلار مەزكۇر باشقۇرۇلىدىغان بومبا قويۇپ بەرگۈچنىڭ (ئۆزلىرى ئوغرىلىۋالغان) تەپسىلاتلىرىغا تايىنىپ، ئامېرىكانىڭكىگە ئاساسەن ئوپمۇئوخشاش «باشقۇرۇلىدىغان بومبىنى تىك قويۇپ بەرگۈچ» ياساپ چىقتى ۋە ئۇنى J-20 كۈرەشچى ئايروپىلانىغا سەپلىدى. مەزكۇر باشقۇرۇلىدىغان بومبا قويۇپ بەرگۈچ 2013 – يىلى يازدا خىتايدىكى ئاشقۇن مىللەتچىلەرنىڭ بىر تور بېتىدە ئېلان قىلىندى.

سۇ بىن دېلوسىنىڭ ئامېرىكا تارىخىدىكى زىيىنى ئەڭ ئېغىر بولغان تور ئىشپىيونلۇقى دېلولىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى شەكسىز. لېكىن، بۇ بېيجىڭنىڭ ئۇزۇنىڭ ھەربىي كۈچىنى زورايتىش ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئامېرىكانىڭ جەڭدە ئۇلارنى مەغلۇب قىلىشقا ئىشلىتىشى مۇمكىن بولغان ھەربىي مەخپىيەتلىكلىرىنى ئىگىلەشنى مەقسەت قىلغان ئىستراتېگىيەلىك ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى 2000 – يىللارنىڭ بېشىدا باشلىغان كەڭ كۆلەملىك تور ئىشپىيونلۇقى ھەرىكەتلىرىدىن پەقەتلا بىرىدۇر. ئالدىنمۇ تىلغا ئېلىنغىنىدەك، خىتاي ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىك ئىدارىسى تەرىپىدىن «ۋىزانتىيە دوزىخى» دەپ ئاتالغان، ئامېرىكانىڭ ئېلېكترونلۇق سىستېمىسىغا سوقۇنۇپ كىرىشنى مەقسەت قىلغان، ئۇزۇن مۇددەتلىك، كەڭ كۆلەملىك تور ئىشپىيونلۇقى ھەرىكىتى ئارقىلىق زور مىقدارىدىكى مەخپىيەتلىك ۋە سەزگۈر ئۇچۇرلارنى ئوغرىلىغان، شۇنداقلا

خىتاينىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دۆلەت مۇداپىئەسى شىركەتلىرى ۋە قورال ئىشلەپچىقارغۇچى شىركەتلىرى بۇ ئۇچۇرلارنى ئۆزىنىڭكى قىلىپ ئىشلەتكەن. خىتاينىڭ بۇ خىل ھەرىكەتلىرى 2019 – يىلىمۇ داۋاملاشقان بولۇپ، ھېچ توختايدىغاندەك قىلمايتتى. دۆلەت بىخەتەرلىك ئىدارىسىنىڭ 2013 – يىلى ئاشكارىلانغان مەخپىي ھۆججىتىگە كۆرە، ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىك ئىدارىسى «ۋىزانتىيە دوزىخى»غا ئالاقىدار 30 مىڭدىن ۋەقەنى بايقىغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 500ى بەشبۇرجەكلىك بىنادىكى ۋە باشقا كومپيۇتېر سىستېمىلىرىغا سوقۇنۇپ كىرگەن ئېغىر تاجاۋۇزچىلىقلار دەپ سۈپەتلەنگەن. خىتايلار بۇ ھەرىكەت ئارقىلىق 1600 دىن كۆپرەك تور كومپيۇتېرلىرىغا سوقۇنۇپ كىرگەن، 600 مىڭ ئابونت ھېسابىنى خەتەرگە ئۇچراتقان، شۇنداقلا ئامېرىكانى بۇ تورلارنى قايتا قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن 100 مىليون دوللاردىن ئارتۇق چىقىمدار قىلغان.

سۇ بىن ۋە ئۇچىنچى باشقارمىنىڭ جاسۇسلىرى ئالتە يىلغىچە بايقىلىپ قالماي ئىشپىيونلۇق قىلغان ۋە خىتاي ئۈچۈن نۇرغۇن نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. سۇ بىن ئاخىرى 2013 – يىلى ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىك ئىدارىسىنىڭ «ۋىزانتىيە دوزىخى» ۋە ئۇنىڭ شاخچە ھەرىكەتلىرىنى تەكشۈرۈۋاتقان «ئوقيا تۇتۇلۇشى» (ArrowEclipse) ناملىق تور جاسۇسلۇقىغا قارشى پروگراممىسى ئارقىلىق بايقالغان. «ۋىزانتىيە دوزىخى» ھەرىكىتىنىڭ شاخچىلىرى تولىمۇ كۆپ بولۇپ، ئۇلاردىن بەزىلىرى تۆۋەندىكىچە: خىتاينىڭ بەشبۇرجەكلىك بىناغا قارشى خاككېرلىقىغا ئالاقىدار «ۋىزانتىيەنىڭ سەممىيىتى» ھەرىكىتى؛ بەشبۇرجەكلىك بىنانىڭ ۋە ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسىنىڭ كومپيۇتېرلىرىنى نىشانلىغان «ۋىزانتىيە يېرتقۇچى» ھەرىكىتى؛ ئامېرىكانىڭ تىنچ ئوكيان قوماندانلىق شتابىنىڭ ۋە ئامېرىكا ترانسپورت قورماندانلىق مەركىزىنىڭ تورلىرىنى نىشانلىغان «ۋىزانتىيە تايانچ بازىسى» ھەرىكىتى. ئۇچىنچى باشقارمىنىڭ شىفىر بۆزۈش ئىقتىدارىنىڭ كۈچىيىشىگە تۈرتكە بولغان، ئەڭ ئوڭۇشلۇق تور جاسۇسلۇقى ھەرىكەتلىرىدىن بىرى، ئۇنىڭ رەقەم بىخەتەرلىكى شىركىتى RSA غا قىلغان مۇرەككەپ تور ھۇجۇمىدۇر. ئۇچىنچى باشقارمىنىڭ خاككېرلىرى بوئىڭ شىركىتىنىڭ كومپيۇتېر باشقۇرغۇچىلىرىنىڭ كۆزىنى بويىاشتا پايدىلانغان «زەھەرلىك چىڭگىلىك» يۇمشاق دېتالىنى ئىشلىتىپ، 2011 – يىلىنىڭ بېشىدا RSA شىركىتىنىڭ تور سىستېمىسىغا سوقۇنۇپ كىرگەن ۋە بۇ شىركەتنىڭ SecurID دېيىلىدىغان بىر سىستېمىدا ئىشلىتىلىدىغان شىفىرلەش ئاچقۇچىنى ئوغرىلىغان. بۇ ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئەسى ھۆددىگەر شىركەتلىرى تەرىپىدىن دۆلەت مۇداپىئەسى ھۆددىگەرلىرىنىڭ تورىغا كىرىشتە ۋە يىراقتىن بىخەتەر ئىشلىتىشتە قوللىنىلىدىغان تېخنىكا ئىدى.

بۇ ئامېرىكانىڭ ھەربىي تېخنىكىلىرىنىڭ جەۋھىرىنى ئوغرىلاشقا ئۇرۇنغان ھەربىي خاككېرلار ئۈچۈن زور بۆسۈش ئىدى، شۇنداقلا بۇنى قىلغۇچىلار ئۇچىنچى باشقارمىنىڭ ھەربىي خاككېرلىرى ئىدى. تور بوشلۇقىدا تېخنىكا ئوغرىلاش جەھەتتىكى مەخپىي تىركىشىشلەر يوشۇرۇن ئېلېكترونلۇق ئۇرۇش بولۇپ، ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسى بۇ ئۇرۇشتا بەزى ئۈتۈقلارغىمۇ ئېرىشتى. خىتاي خاككېرلىرى RSA شىركىتىنىڭ شىفىرلەش ئاچقۇچىنى ئوغرىلاپ، ئامېرىكانىڭ دۆلەت مۇداپىئەسى ھۆددىگەر شىركەتلىرىگە تېخىمۇ كۆپ ھۇجۇم قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇشتىن ئىككى يىل بۇرۇن، ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسى خىتاينىڭ ھەربىي تور ئىستىخباراتى ئۇل مۇئەسسەسىلىرىگە سوقۇنۇپ كىرىپ، زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغانىدى. 2009 – يىلى 7 – ئايدا، ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسىنىڭ ماريلاند (Maryland) شتاتىدىكى فورد مىد (Ford meade)غا جايلاشقان تەھدىت ھەرىكەتلىرى مەركىزى ئۇزلىرىنىڭ كومپيۇتېر تورى قوغدىغۇچىلىرىدىن بىرى بولغان، ئاساسلىق ۋەزىپىسى ھۇجۇم خاراكتېرلىك تور جاسۇسلۇقى بىلەن شۇغۇللىنىش ئەمەس، بەلكى ئامېرىكانىڭ سىستېمىلىرىنى خاككېرلاردىن قوغداش بولغان «تور جەڭچىلىرى» (Cyber warriors)دىن بىر ئاگاھلاندۇرۇش تاپشۇرۇۋالغان. مەزكۇر گۇرۇپپىدىكىلەر چەتئەللىك خاككېرلارنىڭ بىرى،

ئىشلەتكەن ئىنتېرنېت كېلىشىم (IP) ئادرېسىنىڭ «ۋىزانتىيە يېرتقۇچى» تور ھۇجۇمى بىلەن شۇغۇللانغان خىتاي خاككېرلىرى ئىشلەتكەن قوماندانلىق ۋە كونترول تۈگۈنى بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى بايقىغاندا، ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسىنىڭ تەھدىت ھەرىكەتلىرى مەركىزى بەشبۈرجەكلىك بىنانىڭ مۇداپىئە ئابۇنتلىرىنى نىشانلىغان يامان غەرەزلىك يۇمشاق دېتالنى ئىزچىل كۆزىتىۋاتقانىدى.

بۇ ئاگاھلاندۇرۇش دۆلەت بىخەتەرلىك ئىدارىسى-نىڭ ھۇجۇم خاراكتېرلىك ئېلېكترونلۇق ئىستىخبارات ۋە تور ئۇرۇشى گۇرۇپپىسىغا، يەنى «سىگنال ئىستىخباراتى باشقارمىسىنىڭ كومپيۈتېر تورى گۇرۇپپىسى»غا يوللانغان بولۇپ، مەزكۇر گۇرۇپپا دۇنيادىكى ئەڭ ياراملىق، تالانتلىق خاككېرلارنى ۋە تور – كومپيۈتېر جاسۇسلىرىنى يالاپ ئىشلىتەتتى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسى مەخپىي ھالدا ئاشۇ قوماندانلىق ۋە كونترول تۈگۈنىگە كىرىپ، «ۋىزانتىيە يېرتقۇچى» ھەرىكىتىنىڭ ئارقىسىدىكى خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ خاككېرلار گۇرۇپپىسىغا ئالاقىدار زور مىقداردىكى ئۇچۇرلارنى توپلاشقا باشلىغان. ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسىنىڭ تەھدىت ھەرىكەتلىرى مەركىزىنىڭ ھاۋايىدىكى «كۇنيا رايونلۇق سىگنال ئىستىخباراتى ھەرىكەتلىرى مەركىزى»گە جايلاشقان بىر گۇرۇپپىسى خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئۇچىنچى باشقارمىسىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئىككىنچى باشقارمىسىنىڭ خاككېرلىق ھەرىكەتلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك نازارەت قىلغان. «كۇنيا رايونلۇق سىگنال ئىستىخباراتى ھەرىكەتلىرى مەركىزى» ياكى «كۇنيا تونېلى» 1941 – يىلى ياپونىيە مەرۋايىت پورتىنى بومبارداىمان قىلغاندىن كېيىنلا، ۋىلېر قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئايرودرومىغا يېقىن جايدىكى ئايروپىلان قۇراشتۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرئاستى ھەربىي مۇئەسسەسىنىڭ ئىچىگە ياسالغانىدى. بۇ يەر ھېلىھەم ئىشلىتىلۇاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نۇرغۇن فۇنكسىيەسى ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسىنىڭ ئوتاخودىكى يېڭى بىناسىغا يۆتكەلدى.

شۇنىڭدىن تاكى مەزكۇر ئىدارىنىڭ سابىق خىزمەتچىسى ئېدۋارد سنوۋدېن (Edward Snowden) خائىنلىق قىلىپ، قولغا چۈشۈرۈلگەن مەخپىي ئۇچۇرلارنى ئاشكارىلىۋەتكىچە بولغان بىر قانچە ئاي ئىچىدە، ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسى ئىككىنچى باشقارمىنىڭ ھەرىكەتلىرىگە ئالاقىدار قىممەتلىك ئىستىخباراتلارنى قولغا چۈشۈردى. لېكىن، سنوۋدېن ساتقىنلىق قىلىشتىن ئىلگىرى قولغا چۈشۈرۈلگەن ئۇچۇرلار يەنىلا ئىنتايىن زور قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئامېرىكا ئىستىخبارات دائىرىلىرىنىڭ خىتاينىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ كومپيۈتېرلىرىغا قانداق خاككېرلىق قىلغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى مەخپىيەتلىكلىرىنى قانداق چۈشۈرۈۋالغانلىقىنى چۈشىنىشىگە ياردەم قىلدى.

ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسى ئەنە شۇ ھەرىكەتتىن خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ «زەھەرلىك چىگىلىك» يۇمشاق دېتالىدىن پايدىلىنىپ، ئۇغرىلانغان ئۇچۇرلارنى ئەڭ كەم دېگەندە باشقا ئۈچ دۆلەتتىكى «تاقلاش نۇقتىلىرى» ئارقىلىق خىتايغا قانداق ئاپىرىدىغانلىقىنى بىلىۋالدى. ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسى جاسۇسلارغا قارشى جاسۇسلۇق قىلىشتا ئىنتايىن ۋايىغا يەتكەندى ۋە بۇنى «تۆتىنچى تەرەپنىڭ ئۇچۇر توپلىشى» دەپ ئاتايتتى. بۇ ئۇچىنچى تەرەپكە قارشى جاسۇسلۇق قىلىدىغان چەتئەل ئىستىخبارات سىستېمىلىرىغا سوقۇنۇپ كىرىپ، ئۇلارغا تۇيدۇرماستىن، ئۇلار (جاسۇسلۇق ئارقىلىق) توپلىغان ئۇچۇرلارنى ئوغرىلاشنى كۆرستىدۇ. ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسى بۇنداق قىلىشنى «سىنىڭ سۈتلۈك ئىچىملىكىڭنى ئىچىۋالىمەن» دەپ ئاتايتتى. بۇ گەپ «ئۇ يەردە قان ئاقىدۇ» دېگەن فىلىمدىن ئېلىنغان بولۇپ، مەزكۇر فىلىمدە دانىيېل دەي لېۋىس رولىنى ئالغان پېرسوناژ باشقىلارنىڭ نېفتىلىكىگە ئوغرىلىقچە كىرىپ، ئۇلارنى يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئوغرىلۇۋېلىشنى باشقىلارنىڭ سۈتلۈك ئىچىملىكىگە نەيچە سېلىپ، ئۇنى ئوغرىلىقچە ئىچىۋېلىشقا ئوخشىتىدۇ. ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسىنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدا ئىچىۋالغان «سۈتلۈك ئىچىملىكى» خىتاي «ۋىزانتىيە يېرتقۇ-

چى» ھەربىتى ئارقىلىق ئوغرىلىغان، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بىر قىسىم ھۆججەتلىرىنى قولغا چۈشۈرگەنلىكى بولدى.

دۆلەت بىخەتەرلىك ئىدارىسى دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن زور مىقداردىكى سانلىق مەلۇمات توپلاش ھەربىتىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، زور مىقداردىكى سانلىق مەلۇمات توپلىمىنى جاسۇسلۇققا قارشى رازۋېتچىكلار ئىشلىتىدىغان **Pinwale** دەپ ئاتىلىدىغان مەخپىي ساقلاش سىستېمىسىغا ئەۋەتىدۇ. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ «ۋىزانتىيە يىرتقۇچى» ھەربىتىگە مەسئۇل خاكىكىرلىرىنىڭ مەخپىي خاكىكىرلىق ھەربىكەتلىرى **FBI** نىڭ سۇ بىننىڭ دېلوسىنى تەكشۈرۈۋاتقان جاسۇسلۇق قارشى جاسۇسلىرىغا ئەسقاتتى. «ۋىزانتىيە دوزىخى» ھەربىتىنىڭ تارماق ھەربىتى بولغان «ۋىزانتىيە لەشگىرى» ئامېرىكا ۋە ياۋروپانىڭ قورال سىستېمىلىرىغا، ئۇچۇر تېخنىكىلىرىغا ۋە دۆلەتلىك ئاۋىياتسىيە ۋە ئالەم بوشلۇقى ئىدارىسى **(NASA)**نىڭ ئۇچۇرلىرىنى نىشانلىغانىدى. سۇ بىن دېلوسىنىڭ ئارقىسىدىمۇ دەل مۇشۇ ھەربىكەتكە مەسئۇل بولغان خاكىكىرلىق گۇرۇپپىسى بار ئىدى، شۇنداقلا بۇ ئامېرىكا ئەدلىيە تارماقلىرى تەرىپىدىن ئەرز قىلىنغان ئاز سانداكى تور جاسۇسلۇق دېلولىرىنىڭ بىرى بولۇپ، خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ تور ھۇجۇمى ھەربىكەتلىرىنىڭ ئىچكى تەپسىلاتلىرى تۇنجى قېتىم مۇشۇ دېلو ئارقىلىق جامائەتچىلىككە ئاشكارىلانغانىدى.

سۇ بىن دېلوسىدىكى سوت ماتېرىيالىدا، (بۇ بابنىڭ بېشىدا تىلغا ئېلىنغان) «زەھەرلىك چىگىلىك» يۈمشاق دېتالى سېتىۋېلىش ھەققىدىكى ئېلخەتنى ئەۋەتكۈچىنىڭ سالاھىيىتى ئاشكارىلانمىدى. ئەمما، بۇ دېلو ھەققىدىكى تەھلىللەر مەزكۇر ئېلخەتنى ئەۋەتكۈچىنىڭ ئۇيغۇر باشقارمىنىڭ كاتتىبېشى، گېنېرال لیۇ شياۋبېي ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. ئەمما، مەزكۇر ئەرزنامىدە، ئېلخەت ئەۋەتكۈچى ھەققىدە «ئەرز قىلىنمىغان 2 - شېرىك جىنايەتچى» **(UC-2)** دېيىش بىلەن كۆپايىلىنىلگەن. بۇ دېلوغا چېتىشلىق ئىككىنچى نومۇرلۇق شەخس، يەنى **c-17, F-35** ۋە **F-22** ئايروپىلانلىرىنىڭ مەخپىي-يەتكىلىرىنى ئوغرىلىغان ھەققىي خاكىكىرمۇ پەقەتلا « ئەرز قىلىنمىغان 1 - شېرىك جىنايەتچى» **(UC-1)** دېيىلدى، بۇ ئەرز قىلىنمىغان 1 - شېرىك جىنايەتچىنىڭ سېپىق نامى پۈر كەتكەن، خىتاي ھۆكۈمىتىگە چېتىشلىق، پېكىڭ يېنەن ئىسمىلىك خاكىكىر ئىكەنلىكى مەلۇم. پېكىڭ يېنەن خىتاينىڭ ئۇچىنچى باشقارما، دۆلەت بىخەتەرلىكى مىنىستىرلىقى ۋە شاڭخەي جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى قاتارلىق جاسۇسلۇق ئاپپاراتلىرى بىلەن ھەمكارلىقى بار «قەھۋەچىلەر» **(Javaphile)** دەپ ئاتىلىدىغان جاسۇسلۇق ئورگىنىنىڭ باشلىقىدۇر. **FBI** « ئەرز قىلىنمىغان 1 - شېرىك جىنايەتچى»نى «خىتايدىكى بىر قانچە تەشكىلات ۋە ئەمەلىي گەۋدىگە تەۋە» دەپ سۈپەتلىگەن بولۇپ، بۇ سۈپەت پېكىڭ يېنەنگە ماس كېلىدۇ. **(FBI** نىڭ ھۆججىتىدە «ئەرز قىلىنمىغان 2 - شېرىك جىنايەتچى» بولسا «ئەرز قىلىنمىغان 1 - شېرىك جىنايەتچى»نىڭ نازارەتچىسى دېيىلگەنىدى.

ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ **2008 – يىلى بەشىنچى ئايدىكى بىر مەخپىي تېلېگراممىسىدا، «پېكىڭ يېنەن ئىشلەتكەن IP** ئادرېسى <ۋىزانتىيە لەشگىرى> خاكىكىرلىق ھەربىكىتىگە بۇاستە چېتىشلىق» دېيىلگەنىدى. مەزكۇر تېلېگراممىدا شۇنداق دېيىلگەن: «**2008 – يىلى 3 – ئاينىڭ 17 – كۈنى، <قەھۋەچىلەر>نىڭ** باشلىقى پېكىڭ يېنەننىڭ ئېلخەت ئادرېسىغا يوللانغان ئېلخەت، شۇنىڭدىن ئىلگىرى <ۋىزانتىيە لەشگىرى> خاكىكىرلىق ھەربىكىتىدە ئىشلىتىلگەن **203.81.177.121** دېگەن **IP** ئادرېسىدىن ئەۋەتىلگەن. نۇرغۇنلىغان سەزگۈر دوكلاتلاردا خىتاينىڭ خاكىكىرلىق گۇرۇپپىسى <قەھۋەچىلەر> بىلەن <ۋىزانتىيە لەشگىرى> خاكىكىرلىق ھەربىكىتىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، بۇ ئىككىسى ئاربىسىدا روشەن باغلىنىش بارلىقى ئېنىقلاپ چىقىلدى. <ۋىزانتىيە لەشگىرى> خاكىكىرلىق ھەربىكىتىگە چېتىشلىق **IP** ئادرېسى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە <قەھۋەچىلەر> گۇرۇپپىسىنىڭ تور بېتى بولغان <**javaphile.org**>نىڭمۇ **IP** ئادرېسى، شۇنداقلا <قەھۋەچىلەر>گە چېتىشلىق ئېلان يازمىلىرىنىڭ مەنبەسىدۇر. بۇنىڭدىن سىرت، <قەھۋەچىلەر> بىلەن <ۋىزانتىيە لەشگىرى>نىڭ

بىر – بىرىگە باغلىنىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب شۇكى، بۇ ئىككىلىسى <قەھۋەچىلەر>نىڭ ئەزاسى <Ericool> تەرىپىدىن ياساپ چىقىلغان <eRACS> قوماندانلىق – كونترول قورالىنى ئىشلەتكەن. ھالبۇكى، <Ericool> <قەھۋەچىلەر>نىڭ باشلىقى پېڭ يىنەننىڭ نۇرغۇن لەقەملىرىدىن بىرىدۇر. گەرچە بۇ ھەقتە ئوچۇق دەلىل – پاكىتلار بولمىسىمۇ، لېكىن ئەڭ يېقىنقى سەزگۈر دوكلاتلاردا يەنىلا پېڭ يىنەننىڭ <ۋىزانتىيە لەڭگىرى>گە چېتىشلىق ئىكەنلىكى ھەققىدە كۆچلۈك ئالامەتلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى».

2012 – يىلى يازدا، ئامېرىكا بىخەتەرلىك ئىدارىسى توپلىغان زور مىقداردىكى ئېلخەتلەر FBI نىڭ ئالاھىدە خادىمى، لوس ئانژېلېس باشقارمىسى تور جىنايى ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى جاستىن ۋاللېس (Justin Vallese) قا تاپشۇرۇلغان. «بىز تۇنجى كۈندىن تارتىپلا، (خىتايىنىڭ خاككېرلىق قىلمىشلىرى ھەققىدىكى) ئەھۋالنىڭ ئىنتايىن ناچارلىقىنى بىلەتتۇق. بۇ ئېلخەتلەرنىڭ مەزمۇنى كىشىنى ھاڭ – تاڭ قالدۇرىدۇ» دېگەنىدى ئۇ «Wired» ژۇرنىلىغا.

سۇ بىن ۋە خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ خاككېرلىق ئەترىتى بوئىڭ شىركىتىنىڭ ئورەنج (Orange) ناھىيەسىدىكى مۇلازىمېتىرىغا سوقۇنۇپ كىرگەن ۋە ئۇنىڭ C-17 ئايروپىلانىغا ئالاقىدار مەخپىيەتلىكلىرىنى ئوغرىلىغاندىن كېيىن، ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ جەھەتتە تەدبىر قوللىنىشىغا تۆت يىل ۋاقىت كەتتى. جاسۇسلۇققا قارشى دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىشقا ھەقىقەتەن ئۇزۇن ۋاقىت كېتىدۇ. لېكىن، سۇ بىننىڭ دېلوسىغا ئادەتتىكىدىنمۇ كۆپرەك ۋاقىت كېتىشىگە ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسىنىڭ قاباھەتلىك چوڭى ــ سىنوۋدېن، شۇنداقلا ئۇنىڭ دەسلەپتە خوڭكوڭغا، ئاندىن موسكۋاغا بېرىۋېلىشى سەۋەب بولغان. ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسىدىن يۈز ئۆرۈگەن سىنوۋدېن ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسىنىڭ بىر مىليون پارچىدىن كۆپرەك ئەڭ مەخپىي ھۆججەتلىرىنى ئوغرىلىغان ۋە بىر قانچىلىغان لىببېرال سولچى تاراتقۇلار ئارقىلىق (ئامېرىكاغا نىسبەتەن) ۋەيران قىلغۇچ ھۆججەتلەرنى ئاشكارىلىغانىدى. تەكشۈرگۈچىلەر «ئۇنىڭ <قانۇنسىز ئېلېكترونلۇق نازارەت قىلىش قىلمىشلىرىنى ئاياغلاشتۇرۇش ئۈچۈن مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارىلىدىم> دېگىنى يالغان، ئۇنىڭ ئەسلى مەقسىتى ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسىدىن ئۆچ ئېلىش» دېگەن. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ جاسۇسلۇققا قارشى تۇرۇش تارمىقىنىڭ خادىملىرى سىنوۋدېن ئاشكارىلىغان ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەستايىدىل تەھلىل قىلىپ چىققان ۋە ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسىنىڭ تەڭداشسىز، مۇۋەپپەقىيەتلىك، جاسۇسلۇققا قارشى تۇرۇش پروگراممىسى «ئوقيا تۇتۇلۇشى»نىڭ تەپسىلاتلىرىنى ئېگىلىگەن. ئەمما، ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسى بىر قارارغا كېلەلمىگەن ھەمدە FBI نىڭ سۇ بىننى قولغا ئېلىش بۇيرۇقىغا ئىمزا قويۇشنى كېچىكتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. (ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسىدىكى) ئەمەلدارلار بەلكىم سۇ بىننى قولغا ئالغان تەقدىردە، «ۋىزانتىيە دوزىخى» ۋە ئۇنىڭ تارماق ھەربىكەتلىرىگە قارىتا «ئوقيا تۇتۇلۇشى» پروگراممىسىنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن بولۇشى مۇمكىن.

2014 FBI – يىلى 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بۇ دېلونى بايان قىلغان ئەللىك بەتلىك تەپسىلىي جىنايى ئىشلار ئەرزىنى تەييارلىدى. ئۇلارنىڭ ۋانكوۋېردىكى كانادا خان جەمەتى ساقچىلىرى بىلەن ھەمكارلىشىشى نەتىجىسىدە، سۇ بىن ئەتىسى، يەنى ئۇزىنىڭ پىلانى بويىچە خىتايغا كېتىشتىن بىر نەچچە كۈن بۇرۇن قولغا ئېلىندى. ئىنچىكىلىك بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان دىپلوماتىيە ۋە ئىستىخبارات ھەربىكىتىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، سۇ بىن ئامېرىكاغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشتىن ئىلگىرى كانادادا يىگىرمە ئاي تۇتۇپ تۇرۇلدى. مەزكۇر پىلانغا كۆرە، سۇ بىندىن ئامېرىكىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە تېخنىكىسىنى ئوغرىلاش، شۇنداقلا بوئىڭ ۋە باشقا دۆلەت مۇداپىئەسى ھۆددىگەرلىك شىركەتلىرىنىڭ تورىغا

ھۆجۇم قىلىش جىنايەتلىرىنى ئېتىراپ قىلىشى تەلەپ قىلىندى. مەزكۇر تەلەپ خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ۋە خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ مەركىزىي ھەربىي كومىتېتى سۇ بىن خىتاينىڭ تور تېخنىكا ئوغرىلىقىغا ئالاقىدار تېخنىكا كۆپ مەخپىيەتلىكنى ئاشكارىلىۋەتمىگەن تەقدىردە، ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەرگەندىن كېيىن، ئامېرىكا، كانادا ۋە خىتاينىڭ ئارىسىدىكى سۆھبەت جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

مەزكۇر تەلەپ ھەققىدىكى تالاش – تارتىشلار نەتىجىسىدە، خىتاينىڭ سۇ بىننى خاككېرلىق ھەربىكتى جەريانىدىكى (ئاساسلىق پېرسوناژ ئەمەس، بەلكى) «يۇگۇر – يېتىم ئىشلارنى قىلغۇچى ئىدى» دېيىشىگە يول قويۇلدى. ئەمەلىيەتتە، ئۇ ھەرگىزمۇ «يۇگۇر – يېتىم ئىشلارنى قىلغۇچى» ئەمەس ئىدى. ئامېرىكادىكى جاسۇسلۇققا قارشى تارماقلارنىڭ ئەمەلدارلىرى سۇ بىننى «ھازىرغىچە بايقالغان ئەڭ مۇھىم خىتاي تور جاسۇسلىرىدىن بىرى» دېيىشتى. خىتاي ھۆكۈمىتى سۇ بىننىڭ C-17 ئايروپىلانىنىڭ مەخپىيەتلىكلىرىنى ئوغرىلاش جەھەتتە ئويىنىغان رولى، شۇنداقلا F-22 ۋە F-35 ئايروپىلانلىرىنىڭ مەخپىيەتلىكلىرىنى ئوغرىلاش ئۈچۈن «ئالدىنقى سەپ»تە كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن، ئۇنى چوڭ بىر مۇكاپات بىلەن مۇكاپاتلىغاندى.

خىتاينىڭ كانادانى مەركەز قىلغان، تور ئارقىلىق دۆلەت مۇداپىئە تېخنىكىلىرىنى ئوغرىلاش ھەربىكتى ئۈچۈن سۇ بىننىڭ قانچىلىك مۇھىم ئىكەنلىكى، ئۇ قولغا ئېلىنىپ بىر ئايدىن كېيىن ئازدۇر - كۆپتۇر بىلىنىشكە باشلىدى. خىتاينىڭ دەندۇڭ شەھىرىدىكى ساقچىلار خىتايدا ياشاۋاتقان، كېۋىن گارراتت (Kevin Garratt) ۋە جۇلىيا گارراتت (Julia Garratt) ئەر – ئايالنى «خىتاينىڭ دۆلەت مۇداپىئە تېخنىكىلىرىنى ئوغرىلاشقا ئۇرۇنغان» دېگەن جىنايەت بىلەن قولغا ئالدى. بۇ ئىككىيلەن دەندۇڭ شەھىرىدە رېستوران ئاچقان، خرىستىيان مىسسىيونېر (دىن تارقاتقۇچى)لار ئىدى. بېيجىڭ بۇ ئىككەيلەنى گۆرۈگە ئېلىش ئارقىلىق، كانادانىڭ سۇ بىننى ئامېرىكاغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئۇنى خىتايغا ئەكەتمەكچى ئىدى.

خىتاي سۇ بىننىڭ خىتاينىڭ كەڭ كۆلەملىك تور جاسۇسلۇقى ھەربىكەتلىرىگە دائىر مەخپىيەتلىكلەرنى ئاشكارىلۇۋېتىشىدىن ئەنسىرەيتتى. ھالبۇكى، خىتاينىڭ بۇ خىل ھەربىكەتلىرى ئامېرىكانىڭ كۆرەشچى ئايروپىلانلىرىغا دائىرى مەخپىيەتلىكلىرىنىلا ئەمەس، بەلكى ئادەمسىز ئۇچقۇ ۋە NASA نىڭ ئالەم بوشلۇقى تېخنىكىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت مۇداپىئەسى تېخنىكىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈشنى نىشان قىلغانىدى.

كېۋىن گارراتت تاكى 2016 – يىلى 9 – ئايغىچە خىتاي تۈرمىسىدە ئىككى يىلدىن كۆپرەك ياتقاندىن كېيىن، سۇ بىن مۇددىتىنى نىسبەتەن قىسقا دېيىشكە بولىدىغان تۆت يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ تۆت ھەپتىدىن كېيىن، ئاندىن تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلدى.

خىتاينىڭ سۇ بىنغا ئالاقىدار ئىستىخبارات ۋەقەسىدىكىدەك، كانادا پۇقرالىرىنى گۆرۈگە ئېلىۋېلىش قىلمىشى 2018 – يىلى يەنە بىر قېتىم تەكرارلاندى. بۇ قېتىم ئامېرىكا ھۆكۈمىتى كانادا دائىرىلىرىدىن بىر ئايال خىتاي تىجارەتچىنى، يەنى خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى بىلەن زىچ ئالاقىسى بار، خەلقئارالىق تېلېگراف ئالاقىسى ماگناتى – خۇاۋېي شىركىتىنىڭ باش مالىيە ئەمەلدارى (CFO) (مېڭ ۋەنجوۋ)نى قولغا ئېلىشنى تەلەپ قىلغانىدى.

خۇددى سۇ بىن 2014 – يىلى قولغا ئېلىنغاندەك، خۇاۋېي شىركىتىنىڭ باش مالىيە ئەمەلدارى مېڭ ۋەنجوۋمۇ ۋانكوۋېردا «ئامېرىكانىڭ ئىراندىكى تېرورچى ھاكىمىيەتكە مەسئۇلات سېتىشنى چەكلەيدىغان ئېمبارگوسىغا خىلاپلىق قىلغان» دېگەن گۇمان بىلەن قولغا ئېلىنىدى. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، خىتاي دائىرىلىرى جەمئىي 13 نەپەر كانادا پۇقراسىنى تۇتقۇن قىلىپ، گۆرۈگە ئالدى. خۇاۋېي شىركىتى ۋە مېڭ ۋەنجوۋ «ئىران بىلەن قانۇنسىز پۇل - مۇئامىلە ئالاقىسى قىلغان ۋە ئامېرىكا تېلېگراف شىركىتى T - Mobile دىن پاتنېتلىق تېلېگراف تېخنىكىسىنى، يەنى Tappyدەپ ئاتىلىدىغان ماشىنا ئادەم سىناق قىلىش ئۇسكۇنىسىنى ئوغرىلىغان» دەپ ئەيىبلەنگەن.

توقۇزىنچى بابتىمۇ كۆرسىتىلگىنىدەك، بۇ قىلمىش خىتاينىڭ غەربكە قارىتىلغان سىستېمى-

سىستېمىلىق، پىلانلىق ئىقتىسادىي ئۆرۈش پروگراممىسىنى نامايەن قىلدى. خىتاينىڭ تور جاسۇسلۇقى بېيجىڭنىڭ كەڭ كۆلەملىك ئىستىخبارات توپلاش ھەرىكەتلىرىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكىدۇر.

☆ يەتتىنچى باب ☆

يۇقىرى تېخنىكىلىق ھاكىمىيەت قىلىش

«2017 - يىلى، شاڭخەيدىكى تور ساقچىلىرىنىڭ سانى بەش يۈزگە يەتمەيتتى، ئەمما بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، بۇ سان بەش مىڭغا كۆپەيدى. بۇ ساقچىلارنىڭ ۋەزىپىسى تور ئۇچۇرلىرىنى تىزگىنلەش ۋە تور <جىنايەتلىرى>نى تەكشۈرۈش ئىدى».

ـــ 2018 – يىلى چەتئەلگە قېچىپ كەتكەن شاڭخەي پۇل مۇئامىلە ساھەسىدىكى بىر دىرېكتور.

يىگىرمە يىل ئاۋۋال، خىتاي ھۆكۈمىتى ۋە ھاكىمىيەت بېشىدىكى خىتاي كومپارتىيەسى بىر مىليارددىن كۆپرەك پۇقرانى تىزگىنلەپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى سىياسىي ساقچى ۋە بىخەتەرلىك ئاپپاراتلىرىدىن پايدىلانغانىدى. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قورقۇنچلۇق **KGB** سىنى ئۆرنەك قىلغان بىخەتەرلىك رېجىمى ئىدى. بۈگۈن بولسا، خىتاي رەھبەرلىرى يۈز تونۇش، سۈنئىي ئەقىل، چوڭ بېرىڭ **(Big data)** توپلاش ۋە شەخسنى تىزگىنلەيدىغان، بىر مەھەل سوۋېت رەھبەرلىرى تەرىپىدىن «يېڭى سوۋېت پۇقراسى بەرپا قىلىش» دەپ ئاتالغان قىلمىشنى ئۇلۇغ قىلغان ئىجتىمائىي ئىشەنچ سىستېمىسى قاتارلىق تېخنىكىلىق زامانىۋىلاشقان يۇقىرى تېخنىكىلىق ھاكىممۇتلەق سىستېمىنى ۋۇجۇدقا چىقارماقتا. بۇ زور كۆلەملىك ساقچى ۋە ئىستىخبارات سىستېمىسى جورجى ئورۇېل **(George Orwell)**نىڭ «1984» ناملىق رومانىدىكى زۇلمەتلىك ھاكىممۇتلەق تۈزۈلمىنىڭ رېئال نۇسخىسىدۇر.

2018 – يىلىغا كەلگەندە، خىتاي مەملىكەت مىقياسىدىكى تەخمىنەن **200** مىليون دانە كۆزىتىش كامېراسىگە تايانغان يېڭى تېخنىكىلىق تىزگىنلەش سىستېمىسىنى رويابقا چىقاردى. بۇ كامېرالار ستولبىغا، كوچا چىراغلىرىغا، تورۇسلارغا، قاتناش چىراغلىرىغا، جۇملىدىن ھەممىلا يەرگە ئورنىتىلغانىدى.

2020 – يىلىغا كەلگەندە، خىتاي ھاكىمىيىتى يۇقىرى سۈرئەتلىك **5G** تېلېگراف تېخنىكىسىغا باغلانغان، شۇنداقلا سۈنئىي ئەقىل، چوڭ بېرىڭ ۋە ماشىنىنىڭ ئۆگىنىشى (بۇ سۈنئىي ئەقىل تېخنىكىسىنىڭ بىر تۈرىدۇر، ت) قاتارلىق تېخنىكىلارغا تايانغان كۆزىتىش كامېرالىرىنىڭ سانىنى **626** مىليونغا كۆپەيتمەكچى بولدى.

ئۇلارنىڭ نىشانى **2020** – يىلىغا بارغاندا دۆلەت مىقياسىدا، ھەممە يەرنى قاپلىغان، پۈتۈنلەي تورلاشقان، توختىماي ئىشلەيدىغان ۋە تامامەن كونترول قىلغىلى بولىدىغان ۋىدىيولۇق نازارەت تورىنى بەرپا قىلىش ئىدى.

ئاندىن خىتاينىڭ قاباھەتلىك ھاكىممۇتلەق كونترول سىستېمىسى ئۇلارنىڭ دۇنياغا خوجا بولۇش پىلانىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە پۈتۈن دۇنياغا ئېكسپورت قىلىنىدۇ ۋە يېيىلىدۇ.

خىتايدىكى بۇ كامېرالار سالاھىيەت بېكىتىش ۋە كونترول قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئۇسكۇنىلەرنىڭ سايىسىدە، ئاللىقاچان يۈز تونۇش ئىقتىدارىنى ھازىرلاپ بولدى. ساقچىلارغا كىشىلەرنىڭ چىرايىنى سىكانىرلىيالايدىغان ۋە ئۇلارنى يۈز ئۇچۇرلىرى ھەققىدىكى چوڭ سانلىق مەلۇمات ئامبىرىغا تايىنىپ تۇرۇپ

تەكشۈرەلەيدىغان ئالاھىدە كۆزەينەك سەپلەندى. بىخەتەرلىك ساقچىلىرى يەنە كىشىلەرنى مېڭىش شەكلىگە ئاساسەن پەرقلەندۈرەلەيدىغان كۆزىتىش تېخنىكىسىدىنمۇ پايدىلىنىدۇ. بۇ سىستېما خىتايىنى كەلگۈسىدە (كوچىلاردا، بازارلاردا كېتىۋاتقان) نەچچە ئون مىليونلىغان خىتاي پۇقرالىرىنىڭ سالاھىيىتىنى (تېز سۈرئەتتە) ئېنىقلاش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىدۇ.

خىتايدىكى بارلىق تېلېگراف شىركەتلىرى خىتاينىڭ دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدا بولغاچقا، خىتايدىكى ھەرقانداق تېلېفون ھەرۋاقىت نازارەت قىلىنىش خەۋپى ئاستىدا.

قورقۇنچلۇق «ئىجتىمائىي ئىشەنچ سىستېمىسى» خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ گېپىنى ئاڭلىغىلى ئۇنىمىغانلارنى نازارەت قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئەڭ ئاخىرقى ئۇسۇلدۇر. بۇ خىتاي كومپارتىيەسىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ھاكىمۇتلەقلىق تىزگىنلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. مەزكۇر «ئىشەنچ سىستېمىسى» بەزى جازا – مۇكاپاتلارغا تايىنىپ، بارلىق خىتاي پۇقرالىرىنىڭ ئىش – ھەرىكەتلىرىنى كومپۇتېستىك قېلىپقا ئۇيغۇنلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ 2014 – يىلىدىكى بىر ھۆججىتىدە خۇلاسىلەنگىنىدەك، مەزكۇر پروگرامما «ئىشەنچلىكلەرنىڭ جاھان كېزىشىگە يول قويۇپ، ئىشەنچسىزلەرنىڭ بىر قەدەم ئېلىشىنمۇ قىيىنلاشتۇرىدۇ».

تۆۋۈنى باج تاپشۇرماسلىقتىن تارتىپ، يۇقىرىسى خىتاي كومپارتىيەسىنى ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىرىنى تەنقىدلەشكىچە، (خىتايدىكى) ئىجتىمائىي جىنايەتلەرنىڭ تۈرى خىلمۇخىل. پويىزدا تاماكا چېكىش ياكى ئەرمەك ھايۋانلارنى سىرتقا ئەچىققاندا بويىنغا تاسما باغلىماسلىقتەك ئۇششاق – چۈششەك ئىشلار يېنىك جىنايەتلەر قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىكى كونترول قىلىش ئىشلىرى خىتاينىڭ دۆلەتلىك جامائەت ئىشەنچ ئۇچۇرى مەركىزى تەرىپىدىن نازارەت قىلىنىدۇ، شۇنداقلا 2018 – يىلىدىكى ستاتىستىكىغا كۆرە، جەمئىي 23 مىليون ئادەم مەزكۇر سىستېمدا «ئىشەنچسىز» دەپ بېكىتىلىپ، پويىز ياكى ئايروپىلان ئارقىلىق ساياھەت قىلىشى چەكلەنگەن. مەزكۇر مەركەزنىڭ بايانىتىغا كۆرە، 17 مىليون 500 مىڭ خىتاي پۇقراسى ئۆزىنىڭ ناچار ئىجتىمائىي ئىشەنچ نەتىجىسى سەۋەبلىك ئايروپىلان بېلىتى سېتىۋالالمايدىكەن، بۇنىڭدىن باشقا يەنە مىليون 500 مىڭ خىتاي پۇقراسىمۇ ئەينى سەۋەب تۈپەيلى پويىز بېلىتى سېتىۋالالمايدىكەن.

مەزكۇر دوكلاتتا بۇ پروگراممىدا «ئىشەنچسىز دەپ قارالغۇچى ھەممىلا يەردە چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ» دەپ خۇلاسىلەنگەن. خىتاي كومپارتىيەسىگە ئالاقىدار «ئىشەنچسىزلىك» كىشىلەرنىڭ ھاياتىنى ئۆزگەرتىدۇ ۋە ئەسلىدىنلا چەكلىك ئەركىنلىكنى تېخىمۇ قاتتىق چەكلىمىگە ئۇچرىتىدۇ. مەسىلەن، ئىجتىمائىي ئىشەنچ كونترولى «ئىشەنچسىز»لەرنىڭ سۈغۇرتا، مۇقىم مۇلۇك سېتىۋېلىشنى ياكى پۇل - مۇئامىلە ئىشلىرىغا مەبلەغ سېلىشنى چەكلەيدۇ. ئەگەر بىر شىركەتنىڭ بۇ جەھەتتىكى نومۇرى «تۆۋەن» بولسا، بۇ شىركەتنىڭ مەلۇم بىر تۈرگە خىزمەت بولۇشى ياكى شىركەت زايومى تارقىتىشى چەكلىنىدۇ. نۆۋەتتە خىتاي بىخەتەرلىك ئورگانلىرىنىڭ مەزكۇر پروگراممىغا سۈنئىي ئەقىل ۋە چوڭ بېرىگ ئىقتىدارلىرىنى قوشۇشىدىن قارىغاندا، ئالدىمىزدىكى يىللاردا ئىجتىمائىي ئىشەنچ سىستېمىسىنىڭ پۇقرالار ئۈستىدىكى بېسىمى تېخىمۇ ئېغىرلىشىدۇ.

ئامېرىكانىڭ مۇئاۋىن پرېزىدېنتى مايك پېنس (Mike Pence) ئامېرىكانىڭ خىتاينىڭ تېخنىكىلىق كونترولى ھەققىدىكى ئەندىشىسىنى تىلغا ئېلىپ، ئامېرىكانىڭ تېخنىكىلىق ياردىمى ئاستىدا، بارغانسېرى زورىيىۋاتقان ۋە يولسىزلىشىپ كېتىۋاتقان مىسلىسىز «نازارەت دۆلىتى» توغرىسىدا توختالدى. خىتاينىڭ ئىنتېرنېتنى نازارەت قىلىشقا ئىشلىتىلىدىغان «تور سەددىچىنى» خىتاي خەلقىنىڭ ئەركىن، ئوچۇق ۋە تەكشۈرۈلمىگەن خەۋەر ۋە ئۇچۇرلارغا ئېرىشىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا بارغانسېرى ۋايىغا يەتمەكتە.

«خىتاي رەھبەرلىرى 2020 – يىلىغا بارغاندا، كىشىلىك ھاياتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى كونترول قىلىدىغان <ئىجتىمائىي ئىشەنچ نەتىجىسى> دەپ

ئاتلىدىغان ئورۇنلۇچە سىستېمىنى يولغا قويماقچى» دېدى پەنس.

ئىلاھسىزلىق تەرغىباتچىلىرىدىن بولغان خىتاي كومپارتىيەسى دىنىي ئەركىنلىككىمۇ قاتتىق چەكلىمە قويماقتا. مۇسۇلمانلار، خرىستىيانلار ۋە بۇددىستلار ئەڭ ئەقەللىي ئىبادەت ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم قىلىنماقتا.

كانادا بىخەتەرلىك ئىستىخبارات ئىدارىسىنىڭ بىر دوكلاتىدا دېيىلگىنىدەك، خىتاي كومپارتىيەسى ھازىر زامانىۋى تېخنىكىلاردىن پايدىلىنىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە زورايتىش جەريانىنى ئاپتوماتىكلاشتۇرۇۋاتىدۇ. 2017 – يىلى ئېلان قىلىنغان، چوڭ بېرىڭ جەھەتتىكى ئىلگىرىلەشلەرنى خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشنىڭ ئالدىنقى باسقۇچى بولغان «جەمئىيەتنى ئىدارە قىلىش»قا ئىشلىتىشنى مەقسەت قىلغان، «چوڭ بېرىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ھەرىكەت پىلانى»دا بۇ نىشان ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەزكۇر سىستېما «تېخنىكىغا تايىنىپ، شەخسلەرنى ئۆزلىرىنى باشقۇرۇشقا ئىشتىراك قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ ۋە كۆندۈرىدۇ».

خىتاي رەھبەرلىرى مۇقىمسىزلىقتىن ئۆلگۈدەك قورقىشىدۇ. خىتايدا يۇز بەرگەن، ئەمما خەۋەر قىلىنمىغان نۇرغۇن كىچىك كۆلەملىك قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى خىتاي رەھبەرلىرىنى تەشۋىشلەندۈرىدۇ، چۈنكى بۇ خىل قارشىلىق ھەرىكەتلىرى ئېمپېرىيە دەۋرىدىن باشلاپلا ھاكىمىيەتنىڭ قولدىن كېتىۋاتقانلىقىنىڭ ئالامىتى دەپ قارىلاتتى. ئەنە شۇ ۋەجىدىن، «ئېمپېراتور»نىڭ تەختىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، زور مىقداردىكى ساقچى، ھەربىي ۋە تېخنىكىلار پۈقرالارنى كونترول قىلىشقا ئىشلىتىلمەكتە.

كانادا بىخەتەرلىك ئىستىخبارات ئىدارىسىنىڭ دوكلاتىغا كۆرە، مەزكۇر «ئىجتىمائىي ئىشەنچ سىستېمىسى»نىڭ فۇنكسىيەسى خىتايلارنىڭ تەبرىدىكى «شەخسىي مەسئۇلىيەت»نى ئاپتوماتىكلاشتۇرۇپ، ھەربىر پۈقرانى مۇقىملىقنى ۋە دۆلەت بىخەتەرلىكىنى ساقلاشقا ياكى خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ تولۇپ – تاشقان غەزىپىگە دۇچار دۇچار بولۇشقا مەجبۇرلاشتۇر.

مەزكۇر دوكلاتتا شۇنداق دېيىلگەن: «سىياسىي بېسىم يېڭى نەرسە ئەمەس؛ مەسىلەن، <شىركەتلەر خىتاينىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ياكى زېمىن پۈتۈنلۈكىگە ھۆرمەت قىلمىدى> دەپ ئەيىبلەنگەندىن كېيىن، تەيۋەن ياكى تىبەتنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنى ئەيىبلەشكە ئوخشاش ئىشلارنى قىلىشقا مەجبۇرلىنىدۇ. شۇنداقلا، ئىجتىمائىي ئىشەنچ سىستېمىسى يەنە ھۆكۈمەتنىڭ قارار چىقىرىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىدۇ. بۇ سىستېما يەنە ھۆكۈمەتنى چەتئەللەردە ياشاۋاتقان ۋە ساياھەت قىلىۋاتقان پۈقرالىرىغا بولغان كونتروللۇقنى كۈچەيتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ» (1).

خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنى كەڭ كۆلەمدە تۇتقۇن قىلىشىنى خىتايدىكى يۇقىرى تېخنىكىلىق باستۇرۇشنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك مىساللىرىدىن بىرى دېيىشكە بولىدۇ. ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ ھىندى – تىنچ ئوكيان ئىشلىرىغا مەسئۇل مۇئاۋىن مىنىستىرى راندال شرىۋېر (Randall Schriver) 2019 – يىلى 5 – ئايدا «خىتاي كومپارتىيەسى بىخەتەرلىك كۈچلىرىنى ئىشلىتىپ، خىتايدىكى مۇسۇلمانلارنى يېغىۋېلىش لاگېرلىرىغا سولاۋاتىدۇ» دېدى. شرىۋېر ئۇچ مىليون ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرنىڭ تۇتۇپ تۇرۇش لاگېرلىرىغا سولانغانلىقىنى ئاشكارىلىدى ۋە (ھتلېرنىڭ ناتسىست گېرمانىيەسى دەۋرىنى ئەسلىتىدىغان) «لاگېر» دېگەن سۆزنىدىن يېنىشنى رەت قىلدى. «مەنچە، ئۇ يەردە يۈز بېرىۋاتقان ئىشلار، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ نىشانى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ (بۇ ھەقتىكى) ئاشكارا بايانلىرى (لاگېر دېگەن) بۇ ئىسمىنى تولۇق قۇتۇلدۇرىدۇ» دېگەنىدى ئۇ.

مەزكۇر دوكلاتتا شۇنداق دېيىلگەن: «سىياسىي بېسىم يېڭى نەرسە ئەمەس؛ مەسىلەن، <شىركەتلەر خىتاينىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ياكى زېمىن پۈتۈنلۈكىگە ھۆرمەت قىلمىدى> دەپ ئەيىبلەنگەندىن كېيىن، تەيۋەن ياكى تىبەتنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنى ئەيىبلەشكە ئوخشاش ئىشلارنى قىلىشقا مەجبۇرلىنىدۇ. شۇنداقلا، ئىجتىمائىي ئىشەنچ سىستېمىسى يەنە

ھۆكۈمەتنىڭ قارار چىقىرىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىدۇ. بۇ سىستېما يەنە ھۆكۈمەتنى چەتئەللەردە ياشاۋاتقان ۋە ساياھەت قىلىۋاتقان پۇقرالىرىغا بولغان كونتروللۇقنى كۈچەيتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ» (1).

خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنى كەڭ كۆلەمدە تۇتقۇن قىلىشىنى خىتايدىكى يۇقىرى تېخنىكىلىق باستۇرۇشنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك مىساللىرىدىن بىرى دېيىشكە بولىدۇ. ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ ھىندى – تىنچ ئوكيان ئىشلىرىغا مەسئۇل مۇئاۋىن مىنىستىرى راندال شىرىۋېر (Randall Schriver) 2019 – يىلى 5 – ئايدا «خىتاي كومپارتىيەسى بىخەتەرلىك كۈچلىرىنى ئىشلىتىپ، خىتايدىكى مۇسۇلمانلارنى يىغىۋېلىش لاگېرلىرىغا سولاۋاتىدۇ» دېدى. شىرىۋېر ئۇچ مىليون ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرنىڭ تۇتۇپ تۇرۇش لاگېرلىرىغا سولانغانلىقىنى ئاشكارىلىدى ۋە (ھىتلېرنىڭ ناتسىست گېرمانىيەسى دەۋرىنى ئەسلىتىدىغان) «لاگېر» دېگەن سۆزدىن يېنىشنى رەت قىلدى. «مەنچە، ئۇ يەردە يۈز بېرىۋاتقان ئىشلار، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ نىشانى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ (بۇ ھەقتىكى) ئاشكارا بايانلىرى (لاگېر دېگەن) بۇ ئىسمىنى تولۇق قۇتۇلدۇرىۋەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ» دېگەنىدى ئۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ۋە خىتاي تەرىپىدىن بېسۇبلىنغان شەرقىي تۈركىستانىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئويلايدىغان مۇسۇلمان خەلق. ئۇلار بۇ جەھەتتە بېسۇبلىنغان ئۆز مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئويلايدىغان تىبەتلەرگە ئوخشايدۇ.

خىتاي «تېرورلۇققا قارشى تۇرۇش تەدبىرى» دېگەن يالغان نامدا، بىر مىليوندىن كۆپرەك ئۇيغۇرنى تۇرمىگە سولاپ، ئىنتايىن ۋەھشىي باستۇرۇش ھەرىكىتىنى باشلىدى. خىتاي ھاكىمىيىتى بۇ باستۇرۇشنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، 2016 – يىلى شەرقىي تۈركىستاندا سىلىقلاشتۇرۇلۇپ «ئومۇمىيۈزلۈك سالامەتلىك تەكشۈرۈش» دەپ ئاتالغان پىلانىنى باشلىدى. 2018 – يىلى 1 – ئايغا كەلگەندە، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتتىن جەمئىي 53 مىليون 800 مىڭ كىشى بۇ ئاتالمىش «ھەقسىز سالامەتلىك تەكشۈرۈش»كە قاتناشتۇرۇلدى. بۇ تەكشۈرۈش قان ئەۋرىشكىسى ئېلىش، يۈزنى ۋىدىيولۇق سىكانىرلاش، ئاۋاز تونۇش ئۈچۈن ئاۋاز ئەۋرىشكىسى ئېلىش ۋە بارماق ئىزى ئېلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ (ئاتالمىش) سالامەتلىك تەكشۈرۈشتە يۈرەك، بۆرەك قاتارلىق ئەزالار تەكشۈرۈلمەيدۇ، بۇ ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتە كەڭ كۆلەملىك بىيولوگىيەلىك نازارەت قىلىش پروگراممىسى ئىكەنلىكىنىڭ ئەڭ ئوچۇق پاكىتىدۇر. خىتاي جامائەت خەۋپسىزلىك مىنىستىرلىقىدا ئىشلەيدىغان تەتقىقاتچىلار DNA ئەۋرىشكىسىنى توپلىغان ۋە ئامېرىكانىڭ ماساچۇسېتس شىتاتىدىكى، DNA نى تەھلىل قىلىدىغان ئۇسكۇنىلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان «سېرمو فىشېر پەن – تېخنىكىسى» (Thermo Fisher Scientific) دېگەن شىركەت بىلەن ھەمكارلاشقانىدى. بۇ خىل ھەمكارلىق «نيۇيورك ۋاقىت گېزىتى» تەرىپىدىن ئاشكارىلىۋېتىلگەندىن كېيىن، «سېرمو فىشېر» شىركىتى خىتاي ساقچى دائىرىلىرى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشنى توختاتقانىدى.

بۇنىڭدىن باشقا نازارەت قىلىش تەدبىرلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ يانفونىغا ئىسلامىي ھالقىلىق سۆزلەرنى ۋە سۈرەتلەرنى بايقاشقا ئىشلىتىلىدىغان نازارەت قىلىش يۈمشاق دېتالىنى مەجبۇرىي قاچىلىتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2000 – يىلى 3 – ئايدا، پرىزدېنت بىل كىلىنتون ئامېرىكانىڭ خىتاينىڭ دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا ئەزا بولۇشىغا ياردەم قىلىشىنىڭ ئەھمىيىتىنى كۆپتۈرۈپ ماختاپ، مەزكۇر تەشكىلاتقا ئەزا بولغان بىر كومۇنىستىك دۆلەت مىسلى كۆرۈلمىگەن دېموكراتىكلىشىش ۋە ئىقتىسادىي ئەركىنلىكنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ، دېگەنىدى. كلىنتون خىتاينىڭ دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا ئەزا بولۇشىنىڭ 2005 - يىلىغىچە ئۆچۈر تېخنىكىسى مەھسۇلاتلىرىدىن ئېلىنىدىغان تاموژنا بېجىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشىغا، ئالاقە قوراللىرىنىڭ تېخىمۇ ئەرزان، سۈپىتلىك ۋە كەڭ قوللىنىلىدىغان بولۇشىغا تۈرتكە بولىدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى. «ئىنتېرنېتنىڭ ئامېرىكانى قانچىلىك ئۆزگەرتىۋەتكەنلىكى ھەممىمىزگە مەلۇم. شۇنداقلا، بىز ئاللىقاچان ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيەتكە ئايلاندۇق. ئۇنىڭ خىتاينىمۇ قانداق ئۆزگەرتىۋېتىدىغانلىقىنى تەسەۋ-

تەسەۋۋۇر قىلىپ باقايلى. شۇ تاپتا خىتاينىڭ ئىنتېرنېتنى باستۇرۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقى شەكسىز. مەن ئۇلارغا ئۆتۈق تىلەيمەن! بۇ خۇددى مېۋە ئۈيۈتمىسىنى تامغا مىخلايمەن دېگەندەكلا بىر ئىش» دېگەندى ئۇ (2).

كىلىنتوننىڭ «ئىنتېرنېت تېخىمۇ مۇلايىم ۋە ئېچىۋېتىلگەن خىتاينى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ» دېگەن مۇلچەرى تۈپتىن خاتا بولۇپلا قالماستىن، ئىنتېرنېت خىتايدىكى ھاكىممۇتلەق كونترولنىڭ كۈچىيىشىگە ۋە ئۇلارنىڭ تور جاسۇسلۇقى ئارقىلىق ئامېرىكانىڭ تېخنىكىلىرىنى زور مىقدارداردا ئوغرىلىشىغا سەۋەب بولدى. مېنىڭ 1999 – يىلى نەشر قىلىنغان «خائىنلىق» دېگەن كىتابىمدا ئاشكارىلانغىنىدەك، كىلىنتون ھۆكۈمىتى ئامېرىكانىڭ خىتاي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىكى ئەڭ ئېغىر ۋە ئاپەت خاراكتېرلىك خاتالىقلارغا سەۋەب بولدى.

مەسىلەن، كىلىنتوننىڭ پىرىزدېنتلىق مەزگىلىدە، خىتاي بىلەن بولغان ئالەم بوشلۇقى ساھەسىدىكى چەكلىمىسىز ھەمكارلىق خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبا تېخنىكىسىغا ئىگە بولۇشى بىلەن نەتىجىلەندى. مەزكۇر تېخنىكا ھازىر خىتاينىڭ ئامېرىكا شەھەرلىرىنى ۋە ئامېرىكانىڭ ئاسىيادىكى ھەربىي بازىلىرىنى نىشانغا ئالغان زور مىقدارداكى باشقۇرۇلىدىغان بومبىلىرىغا ئىشلىتىلدى. بۇ ھەمكارلىققا چېتىشلىق خىيۇس ئېلېكترون شىركىتى (Hughes Electronics Corporation) ۋە لورال ئالەم بوشلۇقى ۋە ئالاقە چەكلىك شىركىتى (Loral Space and Communications Ltd) خىتاينىڭ باشقۇرۇلىدىغان بومبىلىرىنىڭ قويۇپ بېرىلىشچانلىقىنى (يەنى باشقۇرۇلىدىغان بومبىلارنىڭ قويۇپ بېرىش سۈپىسىدىلا پارتلاپ كەتمەسلىكىنى، ت) ياخشىلىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا تېخنىكىلىرىنى قانۇنسىز ئۆتكۈزۈپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن پەقەت ئايرىم – ئايرىم ھالدا 32 مىليون ۋە 13 مىليون دوللار جەريمانە تۆلەپ قۇتۇلدى.

موتورولا شىركىتىمۇ كىلىنتون ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى ئاستىدا، خىتاينى بىر باشقۇرۇلىدىغان بومبا ئارقىلىق بىر قانچىلىغان ئوقبېشىنى قويۇپ بېرىشتە ئىشلىتىلىدىغان تېخنىكا بىلەن تەمىنلىگەن، نەتىجىدە 2017 – يىلىغا كەلگەندە خىتاينىڭ قورال – ياراغ ئامبىرىغا كۆپ ئوقبېشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى بىر پارچە مەخپىي ئىستىخبارات مۆلچەرىدە موتورولا سۈنئىي ھەمراھ قويۇپ بەرگۈچىنىڭ (خىتاي تەرىپىدىن، باشقۇرۇلىدىغان بومبىلارغا سەپلىنىدىغان) كۆپ نىشانىنى نىشانلىيالايدىغان كۆپ ئوقبېشىلىق قويۇپ بەرگۈچكە ئايلاندۇرۇلۇش مۇمكىنلىكى تىلغا ئېلىنغانىدى. خىتاينىڭ بارلىق ئەڭ يېڭى باشقۇرۇلىدىغان بومبىلىرىغا كۆپ ئوقبېشى سەپلەنگەن.

«خىتاينىڭ ئىنتېرنېت بىلەن قاپلىنىشى ئۇنى ئەركىن، دېموكراتىك دۆلەتكە ئايلاندۇرىدۇ» دېگەن مۆلچەر تەلتۆكۈس خاتا چىقتى. ھازىر خىتاي ئامېرىكادىن ئېلىنغان تېخنىكىدىن پايدىلىنىپ ئىنتېرنېتقا چەكلىمە قويۇۋاتىدۇ. شۇنداقلا، خىتاي يەنە «ئىنتېرنېت ئىگىلىك ھوقۇقى» دېگەن نامدا ئىنتېرنېتقا بولغان كونتروللۇقنى تېخىمۇ كۈچەيتىشنىڭ كويىدا. خىتاي بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ۋە تىزگىنلەش تۈزۈلمىسىنى، شۇنداقلا ۋەھشىي ساقچى دۆلىتى تاكتىكىسىنى دۇنيادىكى بارلىق دۆلەتلەرگە ئىمپورت قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ.

خىتاي 1994 – يىلى تۇنجى قېتىم ئىنتېرنېتقا ئۇلاندى ۋە بۈگۈن ئۇلارنىڭ 800 مىليون ئەتراپىدا تور ئىشلەتكۈچىسى بار، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى (يانفون، پەد دېگەندەك) كۆچمە خەۋەرلىشىش ئۈسكۇنىلىرى ئارقىلىق تورغا چىقىدۇ.

دېموكراتىيەنى ياقىلايدىغان «ئەركىنلىك ساري-يى» تەشكىلاتى خىتاينىڭ تور ئارقىلىق ئەركىنلىكنى باستۇرۇش ۋە كونترول قىلىشقا ئۇرۇنۇش جەھەتتە دۇنياغا يېتەكچىلىك قىلىۋاتقانلىقى ھەققىدە ئاگاھلاندۇردى. «ئەركىنلىك ساريىي»نىڭ ئىنتېرنېت ئەركىنلىكى ھەققىدىكى دوكلاتىنىڭ ئاپتورى ئادرىيان شاھباز (Adrian Shahbaz) بۇ ھەقتە: «دېموكراتىك دۆلەتلەر تېخىمۇ خەتەرلىك ۋە رىقابەتكە تولغان تور ساھەسىدىكى خىرىسلار بىلەن ھەپىلىشىۋاتقاندا،

بېيجىڭدىكى رەھبەرلەر رەقەملىك تاراتقۇلاردىن پايدىلىنىپ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئۆز تەسىرىنى كۈچەيتىشكە ئۇرۇنماقتا» دېدى. خىتاي ئىنتېرنېت ئەركىنلىكىنى ئەڭ ئېغىر دەرىجىدە دەپسەندە قىلغۇچى دۆلەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى مىليوندىن ئارتۇق ئادەم خىزمەت قىلىدىغان، كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈش ۋە نازارەت قىلىش سىستېمىسى بار.

خىتاينىڭ تېخنىكا شىركەتلىرى (دۇنيادىكى) خىتاينىڭ باستۇرۇش سىياسىتىنى قوللىنىشقا ئىنتىلىدىغان مۇستەبىت ھۆكۈمەتلەرنى تېلېگراف ئۇسكۇنىلىرى، ئىلغار چىراي تونۇش يۇمشاق دېتالى ۋە سانلىق مەلۇمات ئانالىز قوراللىرى بىلەن تەمىنلەۋاتىدۇ. «رەقەملىك مۇستەبىتلىك <ئىنتېرنېت ئىنسانىيەت ئەركىنلىكىنىڭ موتورى> دېگەن قاراشنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ھۆكۈمەتلەرنىڭ پۇقرالارنى تېخنىكا ئارقىلىق كونترول قىلىدىغان يولى سۈپىتىدە تەرەققىي قىلدۇرۇلماقتا» دەيدۇ شاھباز.

خىتاينىڭ ئىنتېرنېت ئەركىنلىكىگە شەكىل-لەندۈرگەن تەھدىتى دۇنيا دۈچ كەلگەن ئەڭ ئېغىر ئەركىنلىك تەھدىتلىرىنىڭ بىرى ، شۇنداقلا ئەگەر بىز رەقەملىك دەۋرىمىزنى قوغداپ قالىمىز ۋە ئۇنى ھاكىممۇتلەقلىقنىڭ كونتروللۇقىغا چۈشۈرۈپ قويمايمىز دېسەك، چوقۇم بۇ تەھدىتكە جەڭ ئېلان قىلىشىمىز كېرەك.

خىتاينىڭ يۇقىرى تېخنىكىلىق باستۇرۇشىنىڭ يادرولۇق تەركىبىدىن بىرى خىتاينى ئىنتېرنېت دېڭىزىدىكى بېكەك «ئارال»غا ئايلاندۇرغان «ئىنتېرنېت سەددىچىنى»دۇر. مەن 2018 – يىلى خىتايغا بارغاندا گۈگىلنىڭ، شۇنداقلا ئىجتىمائىي ئالاقە ماگناتلىرىدىن فېيسبوك ۋە تۈېتىرلارنىڭ چەكلۈېتىلگەنلىكىنى بايقىغانىدىم. بۇ ئۇچ تور بەت ئامېرىكا ۋە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى نەچچە يۈز مىليونلىغان كىشى ئالاقە ۋە ئۇچۇر ھەمبەھىرلىشىشتە ئىشلىتىلىدىغان ئاساسلىق سۇپىدۇر. بۇنىڭدىن خىتاينىڭ ئۆز پۇقرالىرىنى خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ تەشۋىقاتلىرى بىلەن تولغان، ئۇچۇرلار قامال قىلىنىدىغان، ئۇلارنى ئەركىن – ئازاد پىكىر قىلىش ۋە ئوچۇق – ئاشكارا ئالاقە قىلىشتىن مەھرۇم قىلىدىغان تور سىستېمىسىغا تايىنىشقا مەجبۇر قىلۋاتقانلىقى شەكسىز.

پەن - تېخنىكا ماگناتى گۈگىل خىتاي بىلەن بول-غان مۇناسىۋەتتە تۆۋەندىكىدەك ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەن: دەسلەپتە، يەنى 2010 – يىلى خىتاي ھەربىي خاكىرلىرى گۈگىلغا ھۇجۇم قىلىپ، قىممەتلىك مەنبە كودىنى ئوغرىلىۋالغاندا، گۈگىل بۇ ئىشتىن غەزەپكە كەلگەن بولسا، كېيىنچە ئۇ بېيجىڭ ھاكىمىيىتى بىلەن ئۇشبۇ مۇستەبىت ھاكىمىيەت ئۈچۈن گۈگىل ئىزدەش ماتورىنىڭ تەكشۈرۈلگەن نۇسخىسىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئاكتىپ ھەمكارلىق ئورناتقان. گۈگىل ئىزدەش ماتورىنىڭ «يېڭىناغۇچ» (Dragonfly) دەپ ئىسىم قويۇلغان تەكشۈرۈلگەن نۇسخىسى ئامېرىكا شىركىتىنىڭ پىكىر ئەركىنلىكىنى ۋە ئوچۇق – ئاشكارا ئالاقىنى چەكلەش جەھەتتە مۇستەبىت كومۇنىست ھاكىمىيەت بىلەن ئېغىز – بۇرۇن يالاشقانلىقىنىڭ ئەڭ نومۇسلۇق مىساللىرىدىن بىرىدۇر.

2009 - يىلى باھاردا، بىر گۇرۇپپا كومپيۇتېر خاكىرلىرىنىڭ خىتاي ئارمىيىسى بىلەن ھەمكارلىشىپ، خىتاينىڭ جەنۇبىدا شۇ ۋاقىتنىڭ شارائىتىدا ئۇچۇر دەۋرىدىكى ئەڭ ئېغىر ۋە ئۇنۇملۇك كومپيۇتېر ھۇجۇملىرى قوزغىغانلىقىنى نەزەردە تۇتقاندا، گۈگىلنىڭ بۇ خىل تەلتۆكۈس ئۆزگىرىشى كىشىنى چۆچۈتىدۇ. مەزكۇر خاكىرلار گۇرۇپپىسى گۈگىلنى نىشانغا ئالغان بولۇپ، گۈگىلنىڭ ئىزدەش ماتورىدا ھەر كۈنى مىليارد قېتىملاپ ئۇچۇر ئىزدىلىدۇ، بۇنىڭدىن زور مىقداردىكى سانلىق مەلۇمات ۋە ئۇچۇرلار شەكىللىنىدۇ، بۇ ھازىرمۇ كالىفورنىيەدىكى كرېمنىي جىلغىسىغا جايلاشقان بۇ شىركەتنىڭ يېڭى سودا لىنىيىسىگە كىرگۈزۈلمەكتە. ئەلۋەتتە، (شۇ قېتىملىق خاكىرلىق ھۇجۇمىدا) نىشانلانغۇچى يالغۇز گۈگىللا ئەمەس ئىدى – يۇ، لېكىن ئۇ ئامېرىكىدىكى يىگىرمىدەك يۇقىرى تېخنىكا شىركەتلىرىنى زىيانغا ئۇچراتقان، كېيىنچە «قۇتۇپ نۇرى ھەرىكىتى» دەپ ئاتالغان ئاشۇ تور ھۇجۇمىنىڭ ئەڭ مۇھىم نىشانلىرىدىن بىرى ئىدى. شۇ قېتىملىق ھەرىكەتكە قاتناشقان خاكىرلار گۈگىلنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك باشقۇرغۇچىلىرىغا ۋە باشقا شىركەت مەسئۇللىرىغا ئېلخەت يوللاش ۋە تېلېفون قىلىش ئارقىلىق، ئۆز نىشانلىرىنى ئىنچىكە تەتقىق قىلغان ۋە ئۇلار قارىتا «ئىجتىمائىي ئىنژېنېرلىق» (ئىجتىمائىي

ئىنژېنېرلىق ــ نورمال ئالاقە ئارقىلىق باشقىلارنىڭ پىسخىكىسىغا تەسىر كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلىدىغان، ئۇلارنىڭ بەزى ھەرىكەتلەرنى قىلىشىغا ياكى مۇئەييەن قارارلارنى چىقىرىشىغا سەۋەب بولىدىغان ئۇسۇلنى كۆرسىتىدۇ، ت) قىلغان كەسپىي خادىملار ئىدى. بۇ خاككېرلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى، قارىماققا ئەرزىمەستەك كۆرۈنىدىغان، شىركەت ئەمەلدارلىرىنىڭ تېرمىنالدا ئىشلىگەن ۋاقتى ۋە تېخىمۇ مۇھىمى ئۇلارنىڭ ھېچكىم يوق ئەھۋالدا كومپيۇتېرنى ئوچۇق قويۇپ قويىدىغان ۋاقىتلىرى قاتارلىق تەپسىلاتلارنى ئىگىلەش ئىدى.

بۇ ئۇچۇرلار خىتاي ئارمىيەسىنىڭ «تور جەڭچىلىرى»، يەنى خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ يۇقىرى تېخنىكىلىق ئۇرۇش قىسمى تەرىپىدىن توپلانغانىدى. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى 1990 – يىللاردىن باشلاپ، ئۆزىنىڭ مەخپىي ھەربىي «ئۇچۇرلاشتۇرۇش» قىسمىدا مىڭلىغان كومپيۇتېر ئالىملىرىنى تەشكىللىگەن ۋە تەربىيەلىگەنىدى. مەزكۇر قىسىم دۇشمەن كومپيۇتېر تورى ۋە ئۇل ئەسلىھەلىرىگە ئالاقىدار ئاخبارات توپلاش ھەمدە ئامېرىكىغا قارشى تور ئۇرۇشى قوزغاشقا تەييارلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ خىل تور ئۇرۇشى خىتاي نەچچە ئون يىلنىڭ ياقى تەكرارلاپ كەلگەن «ئەگەر زۆرۈر تېپىلسا، تەيۋەننى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ھەربىي كۈچ ئىشلىتىشتىن يانمايمىز» دېگەن ۋەدىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇرۇنغاندا پارتلىشى مۇمكىن.

خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ تەتقىقاتچىلىرى مىكروسوفت تور كۆرگۈچىنىڭ 6.0 نۇسخىسىنىڭ يۇمشاق دېتال كودىنى تەشكىل قىلغان مىليونلىغان «0» ۋە «1»نىڭ ئارىسىدىن ئۆزگىچە ۋە كۆپ پايدا ئالغىلى بولىدىغان يوشۇرۇن بىخەتەرلىك يوچۇقىنى بايقىغان. مەزكۇر تور كۆرگۈچنى گۇگىل ۋە باشقا شىركەتلەر كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتەتتى. خىتاي خاككېرلىرى مىكروسوفت تور كۆرگۈچىنىڭ 6.0 نۇسخىسىدا بايقىغان يوچۇقنى خىتاي كوممۇنىستىك ھۆكۈمىتىنىڭ «بەيدۇ» دېگەن يېڭى تور كۆرگۈچىنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرۇش ئۈرۈنۈشى جەھەتتىكى غايەت زور بۆسۈش دېيىشكە بولىدۇ. بەيدۇ گۇگىلنىڭ خىتايدىكى رىقابەتچىسى ئىدى، لېكىن ئۇنىڭ ئېلېكترونلۇق كونترول قىلىش ئىقتىدارى خىتاينىڭ كوللېكتىپ دىكتاتۇرا ھاكىمىيىتىنى چەتئەللدىن كىرىدىغان، دېموكراتىيە ۋە پىكىر ئەركىنلىكىنى تەرغىب قىلىدىغان ئۇچۇر ۋە ئىدىيەلەرنى توسۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلاتتى.

خىتاي گۇگىل ئىزدەش موتورىنى بۇ قەدەر ئۇستۇن سەۋىيەگە چىقارغان ۋە ئۇنۇق قازاندۇرغان ئەڭ سەزگۈر پاتېنتلىق ئۇچۇرلارنى ئوغرىلىغاندىن سىرت، يەنە خىتايدىكى كىشىلىك ھوقۇق پائالىيەتچىلىرىنىڭ Gmail (گۇگىلنىڭ ئېلخەت مۇلازىمىتى) ھېسابىغىمۇ خاككېرلىق قىلغان.

گۇگىل شۇنىڭدىن كېيىن بېيجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىنتېرنېتتىكى مەزمۇنلارنى تەكشۈرۈشىگە ياردەم بېرىدىغان، ئالاھىدە ھېسابلاش ئۇسۇلى قوللىنىلغان ئالاھىدە ئىزدەش موتورىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا ياردەم بېرىشكە مەخپىي قوشۇلۇش ئارقىلىق خىتايغا قايتىشنى قارار قىلدى.

بۇ شىركەت خىتاي بازىرىغا كىرىشكە شۇنچىلىك تەلپۈنگەنكى، گۇگىل ئىزدەش موتورىنىڭ خەتەرلىك دەپ قارالغان تور بەتلەرنى ۋە كىشىلىك ھوقۇق، دېموكراتىيە، دىن ۋە تىنچ نامايىش قاتارلىق ئىزدەش ئاتالغۇلىرىنى قارا تىزىملىككە كىرگۈزەلەيدىغان نۇسخىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا رازى بولغان. گۇگىلنىڭ بۇ ئىشى «يېڭناغۇچ» دېگەن مەخپىي ناملىق پروجېكت سۈپىتىدە 2018 – يىلى 8 - ئايدا مەخپىيەتلىكلەرنى ئاشكارىلايدىغان «Intercept» توربىدا ئاشكارىلانغان. پروگراممېرلار بۇ جەھەتتە «ماۋتەي» ۋە «لوڭفېي» دېيىلىدىغان ئاندىرويىد ئەپ (APP)لىرىنى ياساپ چىققان ۋە بۇ ئەپلەرنى 2019 – يىلى ئېلان قىلغان. شىركەت ئىچىدە مەخپىي تۇتۇلغان بۇ پروجېكت ھەققىدىكى مەخپىي ھۆججەتلەرنى گۇگىلنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بىر خادىم ئاشكارىلىغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «مەن چوڭ شىركەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئۆز خەلقىگە زۇلۇم قىلىشىغا يانتايان بولۇشىغا قارشى، مەن بۇ جەھەتتە ئوچۇق – ئاشكارا بولۇش ئاۋامنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن دەپ قارايمەن. خىتايدا قىلىنغان ئىشلار باشقا نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ئۆزىنىڭگە ئايلىنىشى مۇمكىن».

گۇگىل شىركىتىنىڭ بەش يۈزگە يېقىن خىزمەتچىسى گۇگىلدا ئىشلەيدىغان نۇرغۇن

خىتايلار تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان سەپەرۋەرلىك پائالىيىتىدە، «يېڭىناغۇچ» پروگرامما قوللاش خىتىگە ئىمزا قويدى، شۇبھىسىزكى بۇ پائالىيەت گۇگىل شىركىتى بۇ پروگرامما سەۋەبلىك دۇچ كەلگەن بېسىمنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئۇيۇشتۇرۇلغانىدى. «TechCrunch» توربىدا ئېلان قىلىنغان مەزكۇر قوللاش خىتىدە «<يېڭىناغۇچ> پروگرامما گۇگۇلنىڭ دۇنيانىڭ ئۇچۇرلىرىنى تەشكىللەش ۋە ئۇنى ھەممە ئادەم ئېرىشەلەيدىغان ۋە پايدىلىق قىلىش بۇرچىغا <تولىمۇ ماس كېلىدۇ>» دېيىلگەن. لېكىن، ئۇشبۇ خەتتە توردىكى پىكىر ئەركىنلىكىنى پەۋقۇلئاددە ئېغىر دەرىجىدە چەكلەشكە ئۇرۇنۇۋاتقان كومپانىستىك خىتايدا ئۇچۇرلارنى تەكشۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىزدەش موتورى ياساشنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنمىغان.

«يېڭىناغۇچ» پروگرامما تەنقىدلىگۈچىلەر يالغۇز گۇگىلنىڭ خىزمەتچىلىرىلا ئەمەس ئىدى. كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى ۋە كېڭەش پالاتاسىنىڭ بىر قانچە ئەزاسى گۇگىل شىركىتىنىڭ خىتاينىڭ زۇلمىغا يانتاياق بولغانلىقىنى ئەيىبلىگەن. مۇئاۋىن پرېزىدېنت مايك پەنس بىر قېتىملىق سۆزىدە گۇگىلدىن «يېڭىناغۇچ» پروگرامما قوللاشنى توختىتىشنى تەلەپ قىلىپ: «بارغانسېرى كۆپلىگەن شىركەت خوجايىنلىرى خىتاي بازىرىغا كىرىشتىن ئاۋۋال، (بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرمەي) كېلەركى پەسلىدىن ھالقىپ ئويلىنىۋاتىدۇ، ئەگەر خىتاي بازىرىغا كىرىش ئۈلارنىڭ بىلىم مۇلۇك ھوقۇقىنىڭ ئوغرىلىنىشىدىن ياكى بېيجىڭنىڭ زۇلمىغا يانتاياق بولۇشتىن دېرەك بەرسە، ئۇلار بۇ ھەقتە تېخىمۇ كۆپ ئويلىنىۋاتىدۇ. لېكىن تېخىمۇ كۆپ شىركەت بۇ ئېقىمغا ئەگىشىشى كېرەك. مەسىلەن، گۇگىل خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ ئۇچۇر تەكشۈرۈش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىدىغان ۋە خىتايدىكى خېرىدارلىرىنىڭ شەخسىي مەخپىيەتلىكىگە زىيان سالىدىغان <يېڭىناغۇچ> ئەپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى دەرھال توختىتىشى كېرەك» دېگەنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، گۇگىل شىركىتىدىن ئاشكارىلانغان تېخىمۇ كۆپ ئۇچۇرلار مەزكۇر تېخنىكا ماگناتنىڭ ئوچۇق - ئاشكارە مۇناپىقلىقىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. (خىتايلار ئۇچۇن ياسالغان) تەكشۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە مەخپىي ئىزدەش موتورى ئاشكارىلىنىشتىن بىر قانچە ھەپتە ئىلگىرى، گۇگىل تور سودىسى بۆلۈمىنىڭ مەسئۇلى دىيان گرېن (Diane Green) گۇگىلنىڭ ئۆز شىركىتىدىكى لىبېرال، ئامېرىكاغا قارشى خىزمەتچىلىرىنىڭ بېسىمى سەۋەبلىك، ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ «ماۋېن پروگرامما» بىلەن تۈزۈشكەن، سۈنئىي ئەقىل ئىقتىدارىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك توختامنى ئاخىرلاشتۇرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى.

2018 – يىلى 10 – ئايدا، گۇگىلنىڭ يۇمشاق دېتال ياسىغۇچىلىرى بىلەن ئىزدەش ماتورىنىڭ مەسئۇلى بېن گومېس (Ben Gomes) ئارىسىدىكى شەخسىي ئۇچرىشىش خاتىرىسىدە كۆرسىتىلگىنىدەك، ئۇ «كېينىكى مىليارد ئابونتنى جەلب قىلىش ئۈچۈن» دېگەننى باھانە قىلىپ، گۇگىلنىڭ خىتايغا قايتا كىرىشىنى ئاقلاشقا ئۇرۇنغان. گومېس بىر قانچە قېتىم ئىشچىلارغا «يېڭىناغۇچ» پروگرامما ئىشلىرىنىڭ ئاساسىغا توختىمايدىغانلىقىنى ئېيتقان ۋە شۇ قېتىمقى يىغىلىشقا كەلگەنلەرگە «بىز سىلەر بىلەن ھەمكارلىشىپ، كەسىپي ھاياتنىڭلارنىڭ بۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىمىز» دەپ كاپالەت بەرگەن. بۇ «يېڭىناغۇچ» پروگرامما بەس - مۇنازىرە قوزغىغانلىقىنىڭ روشەن ئىپادىسى ئىدى. گومېس يەنە خىتاينىڭ يېڭىلىق يارىتىش جەھەتتە دۇنياغا يېتەكچىلىك قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى، لېكىن بۇنداق قىلىش خىتاينىڭ قولىدىن كەلمەيتتى. نۆۋەتتە خىتاينىڭ قولىدا بار بولغان تېخنىكىلارنىڭ كۆپىنچىسى يا كەڭ كۆلەملىك تور – ئىقتىساد جاسۇسلۇقى ئارقىلىق، ياكى سودا ھېرىسمەنلىرىنىڭ ئىستىخبارات بىلەن تەمىنلەيدىغان چەتئەل شىركەتلىرىنى سېتىۋېلىشى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن. «خىتاي بىزگە بىز بىلمەيدىغان نەرسىلەرنى ئۆگىتىدۇ. سىز بۇ ئىشنى قىلغاندا، خىتايدىكى شىركەتتىكىلەرنىڭ ۋە باشقا جايدىكىلەرنىڭ ئۇ يەردە يۈز بەرگەن ئىشلارغا دىققەت قىلىشى بىز گۇگىلدىكىلەر ئۈچۈن خىتايدىلا ئەمەس، بەلكى

باشقا جايلاردىمۇ مۇلچەرلىگۈسىز زور قىممەتكە ئىگە» دەيدۇ ئۇ.

بۇ مەسىلە 2018 – يىلى 12 - ئايدا ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسىگە يېتىپ كېلىپ، گۇگۇلنىڭ باش ئىجرائىيە ئەمەلدارى سۇندار پىچاي (Sundar Pichai) ئاۋام پالاتاسى ئەدلىيە كومىتېتىدا ئىسپات ئاڭلاش يىغىنىغا قاتناشتى. مەزكۇر يىغىنىڭ ئېچىلىشى خىتاي ئۆز ئىشغالىيىتىدىكى ئاستىدىكى، نارازىلىققا تولغان شەرقىي تۈركىستاندا «ئىسلامىي تېرورىزم»غا قارشى تۇرۇش باھانىسىدە بىر مىليونغا يېقىن ئۇيغۇرنى لاگېرلارغا سولىۋالغان بىر پەيتكە توغرا كەلگەنىدى. ئۇيغۇرلار تېرورچى ئەمەس ئىدى – يۇ، تېرورچىلاردەك مۇئامىلىگە ئۇچراۋاتاتتى. شۇنداقلا غەربتىكى ھۆكۈمەتلەر ۋە ئاساسلىق خەۋەر تاراتقۇلىرى خىتاي كومپارتىيەسىنى بىسەرەمجان قىلماسلىق ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ قىسمىتىنى بىر قانچە ئايغىچە كۆرمەسكە سالغانىدى. بىر قېتىملىق خىزمەتچىلەر يىغىندا گۇگېل شىركىتىدىن «دونالد تىرامپنىڭ 2016 – يىلى پىرىزدېنتلىققا سايلىنىشى گۇگېلنىڭ قىممەت قارىشىغا ماس كېلەمدۇ يوق؟ گۇگېل شىركىتى (ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى) YouTube تورىدا كونسېرۋاتىپلارنى جىمقتۇرامدۇ - يوق؟» دېگەن سوئاللارنىڭ سورالغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەر ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن، پىچايدىن گۇگېلنىڭ سىياسىي خاھىشى ھەققىدە ئۇزۇندىن ئۇزۇن سوئاللار سورالدى.

گۇگۇلنىڭ باش ئىجرائىيە ئەمەلدارى «مەڭگۈ خىتاي ئۈچۈن <يېڭناغۇچ> سىستېمىسىنى ياساپ بەرمەسلىك» ھەققىدە ۋەدە بەرگىلى ئۇنىمىدى. لېكىن، ئۇ گۇگېل شىركىتىنىڭ «خىتايغا كىرىش پىلانى يوق»لۇقىنى تەكرار تەكىتلىدى. پىچاي « يېڭناغۇچ» سىستېمىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش خىزمىتىنىڭ داۋاملىشىدىغانلىقىنى پۈرىتىپ ئۆتتى ۋە «گۇگېل خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن <يېڭناغۇچ> سىستېمىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەققىدە سۆھبەتلىشىۋاتامدۇ؟» دېگەن سوئالغا جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى تارتتى. «نۆۋەتتە، بىز بۇنى پەقەت ئېچىكى قىسمىدا قىلىۋاتىمىز، بۇ ئىشنى خىتايدا قىلمىدۇق» دېدى ئۇ. پىچاي گۇگېلنىڭ خىتاي ئۈچۈن تەكشۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىزدەش موتورى ياساپ بېرىشنى رەت قىلىدىغان ياكى قىلمايدىغانلىقى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دېدى: «بىزنىڭ ئابونتلارنى ئۈچۈر بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىمىز بار، شۇڭا بىز ھەمىشە... ئابونتلارنى ئۈچۈرغا ئېرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتۈرۈش ھەققىدە ئىزدىنىش بىزنىڭ مەجبۇرىيىتىمىز دەپ قارايمىز. ھەمدە سىلەرگىمۇ مەلۇم بولغىنىدەك، مەن ئاشۇنداق ۋەدە بەرگەن. لېكىن سىلەرمۇ بىلىسىلەر، بۇ توغرىسىدا ئىلگىرىمۇ ئېيتقىنىمدەك، بىز بۇ جەھەتتە ناھايىتى ياخشى ئويلىشىپ ئىش قىلىمىز، شۇنداقلا ئىلگىرىلەشنى قولغا كەلتۈرگەندە، كەڭ كۆلەمدە ئىشتىراك قىلىمىز».

گۇگۇل (شۇ قېتىملىق) ئىسپات ئاڭلاش يىغىنىدا بىر ئەندىزىنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇپ، مەسىلىگە چېتىلغان كىشىلەرنىڭ سانى يۈزدىن ئېشىپ كەتكەنىدى.

دۇنياۋى مەخپىيەتلىكلەرنى ئاشكارىلايدىغان «Intercept» تورىنىڭ 2019 – يىلى 3 – ئايدىكى خەۋىرىگە كۆرە، گۇگېلنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھېلىقى ئۈچۈر مەنبەسى خىتاي ئۈچۈن تەكشۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىزدەش موتورى ياساشنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى ئېيتقان. «يېڭناغۇچ» يۈمشاق دېتالىنىڭ كودىنىڭ ئۆزگەرتىلگەنلىكى مەزكۇر پروجېكتنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە ئاشكارىلاندى. بۇ يۈمشاق دېتال كودى 2 – ئايدا، يەنى پىچاي تالاش – تارتىشقا سەۋەب بولغان بۇ پروگرامما ھەققىدە (دۆلەت مەجلىسىدە) گۇۋاھلىق بېرىپ ئىككى ئايدىن كېيىن ئۆزگەرتىلگەنىدى.

جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىدىن كېيىس روسفۇس (Keith Rothfus) ئىزدەش موتورى مەسىلىسىدە پىچايغا سوئال قويغان. ئۇ «گۇگېل ئۆزىنىڭ ئەخلاق ئۆلچىمىنى <رەزىللىك قىلما، توغرا ئىش قىل> دېگەن نەپىس، ئۇلۇغۋار بايانلار بىلەن ئىپادىلەيدۇ» دېگەن ۋە گۇگېلنىڭ خىتاي بىلەن بولغان ھەمكارلىقى ئاساسىدا، ئۇلارنىڭ غايىسىنى مۇزاكىرە قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتقان.

روسفۇس يەنە شۇنداق دېگەن: «خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆز خەلقىنى باشقۇرۇشتا ئىشلىتىدىغان قاتتىق

مۇستەبىتلىك نەچچە ئەۋلادتىن بېرى دۇنيانىڭ ئەندىشىسىنى قوزغاپ كەلدى. مەن 1989 – يىلى 6 – ئاينىڭ دەسلىپىدىكى تيەنئەنمېن مەيدانىدىكى كۈنلەرنى ھازىرقىدەك ئەسلىيەلەيمەن. ھازىر بىز خىتاينىڭ مۇسۇلمانلارنى، خىرىستىيانلارنى ۋە فالۇنگوڭچىلارنى باستۇرغانلىقى ھەققىدە يېڭى دوكلاتلارنى ئاڭلاۋاتىمىز. خىتايدىكى ئېتىقادلىق كىشىلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە تۇتقۇن قىلىنغانلىقى ۋە كىشىلىك ھوقۇقنىڭ دەپسەندە قىلىنغانلىقى دۇنيادىكى ھەركىم، جۈملىدىن سىزنىڭ شىركىتىڭىز كۆڭۈل بۆلۈشكە تېگىشلىك مۇھىم مەسىلىدۇر».

2010 – يىللارنىڭ باشلىرى خىتايدىكى تور ئابونتلىرى ئۈچۈن نىسبەتەن ئەركىن مەزگىل بولغانىدى، ئۇلار تەكشۈرگۈچىلەر بىلەن كۆرەش قىلىش جەريانىدا، ئوچۇق – ئاشكارا، جۈشقۇن قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ھەمىشە خىتايدىكى «مىكروبىلوگ» دېيىلىدىغان ئىجتىمائىي ئالاقە تاراتقۇلىرى ئارقىلىق نامسىز ھالدا خىتاي رەھبەرلىرىنى، ھەتتا كوممۇنىستىك سىستېمىنى تەنقىدلەشكەنىدى. ئەينى چاغدا، 2012 - يىلى 2 - ئايدا ۋاڭ لىجۇننىڭ خىتايدىن يۈز ئۆرۈپ ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا كىرىۋالغانلىقىغا، شۇنداقلا چوڭچىڭ شەھەرلىك پارتكومنىڭ سېكرېتارى، يېڭىچە ماۋ زېدوڭ ئىدىيەسىنىڭ تەرغىباتچىسى بو شىلەينىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان شەكىلدە ھوقۇقتىن ئايرىلىشىغا چېتىشلىق رەھبەرلىك كىرىزىسى قاتارلىق چەكلەنگەن مەزمۇنلار توغرىسىدىكى ئىنكاس، سۆرەت ۋە سىنلارنى يوللاشتا خېلىلا كەڭرىچىلىك بار ئىدى.

2013 – يىلى 3 – ئايدا، ئامېرىكا مەركىزي ئاخبارات ئىدارىسىنىڭ ئوچۇق مەنبە مەركىزى 2012 - يىلى خىتايدىكى تور ئابونتلىرى مۇزاكىرە قىلغان ھەر خىل تېمىلارنى گەۋدىلەندۈرىدىغان تەپسىلىي گرافىك ئېلان قىلدى. خىتاي تور ئابونتلىرى پىكىر بايان قىلىدىغان ئەڭ ئاساسلىق سۇپا، تۇتېرغا ئوخشاپ كېتىدىغان، خىتايدا بەكلا تونۇلغان مىكروبىلوگ «سىنا بىلوگى»دۇر. ئۇنىڭدىن قالسا QQ مىكرو بىلوگى، ئۇچىنچىسى شۇ چاغدا 200 مىليوندىن ئارتۇق ئابونتى بار ئۇيغۇرلار ئىدارىدۇر. مەسىلەن، خىتاي تور ئابونتلىرى 2012 – يىلى 9 – ئايدا، خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ بولغۇسى ئالىي رەھبىرى شى جىنپىڭنىڭ سىرلىق ھالدا يوقاپ كەتكەنلىكى ھەققىدە بەس – مۇنازىرە قىلىشقان، ئەينى چاغدا شى جىنپىڭ بىر قانچە كۈنگىچە جامائەتچىلىككە كۆرۈنمىگەن ۋە شۇ چاغدىكى ئامېرىكا دۆلەت سېكرېتارى ھىلارى كىلىنتون بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان كۆرۈشۈشكە قاتناشمىغانىدى. بۇ «غايىب بولۇش»نىڭ سەۋەبى توغرىسىدا، توردا «سىياسىي سۆيقەست»، «كېسەللىك» ياكى «ماشىنا ۋەقەسىدە يارىلىنىش» دېگەندەك خىلمۇخىل پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. يەنە بىر خىتاي تور ئابونتى نامسىز ھالدا جەنۇبىي خىتاي دېڭىزىدىكى تالاش – تارتىش قىلىنىۋاتقان ۋۇدى (Woody) ئارىلىغا خىتاينىڭ YJ-62 تىپلىق، پاراخوتقا قارشى ئىلغار باشقۇرۇلىدىغان بومبىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلغان سۈرىتىنى تورغا چىقارغانىدى.

خىتايدىكى ئىنتېرنېت ئىشلىتىش نىسبىتى بارغانسېرى ئۆرلەپ، 2015 - يىلىغا كەلگەندە، خىتاي دائىرىلىرى تۆۋەندىكى ستاتىستىكىلارنى ئېلان قىلدى: خىتايدا تۆت مىليون تور بېكەت، 700 مىليونغا يېقىن ئىنتېرنېت ئىشلەتكۈچىسى، 1 مىليارد 200 مىليون يانفون ئىشلەتكۈچىسى، 600 مىليون ئۇندىدار ۋە مىكروبىلوگ ئابونتى بار بولۇپ، بۇلار كۈنىگە جەمئىي 30 مىليارد پارچە ئۇچۇر پەيدا قىلىدۇ. بەزىلەر: بۇنچە كۆپ ئادەم تور ئىشلەتكەن ئەھۋالدا، خىتاي بىخەتەرلىك تارماقلىرىنىڭ ئىنتېرنېتنى تەكشۈرۈپ بولالىشى مۇمكىن ئەمەس، دېيىشكەنىدى، ئەمما خىتاي ھازىر شۇنداق قىلىۋاتىدۇ.

مارگارېت E روبېرتس (Margaret E Roberts) ئۆزىنىڭ 2018 - يىلىدىكى «تەكشۈرۈلۈش: خىتاينىڭ تور سەددىچىنى ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىق ۋە بۆلۈنۈش» ناملىق كىتابىدا شۇلارنى ئوتتۇرىغا قويغان: خىتاي 2010 – يىلىنىڭ بېشىدا، تېخنىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق گۈگېلنى خىتايدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇرلىغان، شۇنداقلا بۇ جەريانىدا چوقۇم 2009 – يىلىغىچە بىر قانچە يىل داۋاملاشقان، ئوغرىلانغان مەنبە كودلىرى ئارقىلىق

قىلىنغان خاككېرلىق ھەربىكەتلىرىگە تايانغان. خىتاينىڭ تېخنىكىلىق قىسىملىرى «Google.cn» دېگەن تور بەتنى، يەنى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ كونترولللۇقىدىكى ئىزدەش موتورىنى راۋان ئىشلىمەيدىغان قىلىپ قويغان، ئۇلار بۇ تور بەتنى تامامەن چەكلىۋەتمەستىن، ئۇنى بەكلا ئاستىلىتىۋەتكەن ۋە پەقەت ئەينى چاغدىكى ئىزدەش نەتىجىسىنىڭ 75 پىرسەنتىنىلا كۆرسىتىپ بېرىدىغان قىلىپ قويغان، نەتىجىدە تېز سۈرئەتتە ئۇچۇر ئىزدەشنى ئويلايدىغان ئابونتلار ئۇنىڭدىن ۋاز كەچكەن ياكى مەۋھۇم مەخسۇس تور (VPN) ئارقىلىق «تور سەددىچىنى»دىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، ئۆزىگە لازىملىق مەزمۇنلارنى ئىزدىگەن. مەۋھۇم مەخسۇس تور ئىشلىتىش گۈگىل تور بېتىنىڭ تەكشۈرۈلمەيدىغان نۇسخىسىنى ئىشلىتىشنىڭ چارىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. روبېرتسىنىڭ ئاشكارىلىشىچە، خىتاي ھەر بىر ئادەمگە قارىتا تەپسىلاتلار كونترول قىلىنىدىغان تەكشۈرۈش ئۇسۇلىدىن ۋاز كېچىپ، ئۇنىڭ تەبرىدىكى «كۆپ تۆشۈكچىلىك تەكشۈرۈش» ئۇسۇلىنى قوللانغان.

«دەرۋەقە، خىتاي ھۆكۈمىتى يولغا قويغان كۆپ قىسىم تەكشۈرۈش ئۇسۇللىرىنى چەكلىمە ئەمەس، بەلكى ئۇچۇرلاردىن <باج> ئېلىش دېيىشكە بولىدۇ. يەنى ئەگەر خىتايدىكى ئابونتلار تەكشۈرۈشتە سۈزۈۋېلىنغان ئۇچۇرلارغا ئېرىشمەكچى بولسا، پۇل تۆلەشكە ياكى تېخنىمۇ كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ» دەيدۇ ئۇ (3).

شى جىنپىڭ 2015 - يىلى خىتاينىڭ جەنۇبىدىكى ۋۇجېن بازىرىدا ئۆتكۈزۈلگەن يىغىندا خىتاينىڭ يېتەكچىلىكىدىكى ئىنتېرنېت ھەققىدىكى قاباھەتلىك تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ يىغىنغا رۇسىيە رەھبىرى دىمىترى مېدۋېدېۋ قاتارلىق بىر قانچە دۇنيا رەھبەرلىرى ۋە بىر تۈركۈم ئىگىلىك تىكلىگۈچىلەر ۋە تېخنىكا ساھەسىدىكى رەھبەرلەر قاتناشتى. شى جىنپىڭ ئۇچۇر تېخنىكىسىنىڭ جەمئىيەتنى قانداق ئۆزگەرتىۋاتقانلىقى ھەققىدە توختىلىپ، ئىنتېرنېتنىڭ ئۆزىنىڭ تەبرىدىكى «باشقۇرۇشنىڭ يېتەرسىزلىكى» ۋە تەرتىپسىزلىكتىن ئىبارەت پايدىسىز تەرەپلىرىنى تىلغا ئالدى. «ئوخشىمىغان دۆلەتلەر بىلەن رايونلار ئارىسىدىكى ئۇچۇر ھېچ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىۋاتىدۇ، تور بوشلۇقىنى تەڭشەش ۋە باشقۇرۇشنىڭ نۆۋەتتىكى ھالىتى كۆپىنچە دۆلەتلەرنىڭ ئارزۇسى ياكى مەنپەئەتىنى ياخشى ئەكس ئەتتۈرمىگەن» دېدى ئۇ. ئەمما ئۇ ئۆز زېمىنىدا، «ئىگىلىك ھوقۇقى» دېگەن ئۇقۇمنى باھانە قىلىپ تۇرۇپ، ئىنتېرنېت ئارقىلىق توردىكى پائالىيەتلەرنى كونترول قىلماقچى بولۇۋاتقان دۆلەتنىڭ دەل خىتاينىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالمىدى. ئۇ «دىئالوگ ۋە ھەمكارلىق»نى كۆچەيتىپ، «دۇنيادىكى ئىنتېرنېتنى باشقۇرۇش سىستېمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش»كە چاقىرىق قىلدى.

خىتاي كومپارتىيەسى توردا ئەركىن پىكىر بايان قىلىشقا ھەرگىز يول قويمايدۇ. شۇنداقلا، ئۇلار 1990 - يىللىرىدىن باشلاپ، بارلىق مەزمۇن ۋە ماتېرىياللارنى، جۈملىدىن ئېلخەت، يازما، ۋىدىيو، بىلوگ، تور بەت قاتارلىق ھەرقانداق رەقەملىك ۋە ئېلېكترونلۇق ماتېرىيالنى قەتئىي بوشاشماي كونترول قىلىپ كەلدى. بۇ بىر مۇشكۈل ئىش، شۇنداقلا ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيە ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرى دۇچ كەلگەن خىرستۇر.

شى جىنپىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن بۇيان، توردىكى ئەسلىدىنلا چەكلىك پىكىر ئەركىنلىكىگە تېخىمۇ قاتتىق چەكلىمە قويدى. ئاسىيا مۇتەخەسسىسى ئېلىزابېت C ئېكونومى (Elizabeth C. Economy) ئۆزىنىڭ «ئۇچىنچى ئىنقىلاب: شى جىنپىڭ ۋە يېڭى خىتاي دۆلىتى» ناملىق كىتابىدا شۇلارنى ئوتتۇرىغا قويغان: شى جىنپىڭ تەختكە چىققانغا قەدەر، خىتايدىكى تونۇلغان تور ئابونتلىرى دادىل ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئىسلاھاتنى تەلەپ قىلىپ، ئون مىليونلىغان ئەگەشكۈچىلەرنى جەلب قىلغانىدى. «پۇقرالار توردا بىر يەرگە جەم بولۇپ، مەۋھۇم مۇراجىئەتنامە ۋە جىسمانىي نامايىشلارنى تەشكىللەش ئارقىلىق، دائىرىلەرنى قىلمىشلىرى ئۈچۈن جاۋابكارلىققا تارتاتتى، ئەمما شى جىنپىڭ ئوچۇق - ئاشكارىلىققا ۋە پىكىر ئەركىنلىكىگە خاتىمە بەردى» دەيدۇ ئۇ.

ئېكونومى يەنە شۇنداق دەيدۇ: « شى جىنپىڭنىڭ نىسبەتەن مەۋھۇم دۇنيا بىلەن رېئال دۇنيانىڭ پەرقى يوق: ھەر ئىككىسى ئوخشاش سىياسىي قىممەت قارىشىنى، غايە ۋە ئۇلۇچەمنى ئەكس ئەتتۈرۈشى كېرەك. شۇ ۋەجىدىن، خىتاي ھۆكۈمىتى توردىكى مەزمۇنلارنى نازارەت قىلىش ۋە تەكشۈرۈش ئۈچۈن، تېخنىكىلارنى يېڭىلاشقا مەبلەغ ئاجراتتى، شۇنداقلا قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان مەزمۇنلارغا ئائىت يېڭى قانۇنلارنى ماقۇللىدى ۋە يېڭى چەكلىمىلەرگە خىلاپلىق قىلغانلارنى قاتتىق جازالىدى» (4).

شى جىنپىڭ كومپارتىيىنىڭ داۋاملىق ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىگە خەتەرلىك دەپ قارالغان، توردىكى بارلىق گەپ - سۆز ۋە ئالاقىنى چەكلەشنى دۆلەتنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى قىلدى.

غەربنىڭ «ئىنتېرنېت ھەرۋاقىت ئۇچۇرلار ئەركىن تارقىلىدىغان جاي بولۇشى كېرەك» دېگەن چۈشەنچىسىگە زىت ھالدا، چەتئەللىك مەزمۇن تەمىنلىگۈچىلەر شى جىنپىڭنىڭ ئىدىيىۋى ھۆجۇمى ئاستىدا (خىتايدىن) قوغلاپ چىقىرىلدى. خەلقئارادا بولسا، خىتاي ئۆزىگە مۇۋاپىق ۋە ماس كېلىدىغان ماتېرىيال دەپ قارىغان نەرسىلەرنى كونترول قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شى جىنپىڭنىڭ قاتتىق كونترول قىلىنىدىغان «خىتاي تورى» خىتايچە كومۇنىزم بىلەن بىللە باشقا دۆلەتلەرنىڭ قوللىنىشى ئۈچۈن، ئۆرنەك سۈپىتىدە دۇنياغا سۇنۇلماقتا.

2015 – يىلى خىتاينىڭ تور سەددىچىنىدىن مەۋھۇم مەخسۇس تور (VPN) ئارقىلىق ئارتىلىپ ئۆتىدىغانلارغا بولغان كونترولنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، خىتايدا مەۋھۇم مەخسۇس تور (VPN) ئىشلىتىش چەكلەندى. شۇنداقلا يەنە شۇ يىلى، خىتاي «چوڭ زەمبىرەك» دەپ ئاتىلىدىغان، ئىنتېرنېتتىكى مەزمۇنلارنى تەڭشەش ۋە ئالماشتۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە تېخنىكىلىق قورالنى ئىشلىتىشكە باشلىدى.

مەزكۇر كىتاب يېزىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەڭ كەڭ كۆلەملىك مۇلازىمەتكە توسقۇنلۇق قىلىش ھۆجۇمى 2015 - يىلى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، خىتاي مەزكۇر ھۆجۇمدا سان فىرانسىسكوغا جايلاشقان GitHub تورىنى ئېلېكترونلۇق بومباردىمان قىلغانىدى. GitHub ئوچۇق كودلۇق ۋاكالەتچىلىك مۇلازىمىتى بولۇپ، ئۇ بۇ جەريانىدا خىتاينىڭ ئۇدا بەش كۈنلۈك، سېكۇنتىغا 1.35 تېرابايتلىق (بىر تېرابايت = 1024 گىگابايت [GB]، ت)، كەڭ كۆلەملىك تور ھۆجۇمىغا ئۇچرىغان. بۇ ئېلېكترونلۇق «كەلكۈن» مەزكۇر شىركەتنى پالەچلەندۈرۈپ قويغان. خىتاينىڭ بۇ ھۆجۇمنى قىلىشتىكى مەقسىتى Github نى «نيۇيورك ۋاقىت گېزىتى»نىڭ ۋە خىتاينىڭ تور سەددىچىنىدىن ئارتىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان «Greatfire.org» تورىنىڭ خىتايچە سەھىپىسىنى تەكشۈرۈشكە مەجبۇرلاش ئىدى.

شى جىنپىڭ يەنە «ئىنتېرنېت مەزمۇنى ھەققىدىكى يەتتە ئۇلۇچەم»نى يولغا قويدى، بۇ ئۇلۇچەملەر «سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئۇلۇچمى»نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ خىتايدىكى بارلىق ئىنتېرنېت مەزمۇنىنى خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. بۇ ئۇلۇچەمگە بىنائەن، مىكروبىلوگ ئۇشبۇ قاتتىق بەلگىلىمىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ھېسابات-تىن يۈز مىڭنى تاقىدى.

خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ مىڭلىغان رەسمىي تەكشۈرگۈچىلىرى ۋە تەشۋىقات ئەمەلدارلىرى خىتاينىڭ دەۋرىمىزدىكى قىزىل قوغدىغۇچىلىرى ـــ بۇ مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىكى ئاشقۇن كومۇنىست ياشلارغا بېرىلگەن نام ئىدى ـــ بولۇپ ، ئۇلار پىكىر ئەركىنلىكىنى ۋە شەخسىي كۆز قاراش - باھالارنى يوقىتىش مەقسىتىدە، سائەت – سائەتلەپ خىتايدىكى ئىنتېرنېتنىڭ «ئامانلىق»نى قوغدايدۇ. خىتاي ئەنە شۇ مەقسەتتە، «ئەللىك تىينىلىق ئارمىيە»نى توپلىغان بولۇپ، مەزكۇر «ئارمىيە»دىكىلەر خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ تەشۋىقات تېمىلىرىنى قۇۋۇەتلەپ، توردىكى (خىتاي كومپارتىيەسىنىڭكىگە زىت ياكى ئۇيغۇن ئەمەس) بىرەسمىي پىكىرلەرگە قارشى تۇرىدۇ ۋە بۇ ئىشى ئۈچۈن خىتاينىڭ مەدەنىيەت مىنىستىرلىقىدىن مائاش ئالىدۇ. «ئەللىك تىينىلىق ئارمىيە»نىڭ رەقەملىك قوشۇنىدىكىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى ئېنىق ئەمەس، ئەمما مۇلچەردە 300 مىڭ تەشۋىقاتچىسى بار دەپ قارىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى خىتاينىڭ مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى

تەرىپىدىن ئۇچۇر ئۇرۇشىغا كۆرە تەربىيەلەنگەن، ئۇلار خىتاينىڭ ئىنتېرنېتنى تەكشۈرىدىغان گۇۋاھنامە ئېلىشتىن بۇرۇن چوقۇم ئىمتىھاندىن ئۆتۈشى كېرەك.

2011-يىلى خىتايچە ئۆكتىچى تاراتقۇلاردىن بولغان (كالىفورنىيەدىكى) «خىتاي رەقەملىك ۋاقىت گېزىتى» «ئەللىك تىينىلىق ئارمىيە»نىڭ قانداق خىزمەت قىلىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق تېمىلىرى بايان قىلىنغان رەسمىي تەشۋىقات كۆرسەتمىسىنىڭ تەپسىلاتىنى ئېلان قىلدى. مەزكۇر كۆرسەتمىگە كۆرە، بۇ «ئارمىيە»نىڭ ئاساسلىق نىشانلىرىدىن بىرى دېموكراتىك تەيۋەننىڭ تەسىرىگە تاقابىل تۇرۇش ئىدى. كۆرسەتمىدە «ئەللىك تىينىلىق ئارمىيە»دىكىلەرنىڭ خىتاي تور ئابونتلىرىنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلىنى قانداق تەتقىق قىلىدىغانلىقى، ئاندىن خىتاي كومپارتىيەسىگە مايىل ئىنتېرنېت ئىنكاسچىسىدەك قىياپەتتە خىزمەتنى قانداق ئادا قىلىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. «ئەللىك تىينىلىق ئارمىيە»نىڭ تەشۋىقاتچىلىرى توردىكى بەس – مۇنازىرىلەرگە تەسىر كۆرسىتىشتە ئەڭ زامانىۋى ۋە مۇرەككەپ ئۇسۇللارنى قوللىنىدىغان بولۇپ، بۇ ئۆتمۈشتىكى (بىردەمدىلا ئۆزىنىڭ خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ يالاقچىسى ئىكەنلىكىنى چاندۇرۇپ قويىدىغان) قوپال ۋە يالىڭاچ تەشۋىقاتلارغا ئوخشىمايدۇ.

كۆرسەتمىدىكى بۇ خىل ئۇسۇللار تۆۋەندىكىچە:

1. مۇمكىنقەدەر ئامېرىكانى تەنقىد ئوبيېكتىگە ئايلاندۇرۇپ، تەيۋەننى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن چىقىرىش.

2. دېموكراتىيەگە بۈاستە قارشى چىقماسلىق؛ ئەكسىچە، مۇنازىرىنى «قايسى خىل سىستېمىدا ھەقىقىي دېموكراتىيەنى ئىجرا قىلغىلى بولىدۇ؟» دېگەن رامكا ئىچىگە ئەكىرىش.

3. مۇمكىنقەدەر غەرب دۆلەتلىرىدىكى زوراۋانلىققا ئالاقىدار ۋە نامۇۋاپىق ئەھۋاللارنى مىسال قىلىپ تۇرۇپ، دېموكراتىيەنىڭ كاپىتالىزمغا نە قەدەر ماس كەلمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش.

4. ئامېرىكا ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارالىق مەسىلىلەرگە ئارىلىشىشىنى مىسال قىلىپ تۇرۇپ، غەرب دېموكراتىيەسىنىڭ ئەمەلىيەتتە باشقا دۆلەتلەرگە قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا غەربنىڭ ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشىنى باشقا دۆلەتلەرگە قانداق تاڭىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈش.

5. بىر مەھەل ئىنتايىن ئاجىز ھالغا چۈشۈپ قالغان خىتاي خەلقىنىڭ شۇ چاغدىكى قان – ياشلىق تارىخىنى ئەسلىتىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ پارتىيەگە بولغان مايىللىقىنى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىكىنى قوزغاش.

6. خىتاينىڭ ئىچىدىكى ئىجابىي تەرەققىياتلارنى كۆپلەپ بايان قىلىپ، (ئىجتىمائىي) مۇقىملىقنى قوغداش خىزمىتىگە قولايلىق يارىتىش.

خىتاي تەشۋىقات مىنىستىرلىقى ئىدىيۋى «ساپلىق»قا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 2019 - يىلى 1 - ئايدا خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ 90 مىليون ئەزاسىنىڭ تورنى ئاساس قىلغان يانفون يۇمشاق دېتالى ئارقىلىق «داھىي» (شى جىنپىڭ)نىڭ ئىدىيەسىنى ئۆگىنىشىنى تەلەپ قىلغان. مەزكۇر يۇمشاق دېتالدا ئەزالارنىڭ ئىلگىرىلەش ئەھۋالىنى ئىز قوغلايدىغان نۇقتا سىستېمىسى قوللىنىلغان بولۇپ، ئەگەر (ئۇلار ئالغان) نومۇر يېتەرلىك ئەمەس دەپ قارالسا، ئىنتىزام جازاسى بېرىلىشى مۇمكىن. بۇ يۇمشاق دېتالدىكى ئۆگىنىش يېغىنلىرى يازما ماقالە ۋە ۋىدىيولارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يولداشلار ماتېرىياللارنى «ھەزىم» قىلىپ بولغاندىن كېيىن، نومۇرغا ئېرىشىش ئۈچۈن سىناقتا قاتناشسا ياكى سوئاللارغا جاۋاب بەرسە بولىدۇ. خىزمەت ۋاقتىدا ئۆگىنىشتىن ساقلىنىشنىڭ ئۈسۈلى سۈپىتىدە، ئەتىگەندە، چۈشلۈك تاماق ۋاقتىدا ياكى كەچتە ئۆگىنىش قىلغان پارتىيە ئەزالىرىغا قوشلاپ نومۇر بېرىلىدۇ. ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا پارتىيە ئەزالىرىنى (ئۆگىنىش قىلمايمۇ) ئۆگىنىش نومۇرىغا ئېرىشتۈرىدىغان تەكلىپ ۋە ھېيلىلەر تونۇشتۇرۇلغان يازمىلار ھەمبەھىرلەندى.

خىتاي خەلقىنىڭ ئەركىنلىكى ئۈچۈن گەپ قىلىپ كەلگەن گوردون چاڭ (Gordon Chang) خىتاينىڭ تېخنىكىلىق تىزگىنلەش سىستېمىسىنى كەڭ كۆلەملىك رەقەملىك ھاكىمۇتلەقلىق تەجرىبىسى دەپ قارايدۇ.

ئۇ مۇنداق دەيدۇ «خىتاي رەھبەرلىرى ئۆزۈندىن بېرى جياڭ زېمىن 1995 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان <ئۇچۇرلاشتۇرۇش، ئاپتوماتلاشتۇرۇش ۋە ئەقلىلەش-

تۇرۇش> ئۇقۇمىغا مەپتۇن بولۇپ كەلدى. يەنە كېلىپ بۇ ئىش تېخى ئەمدىلا باشلاندى. مۇلچەرلەرگە كۆرە، ئۇلار ھازىرلاۋاتقان ئىقتىدارنى نەزەردە تۇتقاندا، ئۇلار نۆۋەتتە قارشىلىق كۆرسىتىشلەرگە ئاساسەن ئىمكان بەرمەيدىغان كۈچكە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. ھازىرقى مەسىلە – كۈنسېرى ئىسيانكارلىشىۋاتقان خىتايلارنىڭ شى جىنپىڭنىڭ ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان تەسەۋۋۇرىنى قوبۇل قىلىش – قىلماسلىقىدۇر» (5).

خىتاي چوقۇم چەتئەل شىركەتلىرىنىڭ ئۆزى بىلەن سودا قىلىش ئىستىكىدىن پايدىلىنىپ، تېخنىكىنى ئاساس قىلغان ھاكىمۇتلەق سىستېمىنى خىتاينىڭ سىرتىغا كېڭەيتىدۇ. تەيۋەن بىلەن سودا قىلىسىڭىز ياكى خىتاينىڭ ئۆز ئىشغالىيىتىدىكى تىبەت ياكى شەرقىي تۈركىستاندىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىنى تەنقىد قىلىسىڭىز، ئىجتىمائىي ئىشەنچ نەتىجىسىز دەرھال يوقايدۇ.

بۇ سىستېمىلار يەنە ساغلاملىق مۇلازىمىتى شىركىتى ئانسېم (Anthem)، ماريوت (Marriott) مېھمانخانا زەنجىرى ۋە ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ خادىملارنى باشقۇرۇش ئىشخانىسى قاتارلىق ئامېرىكا سانلىق مەلۇمات ئامبارلىرىدىن ئوغرىلانغان ئون مىليونلىغان كومپيۇتېر خاتىرىلىرىدىن نەپ ئالىدۇ. مەزكۇر شەخسىي ئۇچۇرلار ئىجتىمائىي ئىشەنچ سىستېمىسىغا كىرگۈزۈلىدۇ ۋە بۇ سىستېمىنىڭ ئەڭ كەمىدە ئامېرىكاغا كېڭىيىشىگە تۈرتكە بولىدۇ.

خىتاينىڭ يۇقىرى تېخنىكىلىق ھاكىمۇتلەقلىقى دۇنيادىكى ئەڭ ھۇجۇمچان ئىستىخبارات توپلاش ھەرىكەتلىرىگە تايىنىدۇ.

(داۋامى كېلەر سانىدا ئۇلاپ بېرىلىدۇ)

ئىنگلىزچىدىن تەرجىمە قىلغۇچىلار:

ھېكمەتيار ئىبراھىم ، ئەنۋەر قاراقۇرۇم

ئىسا يۈسۈپ ئالىيېكسىنىڭ ئامېرىكا پرىزدېنتى رىچارد نىكسونغا ئەۋەتكەن مەخسۇس خېتى

ۋېلسون مەركىزىنىڭ رەقەملىك ئارخىپخانىسىدىكى 208601 – نومۇرلۇق ئارخىپ

ئامېرىكا پرىزدېنتى رىچارد نىكسون ئەپەندىگە:

ۋاشىڭتون

جانابلىرى،

ئامېرىكا قوشما شىتاتلىرىنىڭ مۇھتەرەم پرىزدېنتى، ئاساسەتتىكى مىللەتلەرنىڭ ئەڭ يېقىن قوغدىغۇچىسى: سىزگە قەلبى دەرتكە تولغان، لېكىن ئۈمىدىنى يوقاتمىغان، ئاساسەتتىكى بىر مىللەتنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە خىتاب قىلىۋاتىمەن.

1959 – يىلى 22 – ئىيۇن كېچەش پالاتا ئەزاسى دوگلاس ۋە 18 ھەمراھىنىڭ تەكلىپى بىلەن كېچەش پالاتاسىدا قوبۇل قىلىنغان ۋە شۇ مەزگىلدىكى ئامېرىكا پرىزدېنتى ئېزېنخاۋېرنىڭ 17 – ئىيۇلدىكى بۇيرۇقى ئارقىلىق، 19 – ئىيۇلدىن باشلانغان بىر ھەپتىنىڭ ئامېرىكادا «ئاساسەتتىكى مىللەتلەر ھەپتىسى» دەپ ئېلان قىلىنى-

شى بىزنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ئۇمىد مەنبەلىرىمىزدىن بىرى بولغانىدى. شۇ ۋەجىدىن، ئامېرىكاغا تەشەككۈر ئېيتىمىز. بىز (ئامېرىكانىڭ) ئەركىنلىك قەلئەسى سۈپىتىدە ئاساراتتىكى مىللەتلەرنى ھمايە قىلغانلىقىدىن ئۇمىدۋارمىز ۋە تولىمۇ مەمنۇنمىز.

جانابلىرى،

كېڭەش پالاتا ئەزاسى دوگلاس ۋە 18 ھەمراھى تەرىپىدىن كېڭەش پالاتاسىغا سۇنۇلغان بىرلەشمە قارار لايىھەسىدە بىر نۇقتىنىڭ تىلغا ئېلىنمىغانلىقىدىن كۆڭلىمىز تولمۇ يېرىم بولدى. بىرلەشمە قارار لايىھەسى ۋە بايانلاتا ئېمپېرىيالىست رۇسلارنىڭ ئاسارىتى ئاستىدىكى مىللەتلەر ئايرىم – ئايرىم تىلغا ئېلىنغان – يۇ، لېكىن قىزىل خىتاي جاھانگىرلىرىنىڭ تۆمۇر تاپىنى ئاستىدا، تارىخ سەھنىسىدىن يوقىتىۋېتىلىش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقان شەرقىي تۈركىستان خەلقى زىكىر قىلىنمىغان. بىرلەشمە قارار لايىھەسىدە «خىتاي چوڭ قۇرۇقلۇقى» دېيىلگەن رايوندا، شەرقىي تۈركىستان، ئىچكى موڭغۇلىيە، مانجۇرىيە ۋە تىبەتكە ئوخشاش ئاسارەتتىكى دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ بارلىقى؛ بۈلارنىڭ تارىخ، جۇغراپىيە ۋە ئېتنىك نۇقتىلاردىن خىتاي بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوقلۇقى سىزگىمۇ ئەلۋەتتە مەلۇم. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ خىتاي بىلەن ئەسلا بىر باغلىنىشى يوقلۇقى، نەسەب، تىل، دىن، كۈلتۇر جەھەتلەردىن (خىتاي بىلەن) تامامەن پەرقلىق بىر قەۋم، يەنى تۈرك قەۋمى ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇملۇق بىر ھەقىقەتتۇر.

ئەگەر ئۇشبۇ بىرلەشمە قارار لايىھەسىدە، خىتاي بىلەن جۇغراپىيەلىك، تارىخىي ياكى ئېتنىك ھېچبىر مۇناسىۋىتى بولمىغان شەرقىي تۈركىستان ئاسارەتتىكى تىبەتكە ئوخشاش ئايرىم تىلغا ئېلىنسا ۋە كۆڭۈل بۆلۈنسە، بۇ ئەركىنلىك كۈرىشىمىزدە بىزگە سۈرئەت ۋە رىغبەت ئاتا قىلغان بولاتتى.

مەزلۇم ۋە بىگۇناھ شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تەقدىرىگە قىزىقىش ۋە ھېسداشلىق بىلدۈرىدىغانلىقىڭىزغا ئىشەنچىم كامىل ھالدا، سىزگە چوڭقۇر ئېھتىرامىمنى بىلدۈرىمەن.

1969 – يىلى 7 – ئاينىڭ 12 – كۈنى

ئىسا ئالىپتېكىن
شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ سابىق باش كاتىپى.

ئىنگلىزچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئەنۋەر قاراقۇرۇم

مەنبە:
https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/208601

قارار پىقىرىشتا پسىخولوگىيەلىك بىر تەرەپلىمىلىكتىن ساقلىنىش

قانداق قىلغاندا ئوبيېكتىپ قارار چىقارغىلى بولىدۇ؟

بازارغا سېلىنىش ئالدىدا تۇرغان بىر مەھسۇلاتنىڭ ھەققىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىڭىزنى تەسەۋۋۇر قىلايلى. سىز بۇ خىل مەھسۇلاتنىڭ بازىرى كېڭىيىۋاتىدۇ دەپ قارايسىز ۋە ئىزدىنىشىڭىز داۋامىدا مەزكۇر چۈشەنچىڭىزنى قۇۋۋەتلەيدىغان ئۇچۇرلارنىمۇ تاپماي قالمايسىز.

ھالبۇكى، مەھسۇلاتنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، سىز ئويلىغاندەك بازار تاپالمايدۇ، خېرىدار سىز ئويلىغاندىن ئاز بولىدۇ. ھەتتا سىز تەننەرخنىڭ تولدۇرغۇدەك مىقداردا مال ساتالماي، زىيان تارتىسىز. يۇقىرىقىدەك ئەھۋالدا، چىقارغان قارارىڭىز مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىر تەرەپلىمىلىكى **(confirmation bias)** نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولىدۇ. يەنى سىز بازار ئۇچۇرلىرىغا ئوبيېكتىپ مۇئامىلە قىلىشنىڭ ئورنىغا، ئۆزى ئۆزىڭىزنىڭ ئەسلىدىلا مەۋجۇت بولغان چۈشەنچىڭىزنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان شەكىلدە شەرھلەيسىز – دە، نەتىجىدە خاتا قارار چىقىرىسىز.

مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىر تەرەپلىمىلىكى ھەممىمىز قارار چىقارغاندا ئاسانلا تەسىرىگە ئۇچرايدىغان نۇرغۇن پسىخولوگىيەلىك بىر تەرەپلىمىلىكلەردىن بىرىدۇر. مەزكۇر ماقالىدە بىز بىر قانچە تۈرلۈك كۆپ ئۇچرايدىغان بىر تەرەپلىمىلىك ھەققىدە توختىلىمىز ۋە قانداق قىلغاندا ئۇلاردىن ساقلانغىلى بولىدىغانلىقىنى بايان قىلىمىز.

پسخولوگىيەلىك بىر تەرەپلىمىلىك دېگەن نېمە؟

دانىيېل كاھنېمان (Daniel Kahneman)، پاۋىل سلوۋىك (Paul Slovic) ۋە ئېيموس ۋېرسكى (Amos Tversky) قاتارلىق پسخولوگلار «پسخولوگىيەلىك بىر تەرەپلىمىلىك» ئۇقۇمىنى 1970 – يىللاردىلا ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى بايقىشىنى 1982 – يىلى «ئېنىقسىزلىق ئاستىدا ھۆكۈم چىقىرىش» (Judgment Under Uncertainty) نامىلىق كىتابىدا ئېلان قىلغانىدى.

ئۇلار پسخولوگىيەلىك بىر تەرەپلىمىلىك ـــ «تونۇش بىر تەرەپلىمىلىكى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ ـــ نى «مەنتىقسىز رەۋىشتە قارار چىقىرىش ياكى ھەرىكەت قىلىش خاھىشى» دەپ شەرھلىگەن. مەسىلەن، سىز ئۆزىڭىزمۇ تۇيمىغان ھالدا ئۇچۇرلاردىن (ئۆز خاھىشىڭىزغا ماس كېلىدىغانلىرىنى) تاللاپ پايدىلىنىسىز ياكى قارار چىقىرالماي تېڭىرقاپ، تېخىمۇ كۆچلۈك (كەسكىن) خىزمەتداشلىرىڭىزنىڭ قارار چىقىرىپ بېرىشىگە موھتاج بولىسىز.

پسخولوگىيەلىك بىر تەرەپلىمىلىك ئەقەللىي ساۋاتلارنىڭ، شۇنداقلا ئوچۇق، پۇختا ھۆكۈملەرنىڭ زىتىدۇر. ئۇ پۇرسەتلەرنىڭ قولدىن كېتىشىگە ۋە ناباب قارارلارنىڭ چىقىرىلىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

كۆپ ئۇچرايدىغان پسخولوگىيەلىك بىر تەرەپلىمىلىكلەر

تۆۋەندە بىز تىجارەت ساھەسىدە قارار چىقىرىش جەريانىدا كۆپ ئۇچرايدىغان بەش خىل پسخولوگىيەلىك بىر تەرەپلىمىلىك ۋە قانداق قىلغاندا بۇلارنى يېڭىپ، تېخىمۇ ياخشى قارار چىقارغىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە توختىلىمىز:

1. مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىر تەرەپلىمىلىكى

يۇقىرىدىمۇ تىلغا ئالغىنىمىزدەك، ئۆزىڭىزنىڭ مەۋجۇت چۈشەنچىسىنى قۇۋۋەتلەيدىغان ئۇچۇرلارنى ئىزدەپ، ئۇنىڭغا زىت كېلىدىغان سان – سىفىرلارنى رەت قىلغان ۋاقتىڭىزدا، مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىر تەرەپلىمىلىكى سادىر قىلىۋاتقان بولىسىز. بۇ خىل ئەھۋالدا سىز بارلىق ئالاقىدار ئۇچۇرلارنى تەڭ نەزەرگە ئالمىغانلىقىڭىز ئۈچۈن، بىر تەرەپلىمە قارار چىقىرىپ قويىسىز.

2013 – يىلىدىكى بىر تەتقىقاتتا مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىر تەرەپلىمىلىكىنىڭ كىشىلەرنىڭ ستاتىستىكىلارغا قانداق قارايدىغانلىقىغىمۇ تەسىر قىلىدىغانلىقى بايقالدى. مەزكۇر تەتقىقات نەتىجىسىنىڭ ساھىبلىرى كىشىلەرنىڭ ستاتىستىكىلاردىن ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇت چۈشەنچىسىنى قۇۋۋەتلەيدىغان ئۇچۇرلارنى سۈزۈۋېلىش خاھىشى بارلىقىنى، ھەتتا ستاتىستىكىدىكى سانلىق مەلۇماتلار ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسىگە زىت قاراشنى قۇۋۋەتلىگەن تەقدىردىمۇ، ئەھۋالنىڭ يەنىلا شۇنداق بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. دېمەك، مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىر تەرەپلىمىلىكى ستاتىستىكىنى ئاساس قىلغان ھالدا قارار چىقىرىش جەريانىدىكى ئېغىر يوشۇرۇن مەسىلىلەردىن بىرىدۇر.

قانداق قىلغاندا مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىر تەرەپلىمىلىكىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ؟

چۈشەنچە – كۆز قاراشلىرىڭىزغا خىرس قىلىشقا ئۇرۇنۇڭ. بىر ئەمەس، بىر قاتار مەنبەلەردىن ئۇچۇر ئىگىلەشكە تىرىشىپ، مەسىلىگە بىر قانچە خىل ئوخشىمىغان نۇقتىئىنەزەردىن قارىڭ.

يەنە بىر خىل ئۇسۇل شۇكى، ئۇيۇ – پىكرىڭىز ھەققىدە باشقىلار بىلەن مۇنازىرىلىشىڭ. ئەتراپىڭىزدا خىلمۇ خىل كۆز قاراشتىكى كىشىلەر بولسۇن، ئۆزىڭىزنىڭكىگە قارشى كۆز قاراشلارغا قۇلاق سېلىشتىن

قورقماڭ. سىز يەنە مەخسۇس ئۆز كۆز قارىشىڭىزغا زىت ئۇچۇر ۋە كىشىلەرنى ئىزدەپ تاپسىڭىزمۇ ياكى خىزمەت ئەتراپىڭىزدە، مۇھىم قارارلارنى چىقىرىشتا، مەخسۇس ئۆكتىچى كۆز قاراشلارنى ياقىلايدىغان بىرەر ئادەم تەسىس قىلسىڭىزمۇ بولىدۇ.

2. لەڭگەر تاشلاش

بۇ (خۇددى كېمە قىرغاققا كەلمەي تۇرۇپلا لەڭگەر تاشلىغانغا ئوخشاش) بىۋاستە خۇلاسىگە ئۆتۈپ كېتىدىغان، يەنى قارارنى ئەڭ دەسلەپتە ئېرىشكەن ئۇچۇرلارغا تايىنىپ تۇرۇپلا چىقىرىدىغان بىر تەرەپلىمىلىكتۇر.

بۇنى «تۇنجى تەسىرات» بىر تەرەپلىمىلىكى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدا، بىرەر ئەھۋال ھەققىدىكى تۇنجى تەسىراتىڭىز شەكىللەنگەن ھامان، باشقا ئېھتىماللىقلارنى ئويلىيالمىڭىز بەسىي مۇشكۇل.

قانداق قىلغاندا لەڭگەر بىر تەرەپلىمىلىكىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ؟

لەڭگەر بىر تەرەپلىمىلىكى سىز تېز قارار چىقىرىشقا مەجبۇر بولغاندا ياكى سىز ئومۇمەن جىددىي ھەرىكەت قىلىشقا مايىل بولغاندا كۆرۈلىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ خىل بىر تەرەپلىمىلىكتىن ساقلىنىش ئۈچۈن قارار چىقىرىش تارىخىڭىزغا نەزەر تاشلاڭ ۋە ئۆتمۈشتە ئالدىراپلا قارار چىقىرىۋەتكەن ئەھۋاللىرىڭىز بار – يوقلۇقى ھەققىدە ئويلىنىڭ.

ئاندىن ئالدىرىماي قارار چىقىرالاش ئۈچۈن ۋاقىت ئاجرىتىڭ ۋە جىددىي قارار چىقىرىشتىن بېسىم ھېس قىلسىڭىز، تېخىمۇ كۆپ ۋاقىت تەلەپ قىلىڭ.

3. ئۆزىگە زىيادە ئىشىنىپ كېتىش بىر تەرەپلىمىلىكى

بىلىمىڭىز ۋە كۆز قارىشىڭىزغا بولغان ئىشەنچىڭىز زىيادە ئېشىپ كەتكەندە، سىزدىن بۇ خىل بىر تەرەپلىمىلىك سادىر بولىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدا سىز ئۆزىڭىزنىڭ مەلۇم بىر قارارنى چىقىرىش جەريانىدىكى رولىڭىزنى ئەملىيەتتىكىدىن مۇھىم دەپ ئويلىۋالىسىز.

سىز بۇ خىل بىر تەرەپلىمىلىكنى يۇقىرىدا قەيت قىلغان «لەڭگەر بىر تەرەپلىمىلىكى» بىلەن تەڭ سادىر قىلىشىڭىز، يەنى ھېسسىياتىڭىزغا تايىنىپ ئىش قىلىپ قويۇشىڭىز مۇمكىن. چۈنكى، بۇ خىل ئەھۋالدا سىز ئۆزىڭىزنىڭ قارار چىقىرىش ئىقتىدارىغا قارىتا رېئاللىقتىن چەتنىگەن (زىيادە يۇقىرى مۆلچەرلەنگەن) كۆز قاراشتا بولغان بولىسىز.

تەتقىقاتچىلار 2000 – يىلىدىكى مەلۇم بىر تەتقىقاتتا بۇ خىل بىر تەرەپلىمىلىكنىڭ نورمال پۇقرالارغا قارىغاندا، كارخانىچىلاردا كۆپرەك كۆرۈلىدىغانلىقىنى بايقىغان. ئۇلار ئۆزىنىڭ بىلىم جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكىنى بايقىيالمىغاچقا، (خاتا قارار چىقىرىلغان تەقدىردە) كۆرۈلىدىغان خەۋپ – خەتەرنىمۇ يېنىك ئويلىۋالىدۇ. گەرچە بۇلارنىڭ بەزىلىرى تەۋەككۈلچىلىك قىلىپ ئۆتۈق قازانسىمۇ، كۆپىنچىسى بۇرۇنىغا يەيدۇ.

قانداق قىلغاندا ئۆزىگە زىيادە ئىشىنىپ كېتىش بىر تەرەپلىمىلىكىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ؟

بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى سوئاللار ھەققىدە ئويلىنىڭ:

سىز قارار چىقارغاندا قايسى ئۇچۇر مەنبەلىرىدىن پايدىلىنىشقا مايىل؟ ئاشۇ ئۇچۇر مەنبەلىرى رېئاللىقنى ئاساس قىلغانمۇ ياكى سىز ھېسسىياتىڭىزغا تايىنىۋاتامسىز؟

ئۇچۇر توپلاشقا ئۆزىڭىزدىن باشقا يەنە كىملەر ئىشتىراك قىلغان؟

ئۇچۇرلار سىستېمىلىق شەكىلدە توپلانغانمۇ؟
ئەگەر سىز ئۆزىڭىزنىڭ ئىشەنچسىز مەنبەلەرگە تايىنىۋاتقانلىقىڭىزنى ھېس قىلغان بولسىڭىز، تەپسىلىي، ئوبيېكتىپ مەلۇماتلارنى توپلاش ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلالايدىغانلىقىڭىزنى ئويلاڭ.

4. قىمارۋازلارچە بىر تەرەپلىمىلىك

بۇ خىل بىر تەرەپلىمىلىكتە سىز ئۆتمۈشىنىڭ كەلگۈسىگە تەسىر قىلىدىغانلىقىنى ئويلىۋالسىز. بۇنىڭ كىلاسسىك مىساللىرىدىن بىرى تەڭگە تاشلاشتۇر. ئەگەر سىز تەڭگە تاشلاپ، تەڭگە ئۈدا يەتتە قېتىم ئوڭ چۈشسە، سەككىزىنچى قېتىمدا تەتۇر چۈشۈش نىسبىتى چوقۇم يۇقىرى بولىدۇ، دەپ ئويلىۋالسىز.
شۇنداقلا، بۇ خىل تەكرارلىق قېتىم سانى كۆپەيگەنسېرى، سىزنىڭ «كېلەر قېتىم چوقۇم باشقىچە نەتىجە چىقىدۇ» دېگەن پەرىزىڭىز شۇنچە كۈچىيىدۇ. ئەمما ، بۇ مىسالدا ئوڭ ياكى تەتۇر چۈشۈش ئېھتىماللىقىمۇ‌ھەرۋاقىت تەڭ (50%) بولىدۇ.
قىمارۋازلارچە بىر تەرەپلىمىلىك سودا ساھەسى ئۈچۈن خەتەرلىكتۇر. بۇنىڭ يەنە بىر خىل مىسالى شۆكى، سىز ناھايىتى تۇراقسىز بىر بازاردا مەبلەغ سېلىش تەھلىلچىسى بولسىڭىز ۋە ئۆتمۈشتىكى مەبلەغلىرىڭىز جايىغا سېلىنغان بولسا، سىز بۇ خىل ئۇتۇقلىرىڭىز سەۋەبلىك يەنە بىر قېتىم، تېخىمۇ زور سوممىلىق مەبلەغ سالماقچى بولىسىز.
ئەمەلىيەتتە، بۇنىڭ نەتىجىسى تولىمۇ ئېنىقسىزدۇر. چۈنكى (بۇ قەدەر تۇراقسىز بازاردا) ئۆتمۈشتىكى بىر قانچە قېتىملىق ئۇتۇقىڭىز كەلگۈسىدىكى ئۇتۇقىڭىزنىڭ كاپالىتى ئەمەس.

قانداق قىلغاندا قىمارۋازلارچە بىر تەرەپلىمىلىكتىن ساقلانغىلى بولىدۇ؟

2008 – يىلىدىكى بىر تەتقىقاتتا، ئەگەر قارار چىقارغۇچى ئالاقىدار ئۇچۇرلارغا ۋاقىت تەرتىپى بويىچە بىر باشتىن قاراپ چىقىشتىن (شۇنداقلا بۇ خىل تەرتىپتىن ئاللىقانداق قانۇنىيەتلەرنى يەكۈنلەپ چىقىشتىن) ساقلانسا، قىمارۋازلارچە بىر تەرەپلىمىلىكنىڭ سادىر بولۇش نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەيدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.
شۇنىڭ ئۈچۈن، قىمارۋازلارچە بىر تەرەپلىمىلىكتىن ساقلىناي دېسىڭىز، بازار يۇزلىنىشىگە بىر قانچە خىل ئوخشىمىغان نۇقتىدىن قاراشقا كاپالەتلىك قىلىڭ.

5. تۈپكى سەۋەبنى خۇلاسىلەش بىر تەرەپلىمىلىكى

بۇ ئىشتىن چاتاق چىققاندا، ۋەزىيەتنى نەزەردە تۇتقان ھالدا ئوبيېكتىپ كۆزىتىشىنىڭ ئورنىغا، باشقىلاردىن ۋايسىاش خاھىشىدۇر. بولۇپمۇ بۇ خىل بىر تەرەپلىمىلىكتە، سىز قېلىپلىشىپ كەتكەن تەپەككۇرغا تايىنىپ، باشقىلارنى ھېس قىلىنغان خاتالىقىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ئەيىبلەيسىز.
مەسىلەن، سىز ماشىنا ھەيدەۋېتىپ قاتناش ۋەقەسىگە يولۇقسىڭىز، شۇنداقلا خاتالىق قارشى تەرەپتە بولسا، سىز قارشى تەرەپنىڭ خاتالىشىشىغا ھاۋارايى دېگەندەك ئامىللارنىڭ سەۋەب بولغان بولۇش ئېھتىماللىقىنى ئويلاشتىن بەكرەك، ئۇنى لاياقەتسىز شوپۇركەن دەپ ھۆكۈم چىقىرىپ ئولگۇرىسىز.
تۈپكى سەۋەبنى خۇلاسىلەش بىر تەرەپلىمىلىكى «پائىل – كۆزەتكۈچى بىر تەرەپلىمىلىكى»نىڭ زىتىدۇر. بۇ خىل «پائىل – كۆزەتكۈچى» بىر تەرەپلىمىلىكىدە، ئىنسان ئۆزى خاتالاشقاندا، مەسئۇلىيەتنى ئۆزىدىن (ئۆزىنىڭ مىجەز – خۇلقى، ئادەتلىرىدىكى يېتەرسىزلىكلەردىن) ئەمەس، سىرتقى ئامىللاردىن ئىزدەشكە مايىل كېلىدۇ.
مەسىلەن، سىز بىر قاتناش ۋەقەسىگە يولۇقسىڭىز ۋە خاتالىق سىزدىن ئۆتكەن بولسا، سىز مەسىلىنى

ئىنكاسىڭىزنىڭ تېز بولمىغانلىقىدىن ئەمەس، تورمۇزدىن ياكى يولنىڭ تېيىلغاقلىقىدىن كۆرىسىز.

قانداق قىلغاندا تۈپكى سەۋەبنى خۇلاسىلەش بىر تەرەپلىمىلىكىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ؟

بۇنىڭ ئۈچۈن ۋەزىيەتنى ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار كىشىلەرنى، بىر تەرەپلىمىلىكتىن ساقلانغان ھالدا توغرا كۆزىتىش، ئۇلارغا كۈلتۈرەل ئەقىل **(Cultural Intelligence)** ۋە ھېسداشلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن ئاشۇ خىل خاتالىقنى سادىر قىلغانلىقىنى چۈشىنىشكە تىرىشىش كېرەك.

شۇنداقلا، ھېسسىي ئەقلىڭىزنى كۈچلەندۈرۈپ، ئۆز قىلمىشىڭىز ھەققىدە توغرا پىكىر قىلالايدىغان ئىقتىدارنى يېتىلدۈرۈڭ.

ئەسكەرتىش:

ئۆزىمىزدىكى پىسخولوگىيەلىك بىر تەرەپلىمىلىكلەرنى بايقاش قىيىن. چۈنكى بۇنىڭغا كۆپىنچە يوشۇرۇن ئاڭدىكى تەپەككۇر سەۋەبچى بولىدۇ.

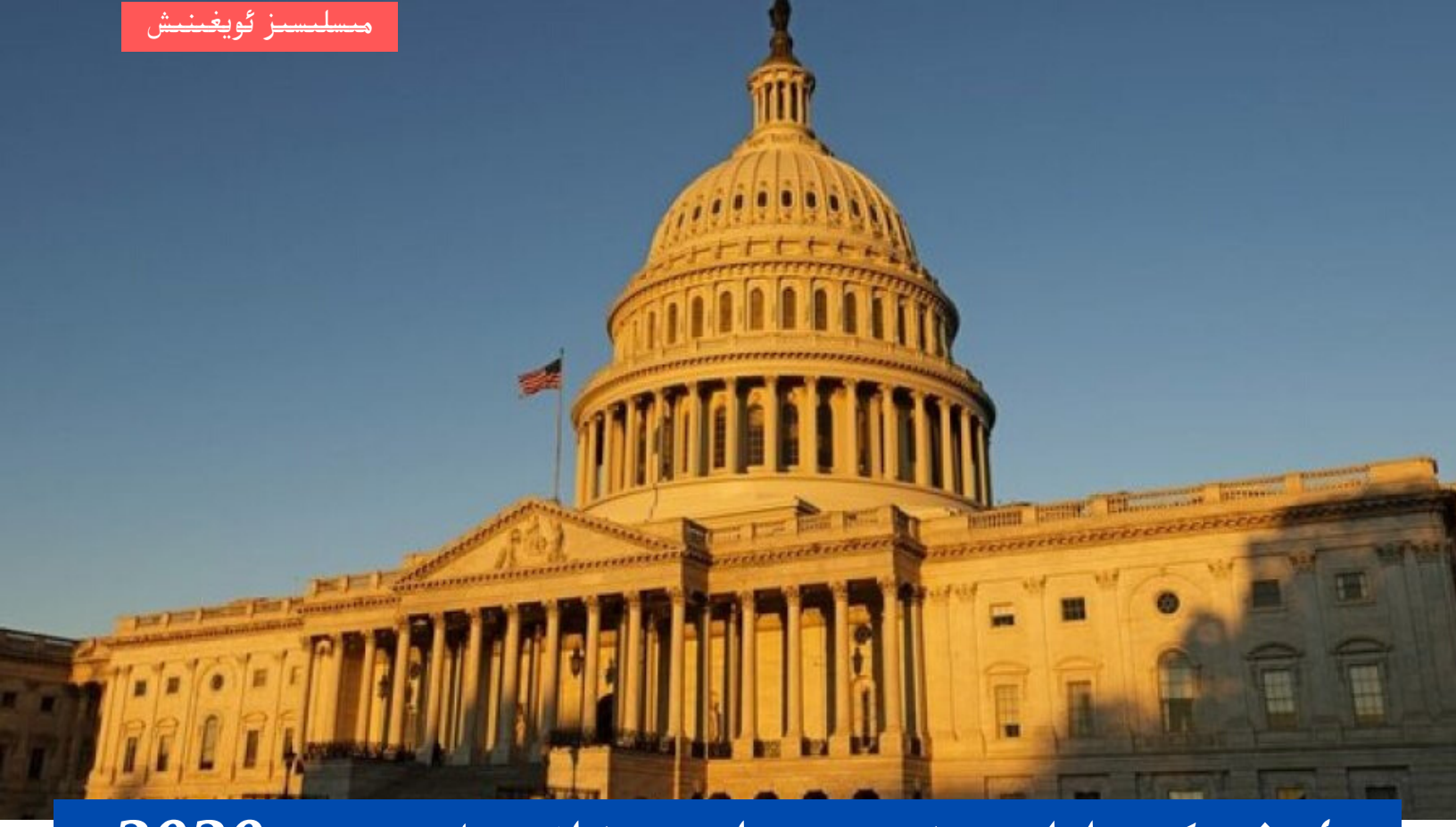
شۇ ۋەجىدىن، چوڭ قارارلارنى ئۆز ئالدىڭىزغا چىقىرىش كۆپىنچە ھاللاردا ئاقىلانىلىك بولمايدۇ.

دانىيېل كاھنېمان **(Daniel Kahneman)**، دان لوۋاللو **(Dan Lovallo)** ۋە ئولىۋېر سىبونى **((Olivier Sibony 2011** – يىلى «خارۋارد سودا ئوبزورى»دىكى ماقالىسىدە بۇ ھەقتە توختىلىپ، مۇھىم قارارلارنى ئوپچە چىقىرىش كېرەكلىكىنى تىلغا ئالغان.

ئىنگلىزچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ھېكمەتيار ئىبراھىم

ئەسلى مەنبە:

https://www.mindtools.com/pages/article/avoiding-psychological-bias.htm

ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق سىياسىتى قانۇن لايىھەسى 2020

116 – قېتىملىق دۆلەت مەجلىسىنىڭ ئىككىنچى يىغىنى
S. 3744

مەزكۇر قانۇن لايىھەسى «شىنجاڭ»(ئەسلى ھۆججەتتە ئىشلىتىلگەن ئىسىم ئەينەن ئېلىندى)دىكى تۈركىي مۇسۇلمانلارغا قارىتىلغان ئېغىر دەرىجىدىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىنى ئەيىبلەيدۇ ۋە (خىتاي ھۆكۈمىتىنى) خىتاينىڭ ئىچى – سىرتىدا، بۇ كىشىلەرنى خالىغانچە تۇتقۇن قىلىش، قىيىن – قىستاققا ئېلىش ۋە پاراكەندە قىلىش قىلمىشلىرىنى توختىتىشقا چاقىرىدۇ.

مەزكۇر قانۇن لايىھەسى ئامېرىكا بىرلەشمە شىتاتلىرىنىڭ دۆلەت مەجلىسىدە، ھەم كېڭەش پالاتاسى، ھەم ئاۋام پالاتاسى تەرىپىدىن ماقۇللىنىشى كېرەك.

بىرىنچى مادداً، قىسقا ماۋزۇ؛ مۇندەرىجە

(a) قىسقا ماۋزۇ ــ مەزكۇر قانۇن لايىھەسىنى «2020 - يىللىق ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق سىياسىتى قانۇن لايىھەسى» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

(b) مۇندەرىجە ــ مەزكۇر قانۇن لايىھەسىنىڭ مۇندەرىجىسى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى مادداً. قىسقا ماۋزۇ؛ مۇندەرىجە.

ئىككىنچى مادداً. مەزكۇر قانۇن لايىھەسىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى.

ئۈچىنچى مادداً. بايقاشلار.

تۆتىنچى ماددا. دۆلەت مەجلىسىنىڭ كۆز قارىشى
بەشىنچى ماددا. ئامېرىكانىڭ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىگە قاراتقان سىياسىتى ھەققىدە يېڭى بايانات
ئالتىنچى ماددا. ئېمبارگو يۈرگۈزۈش
يەتتىنچى ماددا. «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى ھەققىدىكى دوكلات
سەككىزىنچى ماددا. ئامېرىكا پۇقرالىرى ۋە ئاھالىلىرىنى (خىتاي تەرىپىدىن) قورقۇتۇلۇش ۋە زورلىنىشتىن قوغداش ھەققىدىكى دوكلات.
توققۇزىنچى ماددا. خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتي ھۆكۈمىتىنىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى باستۇرۇشنىڭ بىخەتەرلىك ۋە ئىقتىسادىي تەسىرى توغرىسىدىكى دوكلات.
ئونىنچى ماددا. مەخپىي دوكلات.

ئىككىنچى ماددا. مەزكۇر قانۇن لايىھەسىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى.

مەزكۇر قانۇن لايىھەسىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ــ ئامېرىكا دائىرىلىرىنى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا بىر مىليوندىن كۆپرەك ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەرنى كەڭ كۆلەمدە نازارەت قىلىش ۋە تۇتقۇن قىلىش ئارقىلىق سادىر قىلىۋاتقان ئېغىر دەرىجىدىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرى ۋە خارلاش قىلمىشلىرىنى توختىتىشقا يېتەكلەشتۇر.

ئۈچىنچى ماددا. بايقاشلار.

دۆلەت مەجلىسى تۆۋەندىكىلەرنى بايقىدى:
(1) خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ «شىنجاڭ»ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا تۇركىي ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنى باستۇرۇش تارىخى ئىنتايىن ئۇزۇن. يېقىنقى بىر قانچە ئون يىلدا، خىتاينىڭ مەركىزىي ۋە رايونلۇق ھۆكۈمەت سىياسەتلىرى (شەرقىي تۈركىستاندىكى) مەزكۇر يەرلىك مىللەتلەرنى پىكىر ئەركىنلىكى، دىنىي ئەركىنلىك، خالىغانچە يۆتكىلىش ئەركىنلىكى ۋە ئادىل سوتلىنىش ھوقۇقى قاتارلىق بىر يۈرۈش پۇقرالىق ھوقۇقلىرى ۋە سىياسىي ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم قىلغان ھالدا سىستېمىلىق كەمسىتىلىشكە ئۇچرىتىپ كەلدى.
(2) 2014 – يىلى بەشىنچى ئايدا، خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىنقى «زوراۋان ئەسەبىيلىككە قارشى قاتتىق زەربە»سىنى باشلىدى ۋە كەڭ كۆلەملىك، خەلقئارالىق ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە تېرورىزم تەھدىتىنى باھانە قىلىپ، «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى يەرلىك مۇسۇلمان خەلقە قويغان مىسلىسىز چەكلىمىلىرىنى ۋە ئۇلارغا قىلغان كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرىنى قانۇنىيلاشتۇرۇشقا ئۇرۇندى. 2016 – يىلى 8 – ئايدا، (ئاتالمىش) تىبەت ئاپتونوم رايونىنىڭ سابىق پارتكوم سېكرېتارى چېن چۈەنگونىڭ خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شۆبىسىگە سېكرېتار قىلىپ تەيىنلىنىشىگە ئەگىشىپ، مەزكۇر رايوندىكى باستۇرۇش تېخىمۇ تېزلىتىلدى. ئالىملار، كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى، ژۇرناللىستلار ۋە ئاقىللار ئامبارلىرى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ (شەرقىي تۈركىستاندا) تۇتۇپ تۇرۇش لاگېرلىرىنى قۇرۇپ چىققانلىقى ھەققىدە يېتەرلىك دەلىل – ئىسپاتلار بىلەن تەمىنلىدى. 2014 – يىلىدىن باشلاپ، خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى بىر مىليوندىن كۆپرەك ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا يەرلىك مۇسۇلمان مىللەت كىشىلىرىنى مۇشۇ لاگېرلارغا سولىغان. خىتاي خەلق جۇم-

هۆرىيىتىنىڭ 2010 – يىلىدىكى ئاخىرقى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە كۆرە، «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 13 مىليون ئەتراپىدا.

(3) خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا مۇسۇلمانلارغا قىلغان – ئەتكەنلىرى خەلقئارالىق كىشىلىك ھوقۇق قانۇنلىرىغا ۋە ئۆلچەملىرىگە خىلاپ بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى تۆۋەندىكىلەر:

(A) ھەرقانداق شەكلىدىكى ئىرقىي كەمسىتىشنى تۈگىتىش ھەققىدىكى خەلقئارالىق ئەھدىنامە، بۇنىڭغا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى قوشۇلغان.

(B) قىيىن – قىستاقتا ۋە باشقا رەھىمسىز، ئىنسانىيلىققا زىت ياكى خارلىغۇچى مۇئامىلە – جازالارغا قارشى تۈرۈش ھەققىدىكى ئەھدىنامە، بۇنىڭغا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىمزا قويغان ۋە تەستىقلىغان.

(C)پۇقرالىق ھوقۇقى ۋە سىياسىي ھوقۇقلار ھەققىدىكى خەلقئارالىق ئەھدىنامە، بۇنىڭغا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىمزا قويغان؛ ۋە

(D) دۇنيا كىشىلىك ھوقۇقى خىتابنامىسى.

(4) خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسەتلىرىنى مەزكۇر رايوندا ئىجرا قىلىدىغان، خىتاي كومپارتىيەسى «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى شۇبىسىنىڭ نۇۋەتتىكى سېكرېتارى چېن چۈەنگو؛ «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندا ئىجرا قىلىنغان نۇرغۇن سىياسەتلەرنى ئىجاد قىلغان، خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى سابىق مۇئاۋىن سېكرېتارى جۇ خەيلۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان، خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەرگە قارىتىلغان ئېغىر دەرىجىدىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرىدە بۇاستە مەسئۇلىيىتى بار. مەزكۇر كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرى بىر مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا مىللەت مۇسۇلمانلىرىنى خالىغانچە قولغا ئېلىش؛ ئەمگەك يېشىدىكى قۇرامىغا يەتكەنلەرنى بالىلار ۋە ياشانغانلاردىن ئايرىۋېتىش؛ مەجبۇرىي ئەمگەكنى تەمىنلەش زەنجىرىگە كىرگۈزۈش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(5) «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى لاگېرلارغا سولانغانلار مەجبۇرىي سىياسىي تەربىيەلەش (مېڭە يۇيۇش)، قىيىن – قىستاق، تاياق يېيىش، تاماق بېرىلمەسلىك ۋە دىن، كۇلتۇر ۋە تىل ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىنىش قاتارلىق ئەھۋاللارنى بايان قىلدى. بۇ شاھىتلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشچە، لاگېر خىزمەتچىلىرى ئۇلارغا «لاگېردىن چىقىپ كېتىشنىڭ بىردىنبىر چارىسى يېتەرلىك دەرىجىدە سىياسىي ساداقەت بىلدۈرۈش» دېگەن. بۇ خىل لاگېرلاردىكى ناچار شارائىت ۋە داۋالاش ئىمكانىيىتىنىڭ يېتەرسىزلىكى سەۋەبلىك، ياشانغانلار ۋە ئاجىزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى تۇتقۇنلارنىڭ ھاياتىدىن ئايرىلغانلىقى مەلۇم.

(6) باشقا دۆلەتلەردە مەڭگۈلۈك تۈرۈش ئىجازىتىگە ياكى پۇقرالىق سالاھىيىتىگە ئېرىشكەن ئۇيغۇر ۋە قازاقلار خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ تەھدىتى ۋە پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغان. ئەركىن ئاسىيا رادىيوسىنىڭ ئۇيغۇر بۆلۈمىدىكى كەم دېگەندە بەش ئاخباراتچى ئۆزلىرىنىڭ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ خورلىغۇچى سىياسەتلىرىنى ئاشكارىلىغانلىقى سەۋەبلىك، «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ خىتاي تەرىپىدىن خورلانغانلىقىنى ئوچۇق - ئاشكارا تەپسىلىي بايان قىلدى.

(7) 2018 – يىلى توققۇزىنچى ئايدا، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسارى مىشېل باچېلېت (Michelle Bachelet) ئالىي كومىسسارلىق سۈپىتىدە قىلغان تۇنجى سۆزىدە”«شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە، خالىغانچە تۇتۇلۇپ، ئاتالمىش تەربىيەلەش لاگېرلىرىغا سولانغانلىقى ھەققىدىكى كىشىنى چۆچۈتۈر ئەندىشىگە سالىدىغان ئەيىبلەشلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى “.

(8) 2019 - يىلى، دۆلەت مەجلىسىنىڭ خىتاي ئىشلىرى ئىجرائىيە كومىتېتى مەۋجۇت دەلىل - ئىسپاتلارغا ئاساسەن، «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جازا لاگېرلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇ يەردە ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەتلەر «ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت» شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن دەپ يەكۈن چىقاردى.

(A) خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ «مەجبۇرىي غايىب قىلىۋېتىشى، قانۇنسىز تۇتۇپ تۇرۇشى، تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىدە، ھەممىلا جايدا نازارەت قىلىشى، ئەدلىيە تەرتىپىدە قائىدىگە بويسۇنماسلىقى»نى ئەيىبلەيدۇ.

(B) خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە دېموكراتىيەنى، كىشىلىك ھوقۇقنى ۋە قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن مەبلەغ ئاجرىتىشقا ھوقۇق بېرىدۇ؛ ۋە

(C)تۆۋەندىكىدەك ھەرقانداق ئورۇن ياكى شەخسكە ئېمبارگو يۈرگۈزۈشنى قوللايدۇ:

(i) كىشىلىك ھوقۇقلارغا ياكى دىنىي ئەركىنلىككە خىلاپلىق قىلغانلار؛ ياكى

(ii) نازارەت قىلىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغانلار.

تۆتىنچى ماددا. دۆلەت مەجلىسىنىڭ كۆز قارىشى

دۆلەت مەجلىسىنىڭ كۆز قارىشى شۇكى:

(1) پرىزىدېنت:

(A) خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى دائىرىلىرىنىڭ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا مۇسۇلمان مىللەت ئەزالىرىغا ۋە باشقا كىشىلەرگە قىلغان زىيانكەشلىكىنى ئەيىبلىشى كېرەك؛ شۇنداقلا

(B) بۇ خىل دائىرىلەرگە دەرھال تۆۋەندىكى خۇسۇسلاردا چاقىرىق قىلىشى كېرەك:

(i) تۇتۇپ تۇرۇش لاگېرلىرىنى تاقاش؛

(ii) كىشىلىك ھوقۇق جەھەتتىكى بارلىق چەكلىمىلەرنى بىكار قىلىش ۋە كىشىلىك ھوقۇقنى ھۆرمەت قىلىش؛ شۇنداقلا

(iii) خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى كىشىلەرنىڭ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سىرتىدىكى قەدىردانلىرى، دوستلىرى ۋە شېرىكلىرى بىلەن بولغان ئالاقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە يول قويۇش؛

(2) دۆلەت سېكرېتارى **1998** – يىلى ئىمزالانغان «خەلقئارالىق دىنىي ئەركىنلىك قانۇنى»غا بىنائەن، ئىستراتېگىيەلىك ئېمبارگو يۈرگۈزۈش ۋە باشقا ئۇسۇللارنى قوللىنىشنى ئويلىشىشى كېرەك. بۇ ئۇسۇللار مەزكۇر قانۇننىڭ دىنىي ئەركىنلىكنى ئېغىر دەرىجىدە باستۇرۇش قىلمىشلىرىنى ھەل قىلىشنى نىشان قىلغان **402** – ماددىسىغا كۆرە، خىتاينى دىنىي ئەركىنلىك جەھەتتە ئالاھىدە دىققەت قىلىنىدىغان دۆلەت قىلىپ بەلگىلەش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛

(3) دۆلەت سېكرېتارى:

(A) ئامېرىكانىڭ ئىتتىپاقداشلىرى ۋە كۆپ تەرەپلىك ئورگانلار بىلەن ھەمكارلىشىپ، «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە، خالىغانچە تۇتقۇن قىلىنغانلىقىنى ئەيىبلىشى كېرەك؛ ۋە

(B) قاراتمىلىققا ئىگە ئېمبارگو ۋە ۋىزا چەكلىمىسى جەھەتلەردە خەلقئارا جەمئىيەت بىلەن يېقىندىن ماسلىشىشى كېرەك؛

(4) ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى ئۇيغۇرچە بۆلۈمىنىڭ ئاخباراتچىلىرى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇلارنىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئائىلە – تاۋابىئاتلىرىنى تۇتقۇن قىلىش ئارقىلىق ئۆزلىرىگە تەھدىت سېلىشى ياكى جىمقتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشىغا قارىماستىن، «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى كىشىلىك ھوقۇق ۋە سىياسىي ۋەزىيەت ھەققىدە خەۋەر بەرگەنلىكى ئۈچۈن تەرىپلىنىشى كېرەك؛

(5) ئامېرىكا «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكىلەرنىڭ ئەركىن ئاسىيا رادىيوسىنىڭ ئۇيغۇرچە پروگراممىلىرىغا ئېرىشىش ئىمكانىيىتىنى كۆچەيتىشى كېرەك.

(6) فېدېراتىپ تەكشۈرۈش ئىدارىسى **(FBI)** ۋە ئامېرىكانىڭ مۇۋاپىق قانۇن ئىجرا قىلىش ئورگانلىرى ئامېرىكادىكى كىشىلەرنى پاراكەندە قىلغان، تەھدىت سالغان ياكى قورقۇتقان خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ئەمەلدارلىرىنىڭ ياكى ئۇلارنىڭ ۋاكالەتچىلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتۈرۈش ئۈچۈن تېگىشلىك تەدبىرلەرنى قوللىنىشى كېرەك.

(7) «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا مەھسۇلات سېتىۋاتقان، مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلەۋاتقان ياكى باشقا جەھەتلەردە مەشغۇلات ئېلىپ بېرىۋاتقان ئامېرىكا شىركەتلىرى ۋە پۇقرالىرى ھەرقانداق ئامما ھۆججەت ۋە مالىيەدوكلاتلىرى يوللاشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كېرەكلىك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، تۆۋەندىكىلەرگە كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك:

(A) ئۇلارنىڭ سودا پائالىيەتلىرى «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ياكى خىتاي ئۇلكىلىرىدىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرىنى ئەدىتىۋەتمەسلىكى كېرەك؛ شۇنداقلا،

(B) ئۇلارنىڭ تەمىنلەش زەنجىرى مەجبۇرىي ئەمگەككە چېتىلىپ قالماسلىقى كېرەك.

بەشىنچى ماددا. ئامېرىكانىڭ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىگە قاراتقان سىياسىتى ھەققىدە يېڭى بايانات

1990 - ۋە 1991 – مالىيە يىلىدا يولغا قويۇلغان «تاشقى مۇناسىۋەتلەر ھوقۇق بېرىش قانۇنى»نىڭ 901 (b) – ماددىسىغا تۆۋەندىكىدەك تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى:

(1) 7 -، 8 – ۋە 9 – تارماقلار ئايرىم – ئايرىم ھالدا 8 -، 9 – ۋە 10 – تارماق قىلىپ ئۆزگەرتىلدى؛ ۋە

(2) 6 – تارماقنىڭ ئاخىرىغا تۆۋەندىكىلەر قىستۇرۇلدى:

«(7) ئامېرىكانىڭ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىگە قاراتقان سىياسىتى «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ۋەزىيەت بىلەن، بولۇپمۇ تۆۋەندىكى ئەھۋاللار بىلەن بىۋاستە باغلىنىشى كېرەك:

«(A) تۈتۈپ تۇرۇش لاگېرلىرىدا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنى تۈتۈپ تۇرۇش قىلمىشلىرىنىڭ ئاياغلىشىشى؛

«(B) بارلىق سىياسىي مەھبۇسلارنىڭ قويۇپ بېرىلىشى؛

«(C) مۇئەييەن ئېتنىك گۇرۇپپا ئەزالىرىنى كەمسىتىدىغان ۋە كىشىلىك ھوقۇقلىرىنى دەپسەندە قىلىدىغان كەڭ كۆلەملىك نازارەت قىلىش ۋە ئالدىنى ئېلىش خاراكتېرلىك تىزگىنلەشلەرنىڭ توختىغان بولۇشى ۋە بۇلارنىڭ خىتاي ئۇلكىلىرىدىمۇ روشەن بولماسلىقى؛ شۇنداقلا

«(D) خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى دىنىي ۋە كۇلتۇرەل پائالىيەتلەرگە قاراتقان پەۋقۇلئاددە ئېغىر چەكلىمىلەرنى بىكار قىلىشى؛».

ئالتىنچى ماددا. ئېمبارگو يۈرگۈزۈش

تەلەپ قىلىنغان دوكلات:

(1) ئاساسىي مەزمۇنى: پرىزىدېنت مەزكۇر قانۇن لايىھەسى ماقۇللىنىپ 180 كۈن ئىچىدە، يىلدا بىر قېتىمدىن ئاز بولمىغان ئاساستا، كېڭەش پالاتاسىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلەر كومىتېتىغا، كېڭەش پالاتاسىنىڭ بانكا، تۇرالغۇ ۋە شەھەر ئىشلىرى كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ چەتئەل ئىشلىرى كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ مالىيە مەسلىھەتچىلىكى كومىتېتىغا بىر پارچە دوكلات سۇنۇپ، ئۆزى «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەر ياكى باشقا كىشىلەرگە ئالاقىدار تۆۋەندىكىدەك ئىشلاردا مەسئۇلىيىتى بار دەپ قارىغان، خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھەرقانداق ئەمەلدارىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەربىر چەتئەللىكنىڭ سالاھىيىتىنى مەلۇم قىلىشى كېرەك:

(A) قىيىن – قىستاققا ئېلىش.

(B) ۋەھشىي، ئىنسان قېلىپىدىن چىققان، پەسكەش مۇئامىلە ياكى جازا.

(C) ئەيىبلىمەستىن ۋە سوتلىماستىن ئۇزۇن مۇددەت تۈتۈپ تۇرۇش.

(D) كىشىلەرنى مەخپىي تۈتۈپ تۇرۇش ۋە تۈتقۇن قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنى يوقىتىۋېتىش.

(E) ياشاش هوقۇقى، هۆرلۈك ياكى شەخسىي ئەمەلىكتىن ئوچۇقتىن ئوچۇق مەھرۇم قىلىش.

(2) شەكلى: 1 – پاراگرافتا تەلەپ قىلىنغان دوكلات ئاشكارا شەكىلدە سۈنۈلۈشى كېرەك، لېكىن مەخپىي قوشۇمچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالسا بولىدۇ.

(b) ئېمبارگو يۈرگۈزۈش. پرىزدېنت (1) (a) تارماق ماددىدا تەلەپ قىلىنغان دوكلاتتا كۆرسىتىلگەن ھەربىر چەتئەللىك شەخسكە (c) تارماق ماددىدا بايان قىلىنغان ئېمبارگولارنى يۈرگۈزۈشى كېرەك.

(c) ئېمبارگولار: مەزكۇر تارماق ماددىدا بايان قىلىنىدىغان ئېمبارگولار تۆۋەندىكىچە:

(1) مال – مۈلۈكنى توڭلىتىش: پرىزدېنت «خەلقئارالىق جىددىي ئىقتىسادىي ھوقۇق قانۇنى»دا ئۆزگە بې-رىلگەن ھوقۇقنى زۆرۈر بولغان دائىرىدە يۈرگۈزۈپ، (1) (a) تارماق ماددىدا تەلەپ قىلىنغان دوكلاتتا كۆرسىتىلگەن ھەربىر چەتئەللىك شەخسنىڭ تۆۋەندىكى شەرتلەرگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ھەرقانداق مال – مۈلۈكلىرىنى ئالماشتۇرۇشنى ۋە ئۇنىڭدىن مەنپەئەتلىنىشنى چەكلىشى كېرەك:

(A) مال – مۈلۈك ئامېرىكادا بولسا؛

(B) ئامېرىكاغا ئەكېلىنسە؛ ياكى

(C) ئامېرىكالىق شەخسنىڭ ئىلكىگە ياكى ئىگىدارلىق قىلىشىغا ئۆتسە.

(2) ۋىزا، كىرىش ئىجازىتى ياكى ۋاقىتلىق چېگرادىن كىرىش ئىجازەتنامىسى سالاھىيىتىنىڭ بىكار قىلىنىشى

(A) ۋىزا، كىرىش ئىجازىتى ياكى ۋاقىتلىق چېگرادىن كىرىش ئىجازەتنامىسى: (1) (a) تارماق ماددىدا بايان قىلىنغان چەتئەللىك شەخس:

(i) ئامېرىكا چېگراسىدىن كىرەلمەيدۇ؛

(ii) ئامېرىكاغا كىرىدىغان ۋىزا ياكى باشقا ھۆججەتلەرگە ئېرىشىش سالاھىيىتى بولمايدۇ؛

(iii) بۇنىڭدىن سىرت، ئامېرىكا چېگراسىدىن ۋاقىتلىق ئۆتۈش سالاھىيىتى بولمايدۇ، شۇنداقلا «كۆچمەنلەر ۋە دۆلەت تەۋەلىكى قانۇنى»دىن ھەرقانداق شەكىلدە بەھرلىنىشىگە يول قويۇلمايدۇ.

(B) مەۋجۇت ۋىزىسى بىكار قىلىنىدۇ:

(i) ئاساسىي مەزمۇنى: (1) (a) تارماق ماددىدا بايان قىلىنغان چەتئەللىك شەخسنىڭ ۋىزا ياكى باشقا ھەرقانداق كىرىش ئىجازىتى قاچان بېرىلگەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىردەك بىكار قىلىنىدۇ.

(ii) دەرھال كۆرۈلىدىغان تەسىرى: (i) تارماق ماددىغا كۆرە بىكار قىلىش مەشغۇلاتى:

(I) دەرھال ئىجرا قىلىنىشى كېرەك؛ شۇنداقلا

(II) شۇ چەتئەللىك شەخسنىڭ ئىلكىدىكى باشقا ۋىزا ۋە ھەرقانداق چېگرادىن كىرىش ھۆججەتلىرىمۇ بىكار قىلىنىشى كېرەك.

(3) جازالار: «خەلقئارالىق جىددىي ئىقتىسادىي ھوقۇق قانۇنى»نىڭ 206 – ماددىسىنىڭ (b) ۋە (c) تارماق ماددىلىرىدا بەلگىلەنگەن جازالار مەزكۇر قانۇن لايىھەسىنىڭ 1 – ماددىسىغا خىلاپلىق قىلغان، خىلاپلىق قىلىشقا ئۇرۇنغان، خىلاپلىق قىلىشنى پىلانلىغان ياكى خىلاپلىق قىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان چەتئەللىك شەخسكە، بۇ قانۇننىڭ 206 – ماددىسىنىڭ (a) تارماق ماددىسىدا بايان قىلىنغان قانۇنسىز قىلمىشلارنى سادىر قىلغانلارغا بېرىلگەن جازاغا ئوخشاش دەرىجىدە تەدبىقلىنىشى كېرەك.

(d) ئىجرا قىلىنىشى: پرىزدېنت «خەلقئارالىق جىددىي ئىقتىسادىي ھوقۇق قانۇنى»نىڭ 203 – ۋە 205 – تارماقلىرىدا بەلگىلەنگەن بارلىق ھوقۇقلىرىنى يۈرگۈزۈپ، مەزكۇر ماددىنى ئىجرا قىلسا بولىدۇ.

(e) ھوقۇقتىن ۋاز كېچىش بايانىتى: ئەگەر پرىزدېنت (1) (a) تارماق ماددىدا تەلەپ قىلىنغان دوكلاتتا كۆرسىتىلگەن مەلۇم بىر شەخسكە مەزكۇر ماددىدا بەلگىلەنگەن ئېمبارگونى يۈرگۈزمەسلىك ئامېرىكانىڭ دۆلەت مەنپەئەتىگە پايدىلىق دەپ قارىسا ۋە بۇنى كېچىكتۈرمەي پالاتاسىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلەر كومىتېتىغا، كېچىكتۈرمەي پالاتاسىنىڭ بانكا، تۇرالغۇ ۋە شەھەر ئىشلىرى كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ چەتئەل ئىشلىرى كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ مالىيە مەسىلىھەتچىلىكى كومىتېتىغا ئىسپاتلاپ بېرەلسە، شۇ شەخسكە ئېمبارگو يۈرگۈزۈشتىن ۋاز كەچسە بولىدۇ.

(f) ئىستىسنالار:

(1) ئىستىخبارات پائالىيەتلىرىدىكى ئىستىسنالار: بۇ تارماقتىكى ئېمبارگولار **1947** – يىلى يولغا قويۇلغان «دۆلەت بىخەتەرلىكى قانۇنى»نىڭ بەشىنچى ماۋزۇسىدىكى دوكلات تەلىپىگە تەۋە ھەرقانداق ھەربىرى ياكى ئامېرىكانىڭ ھەرقانداق ئىستىخبارات پائالىيەتلىرىگە تەدبىقلانماسلىقى كېرەك.

(2) خەلقئارالىق مەجبۇرىيەتلەرگە بويسۇنۇش ۋە قانۇن ئىجرا قىلىش جەھەتتىكى ئىستىسنالار: ئەگەر بىر چەتئەللىكنىڭ ئامېرىكاغا كىرىشى ياكى چېگرادىن ۋاقتىلىق ئۆتۈشى تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللار ئۈچۈن زۆرۈر بولسا، **(2) (c)** تارماق ماددىدىكى ئېمبارگولار ئۈ شەخسكە تەدبىقلانماسلىقى كېرەك:

(A) ئامېرىكانىڭ **1947** – يىلى **7** – ئاينىڭ **26** – كۈنى ساكسېس كۆلى **(Lake Success)**دە، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى بىلەن ئامېرىكا ئارىسىدا ئىمزالىنىپ، **1947** – يىلى **11** – ئاينىڭ **21** – كۈنى كۈچكە ئىگە بولغان، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ باش شتابىغا ئالاقىدار كىلىشىمگە ياكى باشقا مۇۋاپىق خەلقئارالىق مەجبۇرىيەتلەرگە رىئايە قىلىشقا رۇخسەت قىلىش زۆرۈرىيىتى كۆرۈلگەندە؛ ياكى

(B) ئامېرىكا زېمىنىدا قانۇن ئىجرا قىلىش ياكى شۇنىڭغا يارەملىشىش زۆرۈرىيىتى كۆرۈلگەندە.

(3) تاۋار ئىمپورتى جەھەتتىكى ئىستىسنالار:

(A) ئاساسىي مەزمۇنى: مەزكۇر ماددىدا ھوقۇق بېرىلگەن ئېمبارگولارنى يۈرگۈزۈش ھوقۇقى ۋە تەلەپلىرى تاۋار ئىمپورت قىلىشقا قارىتا ئېمبارگو يۈرگۈزۈش ھوقۇقى ياكى تەلىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالماسلىقى كېرەك.

(B) «تاۋار»نىڭ ئېنىقلىمىسى: مەزكۇر ماددىدىكى «تاۋار» ھەرقانداق نەرسىنى، تەبىئىي ياكى سۈنئىي ماددىلارنى، ماتېرىياللارنى، تەمىنات بۇيۇملىرىنى ياكى تەكشۈرۈش – سىناش ئۈسكۈنىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەييار مەھسۇلاتلارنى كۆرسىتىدۇ، لېكىن بۇ تېخنىكىلىق سان – سىفرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

(g) ئېمبارگونى توختىتىش: پىرىزدېنت ئەگەر مەلۇم بىر شەخس ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك يەكۈنگە كەلگەن بولسا ۋە بۇنى ئەڭ كەم بولغاندا ئېمبارگونى توختىتىشتىن **15** كۈن بۇرۇن كېڭەش پالاتاسىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلەر كومىتېتىغا، كېڭەش پالاتاسىنىڭ بانكا، تۇرالغۇ ۋە شەھەر ئىشلىرى كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ چەتئەل ئىشلىرى كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ مالىيە مەسلىھەتچىلىكى كومىتېتىغا دوكلات قىلسا، شۇ شەخسكە يۈرگۈزۈلگەن ئېمبارگونى توختاتسا بولىدۇ. بۇ ئەھۋاللار تۆۋەندىكىچە:

(1) شۇ شەخسنىڭ ئۆزىگە ئېمبارگو يۈرگۈزۈلۈشىگە سەۋەب بولغان قىلمىشقا قاتناشمىغانلىقىنى دەلىللەيدىغان ئۈچۈرلار مەۋجۇت بولسا؛

(2) شۇ شەخس ئۆزىگە ئېمبارگو يۈرگۈزۈلۈشىگە سەۋەب بولغان قىلمىش ھەققىدە مۇۋاپىق سوتلانغان بولسا؛

(3) شۇ شەخس ئۆز قىلمىشىنىڭ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئۆزگەرگەنلىكىنى ئىشەنچىلىك شەكىلدە ئىسپاتلىغان، ئۆزىگە ئېمبارگو يۈرگۈزۈلۈشىگە سەۋەب بولغان قىلمىش ئۈچۈن تېگىشلىك بەدەل تۆلىگەن ۋە كەلگۈسىدە **(1) (a)** تارماق ماددىدا بايان قىلىنغان قىلمىشلارنى قەتئىي سادىر قىلمايدىغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچىلىك ۋەدە بەرگەن بولسا؛ ياكى

(4) ئېمبارگونى توختىتىش ئامېرىكانىڭ دۆلەت مەنپەئىتىگە پايدىلىق بولسا؛

(h) ئۆزلۈكىدىن بىكار بولۇش مۇددىتى: مەزكۇر ماددا، شۇنداقلا مەزكۇر ماددىغا كۆرە يۈرگۈزۈلگەن ھەرقانداق ئېمبارگو مەزكۇر قانۇن كۈچكە ئىگە بولۇپ بەش يىلدىن كېيىن توختىتىلىشى كېرەك.

(i) ئېنىقلىمىلار ـــ بۇ ماددىدىكى:

(1) «كىرىش ھوقۇقى»، «رۇخسەت قىلىنغان» ۋە «چەتئەللىك» ـــ «كىرىش ھوقۇقى»، «رۇخسەت قىلىنغان» ۋە «چەتئەللىك» دېگەن ئاتالغۇلار «كۆچمەنلەر ۋە دۆلەت تەۋەلىكى قانۇنى»نىڭ **101** – ماددىسىدا مەزكۇر ئاتالغۇلارغا بېرىلگەن مەنىلەرگە ئىگە.

(2) چەتئەللىك شەخس ـــ «چەتئەللىك شەخس» دېگەن ئاتالغۇ ئامېرىكالىق شەخسلەردىن سىرت كىشىلەر-

نى كۆرسىتىدۇ.

(3) ئامېرىكالىق شەخس ـ « ئامېرىكالىق شەخس» دېگەن بۇ ئاتالغۇ:

(A) ئامېرىكا پۇقراسىنى ياكى قانۇنلۇق هالدا ئامېرىكادا مەڭگۈلۈك ئولتۇراقلىشىش ئىجازىتىگە ئېرىشكەن چەتئەللىكلەرنى كۆرسىتىدۇ؛ ياكى

(B) ئامېرىكانىڭ ياكى ئامېرىكا زېمىنىدىكى هەرقانداق ئەدلىيە رايونىنىڭ قانۇنىغا ئاساسەن تەشكىللەنگەن ئەمەلىي گەۋدە ياكى ئۇنىڭ چەتئەل تارمىقىنى كۆرسىتىدۇ.

يەتتىنچى ماددا. «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى كىشىلىك هوقۇق دەپسەندىچىلىكى هەققىدىكى دوكلات

(a) ئاساسىي مەزمۇنى: مەزكۇر قانۇن لايىهەسى كۈچكە ئىگە بولۇپ، 180 كۈن ئىچىدە، دۆلەت سېكرېتارى باشقا ئالاقىدار دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ، ئىدارىلەرنىڭ ۋە پۇقراۋى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ مەسئۇللىرى بىلەن كېڭەشكەندىن كېيىن ـــ

(1) كېڭەش پالاتاسىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلەر كومىتېتىغا ۋە ئاۋام پالاتاسىنىڭ چەتئەل ئىشلىرى كومىتېتىغا «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى كىشىلىك هوقۇق دەپسەندىچىلىكى هەققىدە بىر پارچە دوكلات سۇنۇشى كېرەك؛ شۇنداقلا

(2) يۇقىرىدىكى (1) پاراگرافتا بايان قىلىنغان دوكلاتنى دۆلەت ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ تور بېتىدە كۆرگىلى بولىدىغان قىلىشى كېرەك.

(b) ئۆز ئىچىگە ئېلىنىشقا تېگىشلىك ئىشلار ـــ (1) پاراگرافتا تەلەپ قىلىنغان دوكلات شۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك:

(1) «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تۇتۇپ تۇرۇش لاگېرلىرىغا سولانغان كىشىلەرنىڭ سانى توغرىسىدىكى مۇلچەر؛

(2) بۇ خىل لاگېرلارنىڭ شارائىتى هەققىدىكى تونۇشتۇرۇش، بۇ مۇمكىن بولغان دائىرىدە تۆۋەندىكىلەر هەققىدىكى مۇلچەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك:

(A) قىيىن – قىستاقنا ئېلىش ئۇسۇللىرى؛

(B) كىشىلەرنى ئۆز ئېتىقادىدىن ۋاز كەچتۇرۇش ئۇرۇنۇشلىرى؛ ۋە

(C) باشقا ئېغىر دەرىجىدىكى كىشىلىك هوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرى؛

(3) مۇمكىن بولغان دائىرىدە، مەزكۇر رايوندىكى مەجبۇرىي ئەمگەك لاگېرلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ سانى هەققىدىكى مۇلچەر؛

(4) خىتاي خەلق جۇمهۇرىيىتى دائىرىلىرى تۇتۇپ تۇرۇش لاگېرلىرىدىكى كىشىلەرنى «قايتا تەربىيەلەش»تە ئىشلەتكەن ئۇسۇللار هەققىدە بايان، بۇ خىتاي خەلق جۇمهۇرىيىتىنىڭ مۇشۇ خىل «قايتا تەربىيەلەش»لەرگە مەسئۇل هۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ تىزىملىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛

(5) «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى، شۇنداقلا تۇتقۇن قىلىنغان تۈركىي مۇسۇلمانلارغا ئالاقىدار مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىش ئەھۋاللىرى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى هەققىدىكى مۇلچەر، بۇ مۇشۇ خىل ئەمگەكلەردىن بىۋاستە مەنپەئەتلىنىۋاتقان چەتئەل شىركەتلىرى ۋە كارخانىلار هەققىدىكى بايانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛

(6) خىتاي خەلق جۇمهۇرىيىتىنىڭ چەتئەل دىپلوماتلىرى ۋە ئەلچىخانا خادىملىرىنىڭ، مۇستەقىل مۇخبىرلارنىڭ ۋە غەيرىي هۆكۈمەت خاراكتېرلىك تەشكىلاتلارنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا كىرىشىگە يول قويۇش دەرىجىسى هەققىدىكى مۇلچەر؛

(7) خىتاي خەلق جۇمهۇرىيىتىنىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكىخەلقىنىڭ كىشىلىك هوقۇقىنى دەپسەندە قىلىپ، ئۇلارنى كەڭ كۆلەمدە نازارەت قىلىش، ئالدىنى ئېلىش خاراكتېرلىك تىزگىنلەش ۋە باشقا ئۇسۇللىرى هەققىدىكى مۇلچەر؛

(8) چەتئەل ھۆكۈمەتلىرىنىڭ (شەرقىي تۈركىستانلىق) ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا كۆچمەن ۋە پاناھلىق تىلىگۈچىلەرنى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىگە قايتۇرۇۋېتىش ئەھۋالى ھەققىدىكى بايان؛

(9) ئامېرىكانىڭ تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئۆز ئىتتىپاقداشلىرى ۋە باشقا دۆلەتلەر بىلەن قىلغان دىپلوماتىك خىزمەتلىرى ھەققىدە مۇژاپىق تونۇشتۇرۇش ـــ

(A) «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئېغىر دەرىجىدىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىنى ھەل قىلىش؛ ۋە

(B) مەزكۇر رايوندىن كەلگەن پاناھلىق تىلىگۈچىلەرنى قوغداش؛ شۇنداقلا

(10) دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسىدىكى پاراگراف **(9)**دا تىلغا ئېلىنغان دىپلوماتىك خىزمەتلەرگە مەسئۇل تارماقلارنى بەلگىلەش.

سەككىزىنچى مادداً. ئامېرىكا پۇقرالىرى ۋە ئاھاللىرىنى (خىتاي تەرىپىدىن) قورقۇتۇلۇش ۋە زورلىنىشتىن قوغداش ھەققىدىكى دوكلات.

مەزكۇر قانۇن لايىھەسى كۈچكە ئىگە بولۇپ، **90** كۈن ئىچىدە، فېدېراتىپ تەكشۈرۈش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى دۆلەت سېكرېتارى بىلەن كېڭەشكەندىن كېيىن، كېڭەش پالاتاسىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلەر كومىتېتىغا، كېڭەش پالاتاسىنىڭ ئەدلىيە كومىتېتىغا، كېڭەش پالاتاسىنىڭ ئىستىخبارات ئالاھىدە كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ چەتئەل ئىشلىرى كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ ئەدلىيە كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ دائىمىي ئىستىخبارات كومىتېتىغا بىر پارچە دوكلات سۇنۇپ، قانۇنلۇق ھالدا ئامېرىكادا ئوقۇۋاتقان ياكى ۋاقىتلىق خىزمەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنى ۋە خىتايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئامېرىكا زېمىنىدا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرى ياكى جاسۇسلىرى تەرىپىدىن پاراكەندە قىلىنغان ياكى قورقۇتۇلغان ئامېرىكا پۇقرالىرىنى ۋە ئاھاللىرىنى قوغداش جەھەتتىكى بارلىق تىرىشچانلىقلارنى قىسقىچە بايان قىلىشى كېرەك.

توققۇزىنچى مادداً. خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندىكى باستۇرۇشنىڭ بىخەتەرلىك ۋە ئىقتىسادىي تەسىرى توغرىسىدىكى دوكلات.

(a) ئاساسىي مەزمۇنى: مەزكۇر قانۇن لايىھەسى كۈچكە ئىگە بولۇپ، **180** كۈن ئىچىدە، دۆلەتلىك ئىستىخبارات ئىدارىسىنىڭ باشلىقى دۆلەت سېكرېتارى بىلەن كېڭەشكەندىن كېيىن، كېڭەش پالاتاسىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلەر كومىتېتىغا، كېڭەش پالاتاسىنىڭ ئەدلىيە كومىتېتىغا، كېڭەش پالاتاسىنىڭ ئىستىخبارات ئالاھىدە كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ چەتئەل ئىشلىرى كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ ئەدلىيە كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ دائىمىي ئىستىخبارات كومىتېتىغا **(b)** تارماق مادداسىدا بايان قىلىنغان ئىشلار ھەققىدە بىر پارچە دوكلات سۇنۇشى كېرەك.

(b) ئۆز ئىچىگە ئېلىنىشقا تېگىشلىك ئىشلار ـــ **(a)** تارماق مادداسىدا تەلەپ قىلىنغان دوكلات تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك:

(1) خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندىكى سىياسەتلىرىنىڭ ئامېرىكاغا كۆرسەتكەن دۆلەتلىك ۋە رايونلۇق بىخەتەرلىك تەھدىتلىرى ھەققىدىكى مۆلچەر؛

(2) تۆۋەندىكىلەر ھەققىدىكى بايان:

(A) خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندىكى تۇتقۇن قىلىش ۋە كەڭ كۆلەملىك نازارەتنى قولايلاشتۇرۇش ئۈچۈن سېتىۋالغان ياكى تەرەققىي قىلدۇرغان تېخنىكىلار، بۇ ئالدىنى ئېلىش خاراكتېرلىك تىزگىنلەش ۋە كەڭ كۆلەمدە ئۇچۇر توپلاش ۋە تەھلىل قىلىشقا ئالاقىدار تېخنىكىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(B) بۇ خىل تېخنىكىلارنىڭ سېتىۋېلىنىشى، تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشى ۋە ئىشلىتىلىشىنىڭ ئامېرىكاغا ئېلىپ كېلىدىغان تەھدىتى؛ **(3)** تۆۋەندىكىلەرگە چېتىشلىق خىتاي شىركەتلىرىنىڭ تىزىملىكى:

(A) «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تۇتۇپ تۇرۇش لاگېرلىرىنى قۇرغان ياكى باشقۇرۇۋاتقان؛ ياكى **(B)** «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا كەڭ كۆلەملىك نازارەت قىلىش تېخنىكىلىرى بىلەن تەمىنلەۋاتقان ياكى باشقۇرۇۋاتقان؛ شۇنداقلا

(4) «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى «ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى»نىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تۇتقۇن قىلىش ۋە مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىشتىكى رولى ھەققىدىكى بايان.

(c) دوكلات شەكلى: **(a)** تارماق ماددىدا تەلەپ قىلىنغان دوكلات ئاشكارا شەكىلدە سۇنۇلۇشى كېرەك، لېكىن مەخپىي قوشۇمچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالسا بولىدۇ.

ئوننىچى ماددا. مەخپىي دوكلات.

دۆلەتلىك ئىستىخبارات ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئىستىخبارات ساھەسىدىكى ئۆزى مۇۋاپىق دەپ قارىغانلار بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، كېڭەش پالاتاسىنىڭ ئىستىخبارات ئالاھىدە كومىتېتىغا، ئاۋام پالاتاسىنىڭ دائىمىي ئىستىخبارات كومىتېتىغا ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ تۆۋەندىكى جەھەتلەردىكى ئۇچۇر توپلاش ۋە تەھلىل قىلىش ئىقتىدارى مۆلچەرلەنگەن بىر پارچە مەخپىي دوكلات سۇنۇلۇشى كېرەك:

(1) «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنىڭ تۇتقۇن قىلىنىش ۋە مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنىش دائىرىسى ۋە كۆلىمى؛

(2) «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تۇتۇپ تۇرۇش لاگېرلىرىدا يۈز بەرگەن ئېغىر دەرىجىدىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرى؛ ۋە

(3) خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى شەكىللەندۈرىدىغان باشقا سىياسەتلىرى.

ئىنگلىزچىدىن ھېكمەتيار ئىبراھىم، ئەنۋەر قاراقۇرۇم تەرجىمە قىلدى

مەنبە:

https://www.govtrack.us/congress/bills/116/s3744/text

Uygnurs for sale

‘Re-education’, forced labour and surveillance beyond Xinjiang

ئۇيغۇرلار سېتىلماقتا

Vicky Xiuzhong Xu

with Danielle Cave, Dr James Leibold, Kelsey Munro, Nathan Ruser

ۋىكىي شيۇجوڭ، دانىيېل كېيۋ، دوكتور جېيمىس لېيبولد ، كېلسېي مۇنرو ، ناسان رۇسېر

خەلقئارالىق تەمىنلەش زەنجىرىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى

مەملىكەت مىقياسىدىكى ئۇيغۇر ئەمگەك كۈچلىرى سىستېمىسىنىڭ زورىيىشى خىتايدا تىجارەت قىلىۋاتقان چەتئەل شىركەتلىرىنى يېڭى خىرسقا دۇچ كەلتۈردى. ئۇلار قانداق قىلغاندا تەمىنلەش زەنجىرىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە كاپالەتلىك قىلالايدۇ؟ ۋە قانداق قىلغاندا ئۆز ماركىسىنىڭ مەجبۇرىي، كەمسىتىش خاراكتېرلىك ياكى خورلىغۇچى ئەمگەك بىلەن باغلىنىپ قېلىپ، ئىناۋەت ۋە قانۇنىي جەھەتتىن خەۋپكە ئۇچرىشىنىڭ ئالدىنى ئالالايدۇ؟ خىتايلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىلىشىپ كەتكەن تەمىنلەش زەنجىرى سەۋەبلىك، بۇ شىركەتلەرنىڭ ئۆز مەھسۇلاتلىرىنىڭ مەجبۇرىي ئەمگەك بىلەن باغلىنىشى بولماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشى قىينلىشىپ كېتىۋاتىدۇ. بۇ خىل ئەمگەك كۈچى يۆتكەش پىلانى ئۆز نۆۋىتىدە خىتاي شىركەتلىرىنىڭ چەتئەللەردىكى ئىناۋىتىنىمۇ خىرسقا ئۇچراتتى.

ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتى جەمئىي **83** چەتئەل ۋە خىتاي شىركەتلىرىنىڭ يوشۇرۇن ئەمگەك كۈچى يۆتكەش پروگراممىسى ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىرتىدا ئۇيغۇر ئىشچىلاردىن بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك پايدىلىنىۋاتقانلىقىنى جەزملەشتۈردى. بۇ شىركەتلەر تۆۋەندىكىچە (ئېنگلىزچە ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلغان):

(1) Abercrombie & Fitch، (2) ئەيسەر (Acer)، (3) ئادىداس (Adidas)، (4) ئالستوم (Alstom)، (5) ئامازون (Amazon)، (6) ئالما (Apple)، (7) ئاسۇس (ASUS)، (8) بېيجىڭ ئاپتوموبىلچىلىقى (BAIC Motor)، (9) BMW، (10) بومبارديېر (Bombardier)، (11) بوش (Bosch)، (12) BYD، (13) كەلۋىن كلېين (Calvin Klein)، (14) كەندي (Candy)، (15) كارتېرس (Carter's)، (16) چېررۇتتى 1881 (Cerruti 1881)، (17) چاڭئەن ئاپتوموبىلچىلىقى، (18) سىسكو (Cisco)، (19) جوڭچې (中车) پاي چەكلىك شىركىتى شىركىتى، (20) دېل (Dell)، (21) ئېلېكترولوكس (Electrolux)، (22) فىلا (Fila)، (23) فوۋېندېر گۇرۇھى (Founder Group)، (24) گۇاڭجوۇ ئاپتوموبىل گۇرۇھى، (25) GAP، (26) جىلى ئاپتوموبىلچىلىقى، (27) جېنېرال ئاپتوموبىلچىلىقى (General Motors)، (28) گۇگېل (Google)، (29) گېئېر شىركىتى (歌儿)، (30) H&M، (31) خەيئېر (海尔)، (32) Hart Schaffner Marx كاستيۇملىرى، (33) Hisense، (34) Hitachi، (35) HP، (36) HTC، (37) خۇاۋېي (华为)، (38) iFlyTek، (39) Jack & Jones، (40) جەگۇار (Jaguar)، (41) ياپونىيە كۆرسەتكۈچ ئېكران شىركىتى (Japan Display Inc)، (42) L.L.Bean، (43) لاكوستېي (Lacoste)، (44) Land Rover، (45) Lenovo (联想)، (46) LG، (47) لىنىڭ (李宁)، (48) مايور (Mayor)، (49) مېيزۇ (魅族)، (50) مېرسېدس بېنز (Mercedes-Benz)، (51) موررىس گارېيجىس (MG)، (52) مىكروسوفت (Microsoft)، (53) مىتسۇبىشى (Mitsubishi)، (54) مىتسۇمى (Mitsumi)، (55) نايك (Nike)، (56) نىنتېندو (Nintendo)، (57) نوكىيا (Nokia)، (58) The North Face، (59) ئوكۇلۇس (Oculus)، (60) ئوپپو (Oppo)، (61) پاناسونىك (Panasonic)، (62) Polo Ralph Lauren، (63) پۇما (Puma)، (64) روڭۋېي (荣威)، (65) شاڭخەي ئاپتوموبىلچىلىقى (上汽集团)، (66) سامسۇڭ (Samsung)، (67) SGMW، (68) شارپ (Sharp)، (69) سىمېنس (Siemens)، (70) سكېچېر ئاياغچىلىقى (Skechers)، (71) سونى (Sony)، (72) TDK Corporation، (73) تومىي خىلفىگېر (Tommy Hilfiger)، (74) توشىبا (Toshiba)، (75) چىڭخۇا توڭفاڭ (同清华) (76) يۇنىكلو (Uniqlo)، (77) ۋېكتورىيەنىڭ مەخپىيىتى (Victoria's Secret)، (78) ۋىۋو (Vivo)، (79) ۋولكسۋاگېن (Volkswagen)، (80) شياۋمى (小米)، (81) زارا (Zara)، (82) زېگنا (Zegna)، (83) ZTE (中兴).

بۇنىڭ ئىچىدە بەزى ماركىلار بىر قانچە زاۋۇت بىلەن تەڭلا ھەمكارلاشقان.

يۇقىرىقى ئۇچۇرلار ئاشكارا ئېلان قىلىنغان تەمىنلىگۈچى تىزىملىكىنى، تاراتقۇ خەۋەرلىرىنى ۋە زاۋۇتلار ئۆزى ئېيتقان ئىش بەرگۈچى (ئالما، نايك دېگەندەك) شىركەتلەرنىڭ تىزىملىكىنى ئاساس قىلغان. ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتى مەزكۇر **83** ماركىنىڭ ساھىبى بولغان شىركەتلەرنىڭ

ئالاقىدار تەمىنلىگۈچىلەرنىڭ تەپسىلاتلىرىنى جەزملەشتۈرۈشى ئۈچۈن ئۇلار بىلەن ئالاقىلاشتى. مەزكۇر دوكلات ئېلان قىلىنىشتىن ئىلگىرى جاۋاب بەرگەن شىركەتلەرنىڭ ئالاقىدار ئىزاھاتلىرى مەزكۇر دوكلاتقا كىرگۈزۈلدى. ئەگەر باشقا ھەرقانداق شىركەت مەزكۇر دوكلات ئېلان قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن جاۋاب قايتۇرغان بولسا، بىز ئۇنى دوكلاتنىڭ تور بەت نۇسخىسىغا كىرگۈزىمىز.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە 54 شىركەت شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىچىدىكى مەجبۇرىي ئەمگەك پىلانىغا چېتىشلىق (قوشۇمچىگە قارالسۇن) بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى (يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان) شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنى مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىشقا چېتىشلىق 83 شىركەتنىڭ ئاربىسىدا بار. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش مۇھىمكى، بارلىق شىركەتلەرنىڭ مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنغان ئۇيغۇرلارنى ئىشلىتىش ئەھۋالى ئوخشاش ئەمەس. مەزكۇر شىركەتلەرنىڭ بەزى مەھسۇلاتلىرى بىۋاسىتە مۇشۇ ئۇيغۇر ئىشچىلارنىڭ قولىدىن پۈتۈپ چىققان بولسا، يەنە بەزىلىرى مۇرەككەپ تەمىنلەش زەنجىرى ئارقىلىق رويابقا چىقماقتا.

دوكلاتىمىزنىڭ ئاخىرىدىكى قوشۇمچىدە 2017 – يىلىدىن بۇيانقى «شىنجاڭغا ياردەم بېرىش» نامىدىكى 35 ئەمگەك كۈچى يۆتكەش پروگراممىسى تىزىمغا تۇرغۇزۇلغان. مەزكۇر جەدۋەل تۆۋەندىكىدەك ئۇچۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

- خىتايىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئۆلكىلىرىدىكى زاۋۇتلارغا يۆتكەش ئەھۋاللىرى
- شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىچىدىكى مەخسۇس زاۋۇتلارغا يۆتكەش ئەھۋاللىرى
- زاۋۇتلارغا يۆتكەلگەنلەرنىڭ سانى
- ئۇلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار
- بۇ زاۋۇتلار مەھسۇلات بىلەن تەمىنلەۋاتقانلىقىنى ئېيتقان شىركەتلەر

ئۆتكەن ئۈچ يىلدا، شەرقىي تۈركىستاندىكى «قايتا تەربىيەلەش لاگېرلىرى» سىستېمىسى خەلقئارانىڭ تەنقىدىگە ئۇچرىغانىدى. ئەمدىلىكتە «قايتا تەربىيەلەش» كۆلتۇرى ۋە روھى شەرقىي تۈركىستاندىن ھالقىتىلىپ، مەجبۇرىي ئەمگەككە يانداشتۇرۇلماقتا.

دوكلاتىمىز ئەمگەك كۈچى يۆتكەش پىلانى ئارقىلىق خىتاي ئۆلكىلىرىدىكى زاۋۇتلاردا ئىشلىتىلۋاتقان بەزى ئىشچىلارنىڭ بىۋاسىتە شەرقىي تۈركىستاندىكى «قايتا تەربىيەلەش لاگېرلىرى»دىن ئەكېلىنگەنلىكىنى جەزملەشتۈردى. ئىلگىرى لاگېرغا قامالغانلىقى مەلۇم بولمىغان بەزى شەرقىي تۈركىستانلىق يەرلىك مىللەت كىشىلىرىمۇ قولغا ئېلىنىش تەھدىتى، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ تەھدىتكە ئۇچراش ۋە ئەركىنلىكىنىڭ چەكلىمىگە ئۇچراش خەۋپى سەۋەبلىك، بۇ زاۋۇتلاردا ئىشلەشكە مەجبۇر بولۇۋاتقان بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل قىلمىشلار بىلەن بۇلغانغان خەلقئارالىق تەمىنلەش زەنجىرى تۇپەيلى، خىتاي ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنىڭ مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىش بىلەن ئالاقىسى يوقلۇقىغا جەزم قىلىش مۇشكۇل بولۇۋاتىدۇ (143).

بىز نۇرغۇنلىغان خىتاي شىركەتلىرى ۋە دۆلەت ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ (قۇلغا ئوخشاش ئىشلەتكىلى بولىدىغان، ت) ئۇيغۇر ئىشچىلىرى بارلىقىدىن پەخىرلىنىدىغان، تەيگۈاڭ (144) ۋە خاۋيۇەنپېڭ (145)غا ئوخشاش زاۋۇتلاردىن زاپچاس ياكى مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىۋاتقانلىقىنى بايقىدۇق. مەيلى ئىشغال ئاستىدىكى شەرقىي تۈركىستاندا، ياكى خىتاينىڭ ئۆز ئۆلكىلىرىدە ئىشلەپچىقىرىلىۋاتقان ھەرقانداق مەھسۇلات مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنىۋاتقانلارنىڭ قولىدىن ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن بولغاچقا، خىتايدىن مەھسۇلات سېتىۋېلىۋاتقان شىركەتلەر ۋە ئىستېمالچىلار يېڭى تەھدىتكە، يەنى ئىناۋەت ۋە قانۇن جەھەتتە

خەۋپكە ئۇچراتماقتا. بۇ ئەھۋال ئاشۇ شىركەتكە مەبلەغ سالغۇچىلار (شەخسىي مەبلەغ سالغۇچىلاردىن سەرمايە باشقۇرۇش فوندلىرىغىچە)نىمۇ يېڭى خەۋپكە ئۇچراتىتى، يەنى ئۇلار ھازىر ئۆزىنىڭ ۋاستىلىك ھالدا مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىش قىلمىشىغا باغلىنىپ قالغانلىقىنى بايقىشى مۇمكىن.

تەۋسىيەلەر

دوكلاتىمىزدا جەزملەشتۇرۇلگەن كەمىستىش خاراكتېرلىك ئەمگەككە سېلىش قىلمىشلىرىغا قايتۇرۇلغان ئىنكاسلار ئۇيغۇر ياكى خىتاي ئەمگەكچىلەرنى ئويلاشمايلا رەت قىلىشقا سەۋەب بولماسلىقى كېرەك. مەسىلە ئۇيغۇرلارنى ئېتىراپ قىلىنغان خەلقئارالىق ئەمگەك قانۇنلىرىغا خىلاپ شارائىتتا، تەھدىت ئاستىدا ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇرلاۋاتقان سىياسەتتۇر. بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش جەريانىدا، (مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنىۋاتقان) ئۇيغۇرلارنى ئۆزى خالىمىغان ھالدا، بىخەتەرلىكى كاپالەتكە ئىگە قىلىنمايدىغان شەرقىي تۈركىستانغا قايتۇرۇۋېتىلىش دېگەندەك نۆۋەتتىكىدىنمۇ ئېغىر كۆنگە قالدۇرماسلىققا دىققەت قىلىش پەۋقۇلئاددە مۇھىم. بىز ئۇشبۇ دوكلاتتىكى بايقاشلىرىمىز ئاساسىدا، شۇلارنى تەۋسىيە قىلىمىز:

خىتاي ھۆكۈمىتى:

- دۆلەت ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ خىتايدىكى زاۋۇتلاردىكى خورلىغۇچى ياكى مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىش ئەھۋاللىرىنى چەكلىمىسىز ھالدا تەكشۈرۈشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىشى كېرەك.
- خىتايدىكى بارلىق ئىشچىلارنىڭ، بولۇپمۇ (ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش) ئاجىز، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچىلىرىنىڭ ھوقۇقىنى قوغداپ، ئۇلارنىڭ ئەمگەك ئورۇنلاشتۇرمىسى ۋە ياتاق شارائىتىنى بەلگىلىشى كېرەك.
- خەلقئارا ئەمگەك تەشكىلاتىنىڭ خەلقئارا ئەمگەك ئۆلچەملىرىگە رىئايە قىلىشى؛ مەجبۇرىي ئەمگەككە چېتىشلىق دېلولارنى تەكشۈرۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئومۇمىيۈزلۈك شىكايەت قىلىش مېخانىزمى بەرپا قىلىشى؛ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنى قوغدىشى ۋە داۋالىشى؛ شۇنداقلا زىيانكەشلىك قىلغۇچىلارنىڭ ئۇستىدىن دېلو تۇرغۇزۇشى كېرەك.
- خىتاي پۇقرالىرىنىڭ قانۇنىي ھوقۇقىنى، جۈملىدىن خىتاي ئاساسىي قانۇنىدا بەلگىلەنگەن مىللىي ۋە دىنىي ھەق - ھوقۇقلىرىنى قوغدىشى كېرەك **(146)**.

تەمىنلەش زەنجىرىدە مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنغان ئۇيغۇرلارنى ئىشلىتىۋاتقان شىركەتلەر ئۆزلىرىنىڭ مەجبۇرىي ئەمگەك ئارقىلىق پۈتۈپ چىققان مەھسۇلاتلارنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلەيدىغان ياكى تەمىنلەش زەنجىرىدىكى مەجبۇرىي ئەمگەك خەۋپىنى ئاشكارىلاشنى تەلەپ قىلىدىغان قانۇنلارغا خىلاپلىق قىلمىۋاتقانلىقىنى بايقىشى مۇمكىن.

مەزكۇر دوكلاتتا تىزىمغا تۇرغۇزۇلغان بارلىق شىركەتلەر:

- ئۆزلىرىنىڭ خىتايدىكى زاۋۇتلىرىدىكى كىشىلىك ھوقۇق ئەھۋالىغا قارىتا، پۈختا ۋە مۇستەقىل ئىجتىمائىي تەكشۈرۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، تەخىرسىز، تەلتۆكۈس ۋە جىددىي تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىشى لازىم.
- ئەگەر زاۋۇتلارنىڭ مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىش قىلمىشىغا چېتىشلىقى بارلىقىنى بايقىسا، ئۆزىنىڭ تەسىر كۆچىدىن پايدىلىنىپ، بۇ خىل ناباب ئەمگەككە سېلىش قىلمىشلىرىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇشى كېرەك. (ئىشچىلارغا قارىتا) ھەرقانداق زىيان – زەخمەت كۆرۈلگەن ئەھۋالدا، شىركەتلەر مۇۋاپىق ۋە جىددىي قۇتقۇزۇش تەدبىرلىرىنى قوللىنىشى كېرەك. ئەگەر بۇنداق قىلالمىسا، (مەجبۇرىي ئەمگەككە چېتىشلىق) بۇ زاۋۇتلار بىلەن بولغان ھەمكارلىقىنى توختىتىشى كېرەك.
- بارلىق يوشۇرۇن زىيان – زەخمەتلەرنى تۈگىتىش ئۇرۇنۇشلىرى داۋامىدا چوقۇم ئوچۇق – ئاشكارا بولۇشى، ئۆزىنىڭ تەكشۈرۈش ئەھۋالىنى ۋە بايقاش نەتىجىلىرىنى ئېلان قىلىشى كېرەك.

چەتئەل ھۆكۈمەتلىرى:

- پۈرسەت تېپىپ، خىتاي ھۆكۈمىتىگە ئۇيغۇرلارنى مەجبۇرىي ئەمگەك سالماسلىق ۋە (خىلمۇخىل سىياسەتلەر ئارقىلىق) بۇ ئىشنى قولايلاشتۇرۇپ بەرمەسلىك ھەققىدە؛ شۇنداقلا كەڭ كۆلەملىك قانۇنسىز تۇتقۇن قىلىشلىرىنى توختىتىش ھەققىدە بېسىم ئىشلىتىشى كېرەك. بۇ شەرقىي تۈركىستاندىكى مەجبۇرىي ئەمگەك كۈچى يۆتكەش پىلانىغا مەسئۇل بولغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغا قارىتا نىشانلىق ئېمبارگو يۈرگۈزۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
- سودا كېلىشىملىرىگە قايتىدىن قاراپ چىقىپ، مەجبۇرىي ئەمگەك ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىققان تاۋار ۋە مەھسۇلاتلارغا چەكلىمە قويۇشى كېرەك.
- پۈرسەت تېپىپ، خىتاي ھۆكۈمىتىنى **1930** – يىلى ماقۇللانغان **(29** – نومۇرلۇق**)** «مەجبۇرىي ئەمگەك ئەھدىنامىسى»گە **(148)**، **1957** – يىلى ماقۇللانغان «مەجبۇرىي ئەمگەكنى بىكار قىلىش ئەھدىنامىسى»گە **(105** – نومۇرلۇق**) (149)** ۋە «مەجبۇرىي ئەمگەك ئەھدىنامىسى»نىڭ **2014** – يىلىدىكى كېلىشىمىگە **(150)** ئىمزا قويۇشقا مەجبۇرلىشى كېرەك.

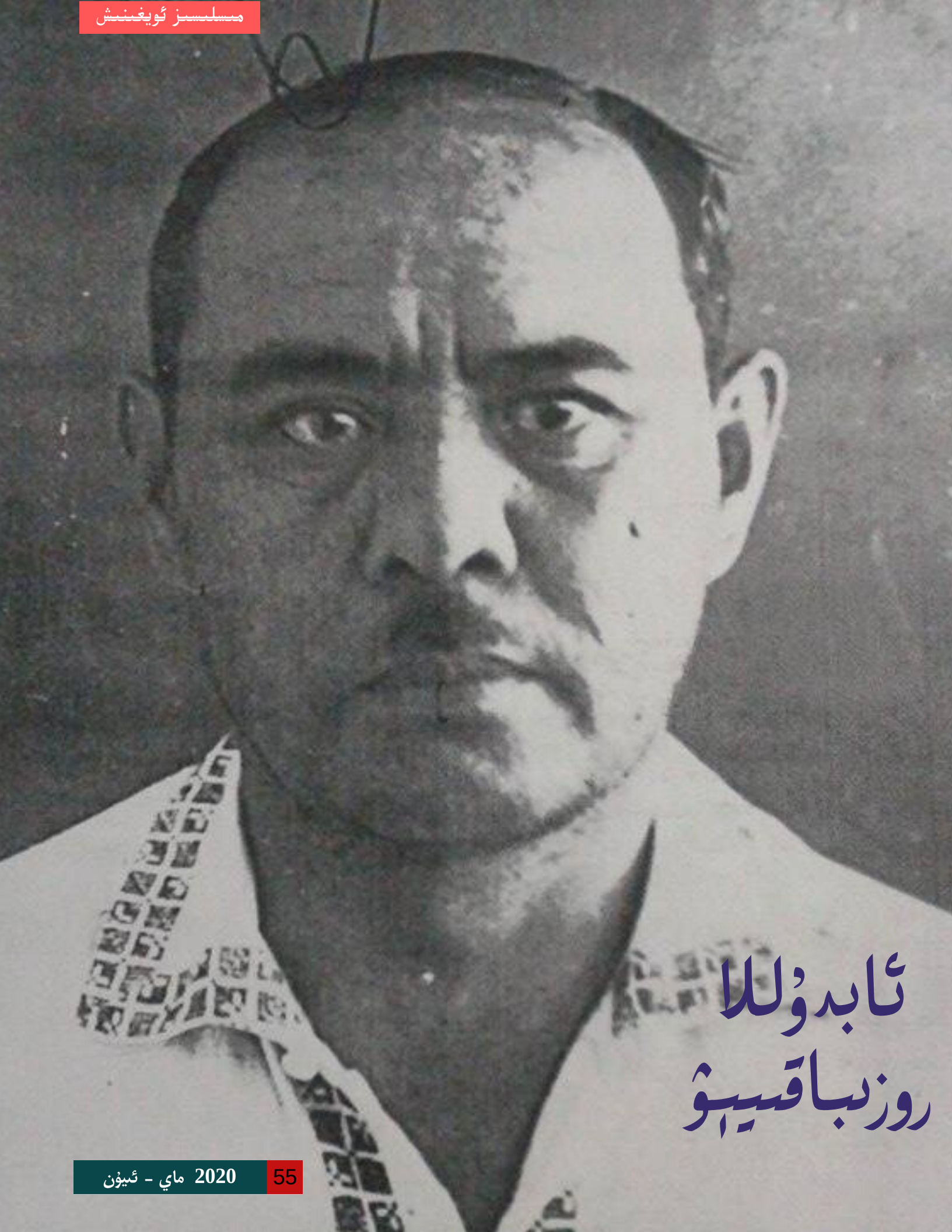
ئىستېمالچىلار ۋە غەيرىي ھۆكۈمەت خاراكتېرلىك تەشكىلاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۇقراۋى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار، ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى ۋە ئىستېمالچىلارنىڭ ھوقۇق – مەنپەئەتىنى قوغداش تەشكىلاتلىرى:

- خىتايدا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىۋاتقان شىركەتلەردىن ئۆزىنىڭ مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىش قىلمىشىغا ھەمشېرىك ئەمەسلىكىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، بۇ (مەجبۇرىي ئەمگەك سېلىش قىلمىشى بار – يوقلۇقى) جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈشنى ۋە ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشى كېرەك.
- خىزمەت ئىچى – سىرتىدا، ئىشچىلارنى ۋە ئۇلارنىڭ رەقەملىك ئالاقىلىرىنى سىجىل، كۆپ قاتلاملىق نازارەت قىلىشنىڭ مەجبۇرىي ئەمگەكنىڭ بارغانسېرى گەۋدىلىنىۋاتقان ئىپادىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغانلىقىنى، شۇنداقلا بۇنىڭ كىشىلىك ھوقۇقنى دەپسەندە قىلغانلىق بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا چاقىرىق قىلىشى كېرەك.
- شىركەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەمىنلەش زەنجىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە تېخىمۇ ئوچۇق – ئاشكارا بولۇشىغا، شۇنداقلا مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىش قىلمىشىنىڭ يۈز بەرمەسلىكى ئۈچۈن ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇشىغا تۈرتكە بولۇشى كېرەك.
- بۇ شىركەتلەردىن ئۆزلىرىنىڭ خەلقئارالىق تەمىنلەش زەنجىرىدە، مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنغانلارنى ئىشلەتمەسلىك ھەققىدىكى مەۋجۇت ۋەدىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ياكى بۇ ھەقتە يېڭىدىن ئاشكارا ۋەدە بېرىشنى؛ شۇنداقلا بۇ خىل ئەھۋال كۆرۈلگەندە تېز ۋە ئاشكارا تەدبىر قوللىنىشنى تەلەپ قىلىشى كېرەك.

(ئىزاھاتلار ئۈچۈن ئەسلى دوكلاتنىڭ 48 -52- بەتلىرىگە قارالسۇن) (تۈگىدى)

https://www.aspi.org.au/report/uyghurs-sale

ئىنگىلىزچىدىن ھېكمەتيار ئىبراھىم تەرجىمىسى

ئابدۇللا روزىباقىيېۋ

تونۇلغان سىياسىيون ۋە جامائەت ئەربابى، سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ داڭدارلىرىدىن ئەخمەت ئوغلى ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋ 1897 - يىلى ئالمۇتا ئوبلاستىنىڭ ھازىرقى ئەمگەكچى قازاق ناھىيەسىنىڭ كېيىكباي يېزىسىدا تۇغۇلغان.

ئۇ باشلانغۇچ مەكتەپنى رۇسچىدا ئوقۇغان بولۇپ، كېيىنچە ئالمۇتادىكى مۇئەللىم يېتىشتۇرۇش مەكتىپىدە بوغالتىرلىق كۇرسىدا ئوقۇپ مەكتەپ پۈتكۈزگەندىن كېيىن، ئالمۇتادىكى ۋەرنىي بانكىسىدا خىزمەت قىلغان.

ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋ 1918 – يىلى ئالمۇتا شەھەرلىك كومپارتىيە تەشكىلىنىڭ مۇسۇلمانلار تارمىقى ۋە ئوبلاستلىق پارتكوم مىللىي مەسىلىلەر بۆلۈمچىسىنىڭ مۇدىرى بولغان.

1925 ~ 1927 – يىللىرى موسكۋادىكى سۇۋەردىلوۋىسكى نامىدىكى كومۇنىزم ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان.

ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋ ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا قازاق، رۇس، ئۆزبېك، تاتار تىللىرىنىمۇ ناھايىتى ياخشى ئۆگەنگەن ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مارکسىزم – لېنىنىزم كىلاسسىك ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىدىغان مۇھەررىرلىك – تەرجىمە مەركىزىي ئىدارىسىنىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. ئۇ «سادائى تارانچىدىن» باشلاپ، «كەمبەغەللەر ئاۋازى»، «فۇقارا»، «تىلچى»، «بىرىنچى چامدام» گېزىتلىرىگە رېداكتورلۇق قىلغان.

ئابدۇللا روزىباقىيېۋ 1920 ~ 1930 – يىللاردا يەتتىسۇ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئاپىسىدا ئەڭ يۇقىرى سىياسىي سالاھىيەتكە ئىگە بولغان كىشى بولۇپ، ئۇ ئۆزبېكىستان ۋە قازاقىستاندىكى ئالىي رەھبەرلىك دەرىجىسىدىن ھالقىپ موسكۋادىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىدا مىللەتلەر ئىشلىرى بويىچە رەھبىرىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1937 – يىلى ئالمۇتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قازاقىستان كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەشۋىقات – ئاخبارات بۆلۈمىنىڭ ئورۇنباسار باشلىقى بولغان.

بۇ مەزگىلدە ئابدۇللا روزىباقىيېۋ ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا كومۇنىست رەھبەرلىرى ئىچىدىكى ئابرويىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت – مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى، ئۇيغۇرلارنى زامانىۋى ئاڭ ۋە بىلىم بىلەن تەربىيەلەپ، ئۇيغۇر مىللىي ئازادلىقىغا تىرەك بولىدىغان كادىرلار قوشۇنىغا ئىگە بولۇش ئىستراتېگىيەسىنى يېكىتكەن. ئۇ كۆپ قېتىم رۇسىيە بولشېۋىكلار پارتىيەسىنىڭ مەركىزىي كومىتېتىغا خەت يېزىپ، ئۇلاردىن ئۇيغۇرلارغا ياردەم بېرىشنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ۋەتىنىدە مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىي قوزغىشىنى قوللاشنى تەلەپ قىلغان. ئابدۇللا روزىباقىيېۋنىڭ ئىنىسى ئابدۇمىجىت روزىباقىيېۋنىڭ ئارخىپلاردىن ئېنىقلىشچە، ئابدۇللا روزىباقىيېۋ 1922 – يىلى شەرقىي تۈركىستاندا ئىنقىلاب قوزغاش ھەققىدە ستالىنغا مەخسۇس خەت يازغان ھەمدە 1923 – يىلى موسكۋاغا «خىتاينىڭ غەربىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى توغرىسىدا ۋە ئالدىمىزدىكى ۋەزىپىلەر ھەققىدە» دېگەن تېمىدا مەخسۇس دوكلات يازغان. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ يەنە قازاقىستان ۋە ئۆزبېكىستان مەركىزىي كومىتېتلىرىغا ئۇيغۇر مەسىلىسى ھەققىدە خەتلەرنى يازغان.

يەنە شۇ مەزگىلدە، ئەندىجان، تاشكەنت، ئالمۇتا قاتارلىق جايلاردا ئۇيغۇر مىللەتچىلىرىنىڭ تۈرلۈك تەشكىلاتلىرى مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بۇ گۇرۇپپىلار ئۆز ۋەتىنى شەرقىي تۈركىستاندىكى تاجاۋۇزچى خىتاينىڭ ياڭ زېڭشىن – جىن شۇرېن ھاكىمىيەتلىرىنى يوقىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلىشقا باشلىغان.

1917 – يىلى 5 – ئاينىڭ 5 – كۈنى ئالمۇتا شەھىرىدە بارى شاغابۇدىنوفنىڭ رەئىسلىكى، ئابدۇللا روزىباقىيېۋ سېكرېتارلىقىدا «قەشقەرىيە – جۇڭغارىيە ئىشچى – دېھقانلار ئىتتىپاقى» (بەزى مەنبەلەردە «ئالمۇتا مۇسۇلمانلىرىنىڭ بىرلەشكەن ئەمگەك ئىتتىپاقى» دەپمۇ ئېلىنغان) ناملىق بىر تەشكىلات قۇرۇلۇپ، قىسقىغىنە ۋاقىتتا ئادەم سانى ئالتە يۈزگە يەتكەن.

«قەشقەرىيە – جۇڭغارىيە ئىشچى – دېھقانلار ئىتتىپاقى» ئىسمىلىك بۇ تەشكىلات 1921 – يىلى 6 – ئاينىڭ 4 – كۈنى ئابدۇللا روزىباقىيېۋنىڭ رەھبەرلىكىدە تاشكەنتتە تۇنجى قېتىم قۇرۇلتاي چاقىرىپ، بۇ ناملارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، «ئىنقىلابىي ئۇيغۇر ئىتتىپاقى» دېگەن نام ئاستىدىكى تەشكىلاتنى قۇرغان. مەزكۇر تەشكىلات قەشقەرلىك ۋە تارانچى دەپ ئاتالغان ئاھالىلەرنىڭ ئايرىم خەلق ئەمەس، بەلكى شەرقىي تۈركىستان-

نىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىن كۆچۈپ چىققان بىر خەلق – ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى دەللىلەپ، ئۇلارغا ئورتاق ئۇيغۇر نامىنى بېكىتىش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلغان. ئۇلارنىڭ پروگراممىلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قوشنا شەرقىي تۈركىستاندىكى تاجاۋۇزچى مىللىتارىست خىتاي ھاكىمىيىتىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇستەقىل دۆلىتىنى قۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئابدۇللا روزىباقىيېۋ 1923 – يىلى رۇسىيە بولشۇبىكلەر پارتىيەسى ئوتتۇرا ئاسىيا بيۇروسىغا ئۇيغۇر مەسىلىسى ھەققىدە يوللىغان دوكلاتىدا، پۈتۈن تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانلىق مەلۇماتى ھەققىدە دوكلات بېرىپ، يەتتىسۇ رايونىدا 265 مىڭ، سىر دەريا رايونىدا 30 مىڭ، پەرغانە ئوبلاستىدا 300 مىڭ، تۈركمەنىستاندا 2500، سەمەرقەندتە 2500 بولۇپ، جەمئىي 600 مىڭ ئۇيغۇر بارلىقىنى كۆرسەتىش بىلەن بىرگە، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق داۋاسىنى قوللاش خۇسۇسىدا مەخسۇس خەت يازغان.(كوممۇنىزىم تۇغى گېزىتىنىڭ 1919-يىلى 3-سانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ سانى 900 مىڭدىن ئارتۇق دەپ ئېلان قىلىنغان)

1924 – يىلىغا كەلگەندە، موسكۋانىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى ئاستىدا، ئالدى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللەت تەۋەلىكى سۈنئىي ئۇسۇلدا ئايرىلغان. ئارقىدىنلا، ئۇلارغا ئايرىم تەۋەلىك بۆلۈپ بېرىلىپ، (ئومۇمىي) تۈرك مىللەتپەرۋەرلىكىنىڭ ئورنىغا (ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز دېگەندەك) ئايرىم مىللەتچىلىك ئىدىيەلىرى دەسسىتىلگەن.

مانا بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنى پارچىلاشنىڭ مودىلى بولغان تارانچى – قەشقەرلىك جىدىلى سوۋېت رۇسىيەسى-نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا «ئېتنىك چېگرالارنى ئايرىش، مىللىي جۇمھۇرىيەتلەرنى تەسىس قىلىش» شوئارى ئاستىدا تۈركىي خەلقلەرنى پارچىلىغان. ئۇ يىللاردا ئۇيغۇرلار بىلەن ئۆزبېكلەر بىر – بىرىنى «قەشقەرلىك»، «ئەنجانلىق» دەپ ئاتىشاتتى. 1924 – يىلىغا كەلگەندە «قەشقەرلىك» دەپ ئاتىلىشنىڭ ئورنىغا «ئۇيغۇر»، «ئەنجانلىق» دەپ ئاتىلىشنىڭ ئورنىغا «ئۆزبېك» دەپ ئاتىلىدىغان مىللىي پەرق ئورۇن ئالدۇرۇلغان.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇر خەلقىنى سۈنئىي ئۇسۇللاردا مانا مۇشۇنداق پارچىلاۋاتقان يىللاردا، بۇلار يەتمىگەندەك ئۆزلىرىنى بىلەرمەن ھېسابلايدىغان بەزى كىشىلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ، «تارانچىلار ئايرىم، قەشقەرلىكلەر ئايرىم مىللەت» دەيدىغان سەپسەتىنى كۆتۈرۈپ چىققان. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشاۋاتقان جەنۇبلۇق ئۇيغۇرلار بىلەن شىمالىي ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئىككى گۇرۇپپىسى بىر يەردە ئولتۇرمايدىغان، بىر – بىرىگە قىز بېرىشنى خالىمايدىغان بولۇشۇپ، ئۆزئارا دۈشمەنلىك ئەۋج ئېلىشقا باشلىغان. ئۇيغۇرلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش توغرۇلۇق شۇنچە خىزمەتلەر ئىشلەنگەن بولسىمۇ پايدىسى بولمىغان.

بۇ ۋاقىتتا ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋ قەتئىيلىك بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، 1921 – يىلى 6 – ئاينىڭ 4 – كۈنى، تاشكەنت قۇرۇلتىيىدا قوبۇل قىلىنغان قارار بويىچە بۇرۇنقى تارانچى ۋە قەشقەرلىكلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەسلىدىن ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى بېكىتىپ، «ئۇيغۇر» نامىنى رەسمىي ھالدا قانۇنلاشتۇرۇپ ئېلان قىلىدۇ. ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋ بۇ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۇيغۇر نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتەۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قەد كۆتۈرۈشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ.

ئىلى ۋادىسىدىن چىققان ھەم يەرلىك تارانچىلار ئاساسلىقى يەتتە سۇ رايونىنى ئاساس قىلغان بولسا، قەشقەرلىكلەر، يەنى پۈتۈن تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدىن كۆچۈپ چىققانلار پەرغانە ۋادىسىنى ھەمدە قىرغىزىستانىنىڭ قاراقول، پىشپەك (بىشكەك) قاتارلىق شەھەرلىرىنى ماكان قىلغانىدى. ئادەتتىكى خەلق بىر چەتتە قېلىپ، تارانچىلاردىن چىققان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بىلەن قەشقەرلىكلەردىن چىققان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بىر – بىرىنى قاتتىق سۆكۈشۈپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورتاق تىلىنى بېكىتىشتە يېگىرمە يىلغا يېقىن تالاش – تارتىش قىلىشقان. پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ساببىرجان شاكىرجانوف باشچىلىقىدا قەشقەر دىئالېكتىنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى دېسە، ئىلى ۋادىسىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ زىيالىيلىرىدىن لاتىپ ئەنسارى قاتارلىقلار تارانچى شېۋىسىنى ئەدەبىي تىل قىلىمىز دېگەن. بۇ كۈرەشكە 1933 – يىلى ستالىن تەرىپىدىن

شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتىلىپ، بىر مەزگىل قەشقەردە ساقچى بولغان، 1937 – يىلى مەمتىلى تەۋپىق (1901~1937) قاتارلىق، قەشقەر تۈرمىسىگە سولانغان 300 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر زىيالىيسىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈش پاجىئەسىنىڭ ئاساسلىق جاۋابكارلىرىدىن بىرى بولغان قادىر ھاجىمۇ قاتناشقان. ئۇ 1928 – يىلى «قۇتۇلۇش» گېزىتىنىڭ مەسئۇلى بولغان بولۇپ، «قەشقەرلىكلەر ئايرىم مىللەت» دېگەن ئىدىيەنىڭ ئەڭ كۈچلۈك تەرغىباتچىلىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ بۇ گېزىتتە ماقالە يېزىپ، تارانچى بىلەن قەشقەرلىكلەرنىڭ ئىككى مىللەت ئىكەنلىكىنى تەرغىب قىلغان. ئۇلار بالىلىرىغا ئىلى شېۋىسىدىكى دەرسلىك كىتابلارنى ئوقۇتمايدىغانلىقىنى، چۈنكى قەشقەرلىكلەرنىڭ تارانچىلارنىڭ تىلىنى چۈشەنمەيدىغانلىقىنى، بۇنىڭغا قارىغاندا تاتار تىلىنى ياخشىراق چۈشىنىدىغانلىقىنى شەرھلەشكە، دەلىللەشكە كۆپ تىرىشقان.

ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋ بۇ ئىدىيەگە قەتئىي قارشى چىققان. ئۇ قادىر ھاجىلارنى تەنقىد قىلىپ، «قەشقەرلىك – تارانچى» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ سۈنئىي ئۈسۈلدا پەيدا قىلىنغان ناملار ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ھەرگىزمۇ ئىككى مىللەتكە ۋەكىللىك قىلالمايدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەمەلىيەتتە شەرقىي تۈركىستاندىن چىققان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىككى گۇرۇپپىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. ئەمما قادىر ھاجى بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالماي، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتلىرىنى ئۆزلىرى كېلىشىپ ھەل قىلىشنىڭ ئورنىغا، ئۆز «رەقىب»لىرىنى ياتلارنىڭ قولى ئارقىلىق بابلاش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋنىڭ ئۇستىدىن بولشېۋىكلار پارتىيەسىنىڭ يۇقىرى ئورگانلىرىغا ئەرز قىلىپ، ئۇنىڭغا «پانتۈركىزمچى»، «پانئىسلامىزمچى»، «ئەنۋەر پاشانىڭ گۇماشتىسى» دېگەندەك ئاتالمىش جىنايەتلەرنى ئارتىپ، موسكۋانىڭ جازالىشىنى تەلەپ قىلغان. كېيىن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىي ئىدىيەسىنىڭ ھەمايىچىسى ھېسابلانغان ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋنىڭ گۇناھسىزلىقى تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان.

1937 – يىلىغا كەلگەندە، بۇ جېدەللەر ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشقان. ئەمما جاللات شېڭ شىسەي شەرقىي تۈركىستاندا تارانچى مىللىتىنى ياساپ چىقىپ، ئىلىدىكى تارانچى ۋە قەشقەرلىك تەرەپدارلىرىدىن گۇماشتىلارنى تېپىپ، ئۇيغۇرلارنى بۆلۈش ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئەسلىدىن ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋغا قارشى بولغان، كېيىن غۇلجىغا قېچىپ كەلگەن ھۈسەين تارانوف تارانچى تەرەپدارى بولۇپ، شېڭ شىسەيگە ماسلىشىپ ببرىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ 1937 – يىلى ئوخشاشلا شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ئەپسۇسكى، ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق غايىسى ۋە ئارزۇسى موسكۋانىڭ مەنپەئەتلىرىگە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ستالىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەنپەئەتلىرىنى قۇربان قىلىپ، خىتاي سىياسىتى ئۈچۈن ئويۇنچۇق قىلىپ ببرىدۇ.

ستالىن، شېڭ شىسەي بىلەن ھەمكارلىشىش ئارقىلىق بىر تەرەپتىن، شەرقىي تۈركىستاندىكى قوزغىلاڭلارنى ۋە 1933 – يىلى 11 – ئاينىڭ 12 – كۈنى سابىت دامۇللام (1183 ~ 1941)نىڭ باش مىنىستىرلىقىدا قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دۆلىتىنى ئۈجۈقتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەۋجۇت بارلىق ئۇيغۇر ھەرىكەتلىرىنى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلىرىنى تەقىبكە ئالىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، 1937 – يىلىدىكى تازىلاش شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئىچى – سىرتىدا تەڭلا ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، چېگرانىڭ ھەر ئىككى تەرىپىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئارتىلغان ئاتالمىش جىنايەتلەر ئوخشاش بولغان. بۇلار «پانتۈركىست»، «پان ئىسلامىست»، «تروتسكىچى»، «خەلق دۈشمىنى»، «مىللەتچى»، «جاھانگىرلارنىڭ غالچىسى ۋە ئىشپىيونى»، «خائىن» ۋە باشقىلار ئىدى.

ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋنى ئۆلتۈرگەن ھۆكۈم قىلغاندىمۇ ئۇنىڭغا ئارتىلغان ئاتالمىش جىنايەتلەرمۇ «پانتۈركىست»، «تروتسكىچى»، «مىللەتچى» ۋە باشقىلار بولغان. قادىر ھاجى بولسا ستالىن تەرىپىدىن ئەتىۋارلىنىپ، شېڭ شىسەيگە ياردەمچىلىككە ئەۋەتىلگەن ۋە ئۇنىڭ قولى ئۆز ۋەتىنىدىكى مىڭلىغان قېرىنداشلىرىنىڭ قانلىرى بىلەن بويالغان.

قىسقىسى، 1937 ~ 1938 – يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ستالىن، شەرقىي تۈركىستاندا شېڭ شىسەي،

مەيلي تارانچى ئىدىيەسىنىڭ ھىمايىچىلىرى بولسۇن، ۋەياكى قەشقەرلىك ئىدىيەسى ياكى ئومۇمىي ئۇيغۇر ئىدىيەسى بولسۇن، ۋەياكى ئومۇمىي تۈركچىلىك ئىدىيەسىنىڭ ھىمايىچىلىرى بولسۇن، بەربىر بارلىق ئۇيغۇر-لارنى قارىقويۇق جازالىغان.

ئومۇمەن، 20 – ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەنە شۇ ھەرخىل ئىدىيەدىكى ئۇيغۇرلار بۇرۇنراق ئىتتىپاقلىشىپ، بىر ئىدىيە ئاستىدا ئۆز ھوقۇقلىرىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن تىرىشماي، ئۆزئارا ئىتتىپاقسىزلىق ۋە دۈشمەنلىك قىلىپ، ئاخىرىدا ئۆزلىرىنىڭ ئورتاق دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن بىردەك گۇمران قىلىۋېتىلىشتەك پاجىئەلىك ئورتاق تەقدىرگە دۇچار بولدۇ.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىقى ۋە ئۇيغۇر نامىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋ گەرچە مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان بولسىمۇ، (گەرچە 20 – ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چارروسىيەنىڭ تۈركىلەرنى پارچىلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆزلەشتۈرۈش ئېھتىياجى ئۈچۈن بولسىمۇ) تارانچى، قەشقەرلىك، ئالتەشەھەرلىك دېگەندەك نامىلارنىڭ ئورنىغا، بەش يۈز يىلدىن بېرى ئۇنتۇلۇپ كېتەي دەپ قالغان «ئۇيغۇر» نامىنىڭ ئاۋۇال يەتتىسۇ رايونىدا، كېيىن شەرقىي تۈركىستاندا ۋە پۈتۈن دۇنيادا ئومۇملىشىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق غايىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن.

تونۇلغان سىياسىيون ۋە جامائەت ئەربابى، سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشچىسى ئابدۇللاھ روزىباقىيېۋ 1938 – يىلى 41 يېشىدا ستالىننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

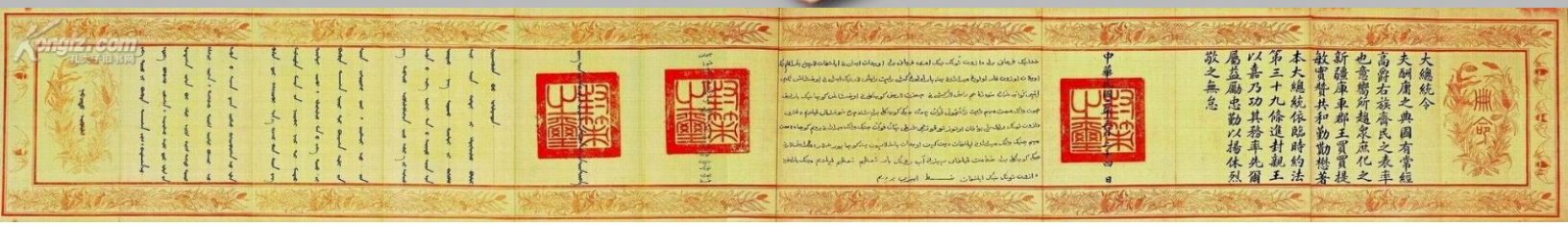
ھېكمەتيار ئىبراھىم تەييارلىدى

پايدىلانغان مەنبەلەر:

«100 مەشھۇر ئۇيغۇر» مۇھەممەدتۇرسۇن ئۇيغۇر.
«ئاقساراي خىياللىرى» نەبىجان تۇرسۇن.
«پەرغانە ۋادىسىدىكى يوقىلىپ كەتكەن خەلق – ئۇيغۇرلار» نەبىجان تۇرسۇن.
«سىياسىي تەقىب قۇربانلىرىنى ئەسكە ئېلىش كۈنى» مىنامجان ئاسىموۋ.

كۇچار ئۇيغۇر تارخان بېگىگە ئالاقىدار بىر پارچە ھۆججەت

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت

1

كۇچار تارخان بەگلىكى مانجۇ ئىمپېرىيەسىنىڭ چەنلوك زامانىدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تەسىس قىلغان قۇمۇل، لۇكچۇن، كۇچار قاتارلىق ئۈچ تارخان بەگلىكىنىڭ بىرسى بولۇپ، مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنى باشقۇرىدىغان يەرلىك مەمۇرىي ئورگىنى ھېسابلىناتتى . تارخان بەگلىك چىڭ سۇلالىسى زامانىدا تەسىس قىلىنغان ئاتىدىن بالىغا مىراس قالدىغان فېئودال ئەمەلدارلىق تۈزۈم ئىدى. چەنلوك كۇچالىق مىرزا ھادىغا بىرىنچى دەرىجىلىك جاساق تارخان بېگى ۋە پەخرىي تۇرە ئۇنۋانىنى بېرىپ، كۇچار، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، قەشقەر، يەكەن ۋە خوتەن قاتارلىق ئالتە شەھەرگە مەسئۇل قىلغان. مىرزا ھادى جەمەتى تارخان بەگلىكىگە تەيىنلەنگەن 1758-يىلىدىن تاكى 1949-يىلغىچە بولغان 191يىل ئىچىدە جەمئىي 10 كىشى بەگلىكنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەختىدە ئولتۇرغان.

كۇچادا تەخمىنەن 200 يىلدەك ھۆكۈم سۈرگەن كۇچار تارخان بېگىنىڭ ئوردىسى كۇچار سېپىلى مەۋجۇت زامانلاردا، جەنۇبىي قوۋۇق يەنە قولتۇق قوۋۇقنىڭ ئالدىغا جايلاشقان بولۇپ، ھازىرقى «ۋاڭ ئوردىسى»نىڭ ئورنىدا ئىدى. ئوردىغا ئۆز زامانىسىنىڭ نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ئاساره ئەتىقىلىرى، كىتابلار، قول يازمىلار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى ۋە مۇھىم تارىخىي ھۆججەتلەر توپلانغاندى. 1937-يىلى ئونىنچى ئەۋلاد تارخان بەگ مەھپۇز ۋاڭ خوجا نىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە ئۇرۇمچىدە قەتل قىلىنغاندىن كېيىن، ئوردا شىكى شىسەينىڭ بايلىق توپلاشتىن باشقا ھەۋىسى بولمىغان ئاچ كۆز ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن بۇلاڭ-تالاڭ قىلىنغان ۋە ئارقىدىن كۆيدۈرۈۋېتىلگەن . بۇلاڭ تالاڭدىن ئامان قالغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرى، قىممەتلىك قوليازما،

كىتابلار، تارىخىي ھۆججەتلەر ۋە 200 يىللىق تارىخقا ئىگە ئوردا ئىمارىتى كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان. شۇڭا كۆچار ئۇيغۇر تارىخان بەگلىرىنىڭ تارىخى ھەققىدە تارىخىي ھۆججەت خارەكتىرلىك ماتېرىياللار ناھايىتى كەمچىلدۇر. يازما ماتېرىياللاردىمۇ ئۇنچە كۆپ ئۇچۇر قالدۇرۇلمىغان. مولا مۇسا سايرامىنىڭ « تارىخى ھەمىدى»،مۇھەممەت سىدىق قەشقىرىنىڭ «زەبدەتۇل مەسائىل» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ۋە ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ھاياتىغا بېغىشلانغان بىر قىسىم تەزكىرىلەردە قىسمەن ئۇچۇرلار ئۇچۇرغاندىن سىرت، باشقا ماتېرىياللاردا ھېچقانداق ئۇچۇر ئۇچۇرمايدۇ . قالغان ماتېرىياللار زامانداشلىرىنىڭ ۋە ئۇرۇق-جەمەتىنىڭ ئېغىزاكى بايانلىرىدۇر.

2

مۇھەممەت ئىمىن چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تارخان بەگلىككە تەيىنلەنگەن ئەڭ ئاخىر بەگ بولۇپ، **1910**-يىلى، يەنى شۇەنتۇڭنىڭ 2-يىلى كۆچادا دادىسى مىرزا ماموت بەگنىڭ مەنسەپ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان. مۇھەممەت ئىمىن **1861**-يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، بەگلىك تەختىدە ئولتۇرغاندا **49** ياشتا ئىدى. **1911**-يىلى چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، ئورنىغا خىتاي مىللەتچىلىرى تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن مىنگو ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندا، مۇھەممەت ئىمىن جۇمھۇرىيەتنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن، مىنگونىڭ 2-يىلى ، يەنى **1913**-يىلى 3-ئاينىڭ 24 –كۈنى مىنگو ھۆكۈمىتى مۇھەممەت ئىمىنگە چىنۋاڭلىق(شاھزادە) مەرتىۋىسىنى بېرىشنى قارارلاشتۇرغان. مىنگونىڭ 3-يىلى ، يەنى **1914**-يىلى **11**-ئاينىڭ **27**-كۈنى مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ موڭغۇل-تىبەت كومىتېتى مىنگو ھۆكۈمىتى پىرېزىدېنتىنىڭ مۇھەممەت ئىمىنگە چىنۋاڭلىق مەرتىۋىسىنى بېرىش بۇيرۇقىنى ئېلان قىلغان.

1916-يىلى ياڭ زىڭشىڭ مۇھەممەت ئىمىن بەگكە لەشكىرىي ئەمەل بېرىپ، ئۇچتۇرپان چېگرا مۇداپىئە قىسمىنىڭ باش قوماندانى قىلىپ تەيىنلىگەن. مۇھەممەت ئىمىن ئۇچتۇرپانغا كەلگەندىن كېيىن، لەشكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، ئۇيغۇرلارنى يۇز بېشى قىلىپ تەيىنلىگەن. شۇ مەزگىللەردە ئۇچتۇرپانغا كەلگەن سىيىت نوچىغا ئىززەت-ئېكرام كۆرسىتىپ ، ئۇنىڭ بىلەن دوست بولغان ۋە سىيىت نوچىنى لەشكىرىي مەشقاۋۇللىققا تەكلىپ قىلىپ، لەشكەرلىرىنى مەشىقلەندۈرگەن. گەرچە مۇھەممەت ئىمىننىڭ ئۇچتۇرپاندا سىيىت نوچى بىلەن دوست بولۇپ ئۆتكەنلىكى ۋە سىيىت نوچىنى ئەسكەرلىرىگە مەشقاۋۇللۇققا تەكلىپ قىلغانلىقى بىر تارىخىي ھەقىقەت بولسىمۇ، ئەمما سىيىت نوچىنىڭ ئۇچتۇپانغا قاچان كەلگەنلىكى ھەققىدىكى كۆز قاراشلار بىردەك ئەمەس. ئابدۇكېرىم ئىزىز تەرىپىدىن يېزىلغان « كۆچار ۋاڭلىرىنىڭ تارىخى»، ئىمام مۇھەممەت تەرىپىدىن يېزىلغان « سىيىت نوچى ئۇچتۇرپاندا» دېگەن كىتابلاردا ۋە مەمتىمىن بائىزىنىڭ «كۆچار تارىخ ماتېرىياللىرى »نىڭ 5-سانىدا ئېلان قىلغان كۆچار ۋاڭلىرى ھەققىدىكى ئەسلىمىسىدە سىيىت نوچىنىڭ ئۇچتۇرپانغا كەلگەن ۋاقتىنى **1917**-يىلى دەپ ئالغان. بىراق مۇھەممەت ئىمىن قۇربان تۇغلۇقنىڭ « سىيىت نوچىنىڭ ھايات-ماماتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى » ناملىق ماقالىسىدا سىيىت نوچىنى **1922**-يىلى ئۇچتۇرپانغا كەلگەن، دەپ قەيت قىلىدۇ. تارىخىي مەنبەلەردە سىيىت نوچىنىڭ ئۇچتۇرپاندا مۇھەممەت ئىمىن بەگكە قانچىلىك ئۇزۇن ۋاقىت لەشكىرىي مەشقاۋۇل بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق ئۇچۇر يوق. سىيىت نوچى ئۇچتۇرپاندىكى ۋاقتىدا مۇھەممەت ئىمىن بەگنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشكەنلىكى ئۇچۇن، ئۇچتۇرپانغا مەمۇرىي ئەمەلدار بولۇپ كەلگەن ماشاۋۇنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراشتىن ساقلىنىپ قالىدۇ. مۇھەممەت ئىمىن بەگنىڭ قول ئاستىدىكى لەشكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئۇيغۇر بولغانلىقى ۋە سىيىت نوچىنى قاتتىق قوللىغانلىقى ئۇچۇن، ماشاۋۇ سىيىت نوچىغا دەرھال قول سېلىشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ. سىيىت نوچى داۋۇت تاقىچىنىڭ قىزى ھۆسنەرخان بىلەن توي قىلىپ، ئۇچتۇرپاندا تۇرۇپ قالىدۇ .

مۇھەممەت ئىمىن بەگ **1923**-يىلى 6-ئايدا كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۇچتۇرپاندا ۋاپات بولىدۇ . مۇھەممەت ئىمىن بەگ ھايات ۋاقتىدا جەستىنى كۆچاغا ئەكېتىشنى ۋەسىيەت قىلغانلىقى ئۇچۇن، مۇھەممەت ئىمىن بەگنىڭ جەستىنى كۆچاغا ئەكەتمەكچى بولىدۇ . بىراق 6-ئايدا ھاۋا ئىسسىق بولغانلىقى ئۇچۇن، كۆچار-

غا يېتىپ بارغۇچە يولدا جەسەتنىڭ سېسىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇچتۇرپانغا ۋاقتىلىق دەپنە قىلىدۇ. شۇ يىلى 10- ئايدا جەسەتنى ئورنىدىن يۆتكەپ، ئات هارۋىسىغا بېسىپ، كۇچاغا ئېلىپ كېلىدۇ. كۇچادا قايتىدىن چوڭ كۆلەملىك دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، كۇچا ئىشخىلا يېزىسىدىكى جەمەت قەبرىستانلىقى بولغان كۆك گۈمبەز قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىدۇ. بىراق بۇ قەبرىستانلىق 1966-يىلى ئاتالمىش مەدەنىيەت ئىنقىلابى باشلانغاندا چېقىپ تۈزلىۋېتىلگەن ۋە توپىلىرى ئوغۇت سۈپىتىدە ئېتىزلىققا چېچىلغان. كۆك گۈمبەز قەبرىستانلىقى ئاللىقاچان يەر يۈزىدىن غايىپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما كىشىلەر كۆك گۈمبەز قەبرىستانلىقى جايلاشقان مەھەللىنىڭ نامىنى هازىرغىچە كۆكگۈمبەز مەھەللىسى دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

مۇھەممەت ئىمىن بەگ ئۇچتۇرپاندا تۇرغان ۋاقتىدا خەلق ئارىسىدا مۇھەممەت ئىمىن شىتەي ۋاڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مۇھەممەت ئىمىن شىتەي ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سىيىت نوچى ئۇچتۇرپاندا كونا رەقبى ماشاۋۇ تەرىپىدىن قاتتىق بېسىمغا ئۇچرىغان . سىيىت نوچى ئۆزىمۇ مۇھەممەت ئىمىن شىتەي ۋاڭدەك هېمايىچىسىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپاندا تۇرۇۋېرىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى هېس قىلىپ، قەشقەرگە بېرىش خىيالىغا كەلگەن. سىيىت نوچىنىڭ قەشقەرگە بارىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان هېلىگەر ماشاۋۇ سىيىت نوچىنى قەشقەردىكى ماتىتەينىڭ قولى بىلەن جايلاش ئۈچۈن، پىلان تۈزگەن. سىيىت نوچى قەشقەرگە ماڭىدىغان چاغدا، ماشاۋۇ قولىدا قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچىپ، دوسلۇقىنى ئىپادىلىگەن ۋە سىيىت نوچىغا بىر پارچە خەت بېرىپ، ماتىتەيگە تاپشۇرۇپ بېرىشىنى تاپىلىغان. سىيىت نوچى 1924-يىلىنىڭ بېشىدا قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ، 4-ئاينىڭ 26-كۈنى قەتل قىلىنغان. ئەگەر سىيىت نوچىنىڭ قەشقەردە قەتل قىلىنغان ۋاقتىنى تارىخي رېئاللىققا ئۇيغۇن، دەپ قارىساق، سىيىت نوچىنىڭ ئۇچتۇرپانغا 1922-يىلى كېلىپ، مۇھەممەت ئىمىن شىتەي ۋاڭ بىلەن تونۇشۇپ ، لەشكەرلىرىگە مەشقاۋۇل بولغان ۋاقتى ناهايىتى قىسقا بولغان بولىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇھەممەت ئىمىن بەگ 1923-يىلى 6 ئايدا ۋاپات بولغان. بۇ نۇقتىنى نەزەرگە ئالغاندا، سىيىت نوچىنىڭ ئۇچتۇرپانغا 1922-يىلى كېلىشى رېئاللىققا ئانچە ئۇيغۇن ئەمەس، شۇڭا سىيىت نوچىنى ئۇچتۇرپانغا 1917-يىلى كەلگەن دەپ ئېلىش يەنىلا ئەقىلگە مۇۋاپىق.

3

مۇھەممەت ئىمىن بەگ ئۇچتۇرپاندا چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ باش قوماندانى بولۇپ تۇرغان مەزگىللىردە، ئۇچتۇرپان چېگراسىدىن كىرگەن چار رۇسىيەنىڭ بىر بۆلەك ئاقلار ئارمىيەسىنى ئېچىللىك بىلەن تۇتۇپ، چېگرىدىن چىقىرۋەتكەنلىكى ۋە ماشاۋۇغا هەمكارلىشىپ قەشقەردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قان قىساسىغا بوغۇلغان مافۇشىڭ، يەنى ماتىتەينى ئۈستىلىق بىلەن تۇتۇش قاتارلىق بىر قىسىم تارىخي ۋەقەلەرگە شاهىت بولغانلىقى هەققىدىكى هېكايىلەر كۇچا تارخان بەگلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى تارىخي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنىدۇ.

1920-يىلى چار رۇسىيەنىڭ قىزىل ئارمىيەدىن يېڭىلگەن ئاقلار ئارمىيەسى ئۇچتۇرپان چېگراسىدىن ئۆتۈپ ،تاغلىق رايوندا پاناهلىنىدۇ. بۇ ئەهۋالدىن خەۋەر تاپقان مۇھەممەت ئىمىن بەگ قول ئاستىدىكى چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنى باشلاپ، چار رۇسىيەنىڭ چېگرىدىن ئۆتكەن 200 نەپەر ئاتلىق ئەسكىرىنى يوقلاپ بارىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئەهۋالىنى ئېگەلەيدۇ . ئاقلار ئارمىيەسى ئۆزلىرىنىڭ كورلا تەرەپلەرگە كېتىش خىيالى بارلىقىنى ئېيتىدۇ. مۇھەممەت ئىمىن بەگ ئۇلارنىڭ تەپسىلي ئەهۋالىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرۇشۇش پىلانىنى تۈزىدۇ ۋە ئۇلارنى مېهمان قىلىپ كۈتۈۋالىدۇ . مۇھەممەت ئىمىن بەگ ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇلارغا خەلقنى چۆچىتىۋەتمەسلىك ئۈچۈن، ئالدى بىلەن قوراللىرىنى بىخەتەر بىر يەرگە مۆكتۈرۈپ قويۇپ، ئۆزلىرى ئىشەنگەن ئىككى ئادەمنى قاراۋۇللۇققا قويۇپ ،ئاندىن يۆتكىلىش، يۆتكىلىپ بولغاندىن كېيىن قۇراللىرىنى ئەكېتىش تەكلىپىنى بېرىدۇ. ئاق ئورۇسلار مۇھەممەت ئىمىن بەگنىڭ تەكلىپى بويىچە قوراللىرىنى يىغىپ، بىر يەرگە مۆكتۈرۈپ

قويۇپ، يۆتكىلىشكە باشلايدۇ. مۇھەممەت ئىمىن بەگ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئادەم ئەۋەتىپ قوراللارنى ساقلاۋاتقان ئىككى قاراۋۇلنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ، قۇراللارنى ئېلىۋالىدۇ، ئاندىن بارلىق ئاق ئورۇس ئەسكەرلەرنى بىراقلا تۇتقۇن قىلىدۇ. ئىش پۈتكەندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئەسىرگە چۈشكەن ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنى قوراللىرى بىلەن بىرگە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

«كۆچا ۋاڭلىرىنىڭ تارىخى» ناملىق كىتابتا مۇھەممەت ئىمىن بەگنىڭ ئۇچتۇپانىنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى ماشاۋۇ بىلەن ھەمكارلىشىپ، قەشقەردىكى قانخور ماتتەينى ئەپچىللىك بىلەن تۇتۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بارغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. بىراق شىرىپ خۇشتار تەرىپىدىن يېزىلغان« شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر » ناملىق كىتابتا ماتتەينىڭ 1924-يىلى 5-ئايدا ماشاۋۇ ۋە رامىزان ھاجىلارنىڭ قوماندانلىقىدا ئۇچتۇرپان ۋە كۇچادىن تەشكىللەنگەن قوشۇننىڭ قەشقەرگە بېسىپ كىرىشى بىلەن تۇتقۇن قىلىنىپ، دارغا ئېسىلغانلىقى يېزىلغان. ماتتەينىڭ 1924-يىلى قەشقەردە ماشاۋۇ تەرىپىدىن دارغا ئېسىلغانلىقىنى ئومۇمىي تارىخچىلار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بىر ئۇچۇردۇر. مۇھەممەت ئىمىن بەگنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى 1923-يىلى 6-ئايدۇر. دېمەك « كۆچا ۋاڭلىرىنىڭ تارىخى»دا يېزىلغان مۇھەممەت ئىمىن بەگنىڭ ماتتەينى تۇتقۇن قىلىش ھەرىكىتىگە قاتناشقانلىقى تارىخىي رېئاللىققا ئۇيغۇن ئەمەس.

4

مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھەممەت ئىمىن بەگنى چىنۋاڭلىققا تەيىلەش ھەققىدىكى پىرېزىدېنت بۇيرۇقى خىتاي، ئۇيغۇر، موڭغۇل بولۇپ، ئۇچ خىل تىل ، ئۇچ خىل يېزىقتا يېزىلغان. ئۇچ خىل يېزىقتىكى مەرتىۋە بۇيرۇقىغا تامغا بېسىلىپ، مىنگونىڭ 2-يىلى 3-ئاينىڭ 24 –كۈنى، دەپ چىسلا يېزىلغان.

ئۇيغۇرچە تېكىستنىڭ ئوقۇلۇشى تۆۋەندىكىچە، ئوقۇش مۇمكىن بولمىغان قىسمەن يەرلىرى كۆپ چىكىت بىلەن ئاق قالدۇرۇلدى.

خۇدانىڭ فەرمانى بىرلە، دازۇڭ تۇڭ نىڭ ئەمرى پەرمانى بىرلە، ئوبدان ئىشىنى ئىلتىپاتلارنى بار ئىقلىمنىڭ ئوبدان ئۇزۇن بار ئۇلۇغ مىراسىنى يەنە بار ئۇلۇغ كىشى راھەتى رەئىيىئە (پۇقرا) لارنىڭ ئىشىنى ئوخشاش ..... ھەممە رەئىيىئەلار كىشىنى ھەزرەتلارنى كۆڭلىنى ئوخشاش كۆچانىڭ بارلىقى چۈن ۋاڭ ھىممەتى ھەم راھەتى ..... چىڭ (چىن) كۆڭلى بىرلە شاد ھەم خۇشال قىلدىم. دەپتىرى دازۇڭ تۇڭ..... ئوتۇز توقۇزىنچى شەرتى ...(چان فوان- چىڭ ۋاڭ نىڭ ئوقۇلۇشى).... چىڭ ۋاڭ مىراسىنى بەردىم. كۆچادا ھىممەت ھەم چىڭ ۋاڭ مىراسىنى ئىلتىپاتى دىن كېيىن ئوبدان باشلاسۇن. يەنە كۆچا يۇرتلاردا ھەممە رەئىيىئەلەرنى چىڭ (چىن) كۆڭلى بىرلە خىزمەت قىلغاي سىزنى ئاب .... بار تەئزىم (تازىم) تەئزىم قىلدىم. مېنىڭ يارلىغنى دازۇڭ تۇڭ نىڭ ئىلتىپات خېتى ئىبەرىب بەردىم.

خىتايچە تېكىستنىڭ تەرجىمىسى تۆۋەندىكىچە:

پىرېزىدېنت پەرمانى

لاياقەتكە قاراپ مۇكاپاتلاش توغرىسىدا ، دۆلەت چىقارغان ئالى دەرىجىلىك بەلگىلىمىلەر بار. ئاقسۆڭەكلەر ئادەتتىكى پۇخرالارنىڭ ئۆلگىسى. ئۇلارنىڭ ھەرىكەت يۆلىنىشى كەڭ ئاممىنى تەربىيەلەيدۇ . شىنجاڭ كۆچا ناھىيە تارخان بېگى مەمەت ئىمىن جۇمھۇرىيەتنى قوللايدۇ ، تىرىشچان ۋە ھارماي-تالماي ئىشلەيدۇ. مەن پىرېزىدېنت ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى تەقدىرلەش ئۈچۈن، ۋاقىتلىق شەرتنامىنىڭ 39-ماددىسىدىكى بەلگىلى-

مىگە ئاساسەن، ئۇنىڭغا چىنۋاڭلىق ئۇنۋانىنى بىرىمەن. قول ئاستىدىكى ساداقەتمەن ۋە تىرىشچانلارنى رىغبەتلەندۈرۈش، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ تېخىمۇ ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلىشى ئۈچۈن، بۇ ئىش مۇھىم ئورۇنغا قويۇلۇپ ئالدىن ئىجرا قىلىنىشى، ئىتائەتمەنلىك پوزىتسىيەسى بىلەن ئىجرا قىلىنىشى، ھەرگىزمۇ كېچىكتۈرۈلمەسلىكى كېرەك .

(مەرتىۋەنامىنىڭ خىتايچىسىنى تەرجىمە قىلغان مۇھەممەت ئىمىن دوختۇرغا رەھمىتىمنى بىلدۈرۈمەن.)

ئاسىيە مۇھەممەد سالىھ

قۇرئانىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان ۋە بۇ سەۋەبلىك خەلقنىڭ قەلب تۆرىدە ئورۇن ئالغان دىنىي زات مۇھەممەد سالىھ دامواللام 2017-يىلى 12-ئايدا تۈتقۇن قىلىنغان. بۇ قاتاردا ئۇنىڭ جەددى جەمەتىدىن بىر تۈركۈم كىشىلەر تۈتقۇن قىلىنغان بولۇپ، مۇھەممەد سالىھ دامواللامنىڭ قىزى، يازغۇچى نەزىرە مۇھەممەد سالىھ، كۆيئوغلى، شائىر ئادىل تۇنىياز قاتارلىقلار مۇشۇنىڭ جۈملىسىدىن. مەيلى مۇھەممەد سالىھ دامواللامنى بولسۇن، مەيلى نەزىرە مۇھەممەد سالىھنى بولسۇن، ۋەياكى ئادىل تۇنىيازنى بولسۇن، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۇلارنى بىلمەيدىغانلار يوق ھېسابتا. چۈنكى، ئۇلار مىللەتكە خىزمەت قىلىش يولىدا كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن، ئەسەر يازغان ۋە قولىدىن كېلىشىچە مىللەتنى مەرىپەت يولىغا يېتەكلىگەن زىيالىيلاردۇر.

ئۇستى ئوچۇق تۇرمىگە ئايلانغان شەرقىي تۈركىستاندىكى بىگۇناھ تۈتۈلۈپ كەتكەن مىليونلىغان خەلقىمىزنىڭ ئومۇمىسىنىڭ كىملىكى بىزگە مەلۇم ئەمەس. بىز پەقەت نەچچە مىليون ئىنسانىنىڭ تۈتقۇن قىلىنغانلىقىنىلا بىلىمىز. شۇ تۈتقۇن قىلىنغانلار ئارىسىدا ئۇيغۇرنىڭ ئاز ساندىكى ئوت يۈرەك زىيالىي ۋە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ، شۇنداقلا چەتئەلدە ئۇرۇق تۇغقىنى ئىز-دېرىكىنى قىلىۋاتقان ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشىلىرىمىزدىن باشقا ھېچكىمنىڭ نام-شەرىپىنى دەپ بېرەلمەيمىز.

شۇنىڭدەك، بىز تونۇشتۇرماقچى بولغان ئاسىيە مۇھەممەد سالىھ ھەققىدە بىزگە يەتكەنلىرى بەكمۇ چەكلىك. بىز پەقەت ئۇنىڭ مۇھەممەد سالىھ دامواللامنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى، مۇھەممەد سالىھ دامواللام بىلەن بىر قاتاردا (ئەڭ كامىدا تۈتقۇن قىلىنغان ۋاقتى يېقىن كېلىدۇ) تۈتقۇن قىلىنغانلىقىنى بىلىمىز. بىزگە يەتكەن مەلۇماتلارغا كۆرە، ئاسىيە مۇھەممەد سالىھ 1974-يىلى تۇغۇلغان. 1992-يىلى ئاتالمىش «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى»نىڭ تارىخ فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەن. 2014-يىلى مەزكۇر ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ فلولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورلۇق ئۇنۋانىنى ئالغان ۋە بۇ ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ فلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولغان. تاكى تۇتۇلغۇچە مۇشۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا خىزمەت قىلغان. ئۇ تۇرمۇش قۇرغان بولۇپ، ئىككى پەرزەنتنىڭ ئانىسى. ئىزدىنىشىمىزچە، ئاسىيە مۇھەممەد سالىھ نوبىل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن تۈرك يازغۇچىسى ئورخان پامۇكنىڭ «جىمجىت ئۆي» ناملىق ئەسىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان ئىكەن. پەمىزچە، ئاسىيە مۇھەممەد سالىھ بۇ ئەسەرنى خىتايچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، شەرقىي تۈركىستاندا كەڭ كۆلەملىك تۈتقۇن ئاللىقاچان باشلىنىپ كەتكەن بۇ يىللاردا، تۈركچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئەسەر تەرجىمە قىلىش مۇمكىنسىزلىككە يېقىن بىر ئەھۋال. بۇ ئەسەر 2016-يىلى يىل بېشىدا ئاتالمىش «شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى» تەرىپىدىن نەشر قىلىنغانلىقى مەلۇم.

مۇھەممەد سالىھ دامواللامنىڭ ئاسىيە ئىسىملىك بۇ قىزىنىڭ، ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغان بىر ئوقۇتقۇچىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدىن ھېچقانداق مەلۇماتىمىز يوق. بەلكىم، ئوقۇرمەنلىرىمىزدىن بەزىلىرى «مەلۇماتى يوق شەخس ھەققىدە ماقالە يازىدىغان ئىش نەدە بار ؟» دەپ سوئال قويۇشى مۇمكىن. بىز بۇ يەردە ئاسىيە مۇھەممەد سالىھنىڭ ئىش-ئىزلىرىنى تونۇشتۇرمايۋاتىمىز. پەقەت، مۇشۇنداق بىر شەخسنىڭ باشقا مىليونلىغان قېرىنداشلىرىمىز بىلەن بىر قاتاردا، خىتاي تۈرمىسىدە ئېغىر خورلاشلارغا ئۇچراۋاتقانلىقىنى خەلقىمىزنىڭ ئېسىگە سېلىۋاتىمىز، ئۇزىمىز نام-شەرىپىنى بىلگەنلىكى ھەر بىر شەخسنىڭ ئىز-دېرىكىنى قىلىپ، ئۇلارنى ئۇنتۇلدۇرۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن بۇ قۇرلارنى يېزىۋاتىمىز. رېئاللىق شۇكى، ئاسىيە مۇھەممەد سالىھ (ھاياتلا بولغان تەقدىردە) خىتاينىڭ قاراڭغۇ زىندانلىرىدا ئەسىر. ئۇنىڭدەك مىڭلىغان ئاسىيەلەر ئېغىر خورلاشلارنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە. ئۇلار ئاۋۇال بىر ئاللاھتىن، ئاندىن چەتئەلدىكى بىزلەردىن ئۈمىد كۈتۈپ، جاھاندىكى ئەڭ تەس ھاياتلىقنىڭ ئىگىلىرى بولۇپ ياشىماقتا ...

گەرچە بىزنىڭ رېئاللىقىمىز ئىنتايىن ناچار ھالەتتە بولسىمۇ، بىز ئۈمىدىمىزنى ئۈزمەيمىز، بوشاشمايمىز. ئاسىيە مۇھەممەد سالىھنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىليونلىغان خەلقىمىزنى ئۇنۇتمايمىز. كۈندىلىك ھاياتىمىزدا بەختسىز خەلقىمىزنىڭ قىز-ئوغلانلىرىنىڭ نام-شەرىپى يادلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئۇلار ئۈچۈن كۆرەش قىلىشنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئۇلارنى ياد ئېتىش، ئۇلارنى ئۇنتۇلدۇرۇۋەتمەسلىك، ئۇلارنى تونۇشتۇرۇش – تارىخىمىزنى ئۇنۇتماسلىقنىڭ نەمۇنىلىرىدىن بىرىدۇر.

ھېكمەتيار ئىبراھىم تەييارلىدى

بىرۇنى

هاجى ئەكبەر مۇھەممەدنىياز

كىرىش سۆز

فارابىدىن كېيىنكى يەنە بىر ئۇنتۇلغان گىگانت ئېنىسكلوپېدىك ئالىم ئەبۇ رەيھان ئەل بىرۇنى مىلادى 973 - يىلى 5 - سېنتەبىر خارەزمدە تۇغۇلغان . قاراخانىلار سامانىلارنى 999 - يىلى مۇنقەرز قىلغاندا ئۇ غەزنىگە كۆچۈپ كەتكەن . مەھمۇد غەزنەۋى بىلەن ھىندىستان يۈرۈشىگە بىللە ئاتلىنىپ، شۇ يەردە قىرىق يىل (1001 - 1041 - يىللىرى) ئىزدىنىپ ۋە تەتقىق قىلىپ ، « ھىندىستان » ناملىق چوڭ ھەجىملىك ۋە مۇكەممەل تارىخىي ئەسەرنى يېزىپ چىققان. (مەزكۇر ئەسەرنىڭ بىر نۇسخىسى پارىژدا (6080 نومۇر) بىلەن ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، شۇ نۇسخىدىن 1958 - يىلى ئەرەبچە تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىنىڭ خېلى داڭقى بار . ھەجمى 650 بەت ئەتراپىدا)

1048 - يىلى 13 - دېكابىر 75 ياشتىن ھالقىغان ئەبۇ رەيھان ئەل بىرۇنى ۋاپات بولغان.

ئەل بىرۇنى ، ھىجرىيە 4-ئەسىردىكى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىدىكى تەڭداشسىز ئالىملارنىڭ بىرى . ئۇ سەييياھ ، پەيلاسوپ ، ئاستىرونوم ، جۇغراپىيەشۇناس ، گېئولوگ ، دورىگەر ۋە تارىخچى بولۇپ ، ئۇ ئىسلام مەدەنىيىتىدىكى تونۇلغان ئەڭ ئۇلۇغ ئەقىلنىڭ بىرى دەپ تەسۋىرلەنگەن . ئۇ يەر شارىنىڭ ئۆز ئوقىدا ئايلىنىدىغانلىقىنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغان . مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزى سىزغان دۇنيا خەرىتىسىدە بۇ قاراشنى تېخىمۇ جانلىق ئىپادىلىگەن . ئۇنىڭ ماتېماتىكا ، ئاستىرونومىيە ، دورىگەرلىك ، تارىخ ، تەبىئىي پەن ۋە فىزىكا قاتارلىق نۇرغۇن ساھەدە جەمئىي بىر يۈز يىگىرمە پارچىدىن ئارتۇق كىتابى بار.

1973 - يىلى ئەل بىرۇنى تۇغۇلغانلىقىنىڭ مىڭ يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن سابىق سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ، ئافغانىستان ۋە ئىران تەرەپ بەس - بەستە ھەر خىل خاتىرە پوچتا ماركىسى بېسىپ تارقىتىپ ئالىمنىڭ تەۋەللۇتىنىڭ مىڭ يىللىقىنى قۇتلۇقلىغان . ئۇيغۇر خەلقى يېقىنقى 71 يىلدىن بۇيان دۆلەتسىز ۋە ئىگىلىك ھوقۇقسىز ئورۇندا تۇرغاچقا ، ئەينى ۋاقىتتىكى قاراخانىلار ۋە چاغاتاي خانلىقى زامانىدا ھازىرقى جەنۇبىي قازاقىستان، قىرغىزىستان ، تاجىكستان ۋە ئۆزبېكىستانلاردا ياشاپ ئۆتكەن تەڭداشسىز ئالىملىرىمىز شۇ جايدا ھازىر ياشاۋاتقان قېرىنداش خەلقلەر تەرىپىدىن بېقىۋېلىنغان . ھەتتا قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىكخانلىقى ئۆزبېكلەرنىڭ ، شىمالىي ئىلىكخانلىقى قىرغىزلارنىڭ خانلىقىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلغان. ھازىرمۇ ئەبۇ رەيھان ئەل بىرۇنىنى ئۆزبېكىستان بىلەن ئافغانىستان ئالىم ياشىغان تېررىتورىيەگە قاراپ تۇرۇپ دۆلەت تەۋەلىكىنى تالاشسا ، ئۇيغۇرلار بىلەن تاجىكلار ، تۈركلەر بىلەن پارسلار ئۇلۇغ ئالىمنىڭ مىللىي كىملىكىنى تالىشىدۇ . ئەرەبلەردىكى تۈرك دۈشمەنلىكى تۈپەيلىدىن ھازىرغىچە ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن داڭلىق ئالىملاردىن ئەبۇ نەسىر ئەل فارابى ، ئىبنى سىنا ، يۈسۈپ سەككاكى ، ئەھمەد يۈكنەكى ، ھەتتا جامال قارشىلارنىمۇ ئەرەب دەپ تۇرۇۋېلىش ، زادىلا چارە قالمىغاندا ئۇلارنى « مىللىتى پارس » دەپ تۇرۇۋېلىش ئومۇمىي ھادىسە بولۇپ ، ئالەمشۇمۇل بەزى تارىخىي ئەسەرلەر ۋە زامانىۋى گېن تەكشۈرۈش قوراللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، يۇقىرىقى ئالىملارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەسلىدە ئۇيغۇر ئىكەنلىكى ، ھېچبولمىغاندا ھەقىقىي تۈركىي قەۋملەردىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش پەقەت ۋاقىت مەسىلىسى ، خالاس .

1 . بىرۇنى تۇغۇلۇش ھارپىسىدىكى مەركىزىي ئاسىيا ۋەزىيىتى ۋە سىياسىي كۈچ تەڭپۇڭلۇقى

(1) : سەلتەنەتلىك قاراخانىلارنىڭ قۇرۇلۇشى

تۈركىي تىللار دېۋانىدا شانلىق تارىخى بار، دۆلىتى بار، قەھرىمانلىق سۆيەتلىرى بىلەن تەرىپلەنگەن ئەزىز مىللىتىمىز ئەڭ كېچىكتى دېگەندىمۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 678 - يىلدىن بېرى ھازىرقى ۋەتىنىمىز، ئوتتۇرا ئاسىيا، ۋە موڭغۇل دالالىرىدا شانلىق سەلتەنەت سۈرۈپ كەلگەن ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردە يۈز بەرگەن « ئىسكەندەرنىڭ

يۇرۇشلىرى » دىن كېيىن، تۈركىي خەلقلەرنىڭ سەلتەنەت قۇياشى موڭغۇلىيەدە پارلىدى. مىلادى 6 - ئەسىردە ئالتايدىكى ئەرگىنەقۇن تۈركلىرى ئاتلىق ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىگە تايىنىپ، ھازىرقى رۇسىيەدەك كېڭىيىپ، ئاسىيانىڭ مەركىزىدە باش كۆتۈردى.

744 - يىلى قاغانلىق كۆكتۈركلەرنىڭ قولىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇلارنىڭ غەرپتىكى ئىككى كۈچلۈك قېرىندىشى قارلۇقلار بىلەن ئوغۇزلارمۇ پەقەت « يابغۇ » نامىنى قوللاندى.

840 - يىلى ئورخۇندىكى قاغانلىق يىمىرىلىپ، 841 - يىلى قاغانلىققا قاراشلىق كەڭسۇ - كۆكنۇر ، بەشبالىق - جۇڭغارىيە، يەتتە سۇ - تالاس ، پەرغانە ۋە تارىم ۋادىسىدا كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقى (840 - 1036) ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى (840 - 1391) ۋە قاراخانىيلار خانلىقى (840 - 1212) قۇرۇلدى. 880 - يىلى قاراخان بىلگە كۆل قادىرخان قارلۇق يابغۇسىنىڭ ئاستانىسى « بالاساغۇن» نى ئىگىلەپ، ئاندىن كېيىن ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولغان ئىدىقۇت ۋە ئۇدۇن خانلىرىنى قايتىدىن بېقىندۇرۇپ، كۆكتۈرك قاغانلىقى، ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن كېيىنكى ئۇچىنچى قاغانلىق « قاراخانىيلار قاغانلىقى » نى بارلىققا كەلتۈردى. قارلۇقلار « يابغۇ » نامى بىلەن قوشۇلۇپ، كېيىنچە باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك ئەجداتلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ھازىرقى تۈركمەنىستاندا تۇرۇۋاتقان ئوغۇزلارمۇ يەنىلا « يابغۇ» لۇق نامىنى ساقلاپ، ئۆزلىرىنى قاغان دەپ ئاتىيالمىدى . چۈنكى شەرقتە قاراخانىيلار قاغانلىقى، غەرپتە ھازار قاغانلىقى بار ئىدى . ئوغۇز يابغۇلىقى (750 - 1056) مىلادى 960 - يىللىرى بىر مەزگىل قاراخانىيلارغا تەۋەلىكىمۇ بىلدۈرگەن ئىدى . بۇ چاغدا مەركىزي ئاسىيادا قاراخانىلار بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان ۋە تىركىشەلەيدىغان بىردىنبىر سىياسىي كۈچ 874 - يىلى ماۋارائۇننەھىردە قۇرۇلغان داڭلىق سامانىلار خانلىقى (874 - 999) بولۇپ ، ئۇنىڭ ئارقا تېرىكى مەشھۇر ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى (750 - 1258) ئىدى . ئۇلارغا خەلىپە تەرىپىدىن « ئەمىر » ئۇنۋانى بېرىلگەن بولۇپ ، ئابباسىيلارنى شەرق ۋە شىمالدىكى مۇسۇلمان بولمىغان كۆچمەن تۈركلەرنىڭ پاسىبانى قاراخانىلار قاغانلىقىدىن قوغدايتتى .

(2) قاراخانىلار ۋە سامانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

قاراخانىلار ئەسلىدە 744 - يىلى ئەتىيازدا ھازىرقى ئۆتۈكەندە قۇرۇلغان ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قانۇنلۇق ۋارىسى بولۇپ ، ئۇنىڭ شۆھرىتى بۇرۇنقى بۇيۇك كۆكتۈرك قاغانلىقى (552 - 582) ، كېيىنكى كۆكتۈرك خانلىقى (679 - 744) ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى (744 - 840) دىن ئېشىپ كەتكەن . ئۇنىڭ ئۆمرىمۇ يۇقىرقى بارلىق خاقانلىقلارنىڭ ئۆمرىنىڭ يىغىندىسىدىن ئېشىپ كەتكەن . قاراخانىلار دەسلەپتە ئاددىي بىر خانلىق دەرىجىسىدە بولۇپ ، بىلگە قادىرخاننىڭ زور تىرىشچانلىقىدا ئوتتۇز يىل ئىچىدىلا 120 يىللىق قارلۇق خانلىقى (756 - 876) دىن ئېشىپ كېتىپ ، 878 - يىلىدىن باشلاپ ، قارلۇقلارغا « يابغۇ » نامىنى بېرىپ ، قاراخانىلار خاقانلىقىغا ئايلانغان . « يابغۇ (ۋەزىر)» نامىنى ئەسلىدە قارلۇقلارغا 823 - يىلى ئىلى - ئىسسىقكۆل ۋە تالاس ۋادىسىنى قايتا بويسۇندۇرغان ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى بەرگەن ئىدى . ئوغۇزلارمۇ 755 - يىلىدىن تاكى 1055 - يىلغىچە ئۆزىنى « ئوغۇز يابغۇلىقى » دەپ ئاتىيالمىغان . پەقەت قاراخانىلارلا « قاغان » ئۇنۋانى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ ، بۇرۇنقى تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ۋارىسى بولغان . ھەتتا ئوغۇزلارمۇ 956 - يىلىدىن 998 - يىلغىچە بىر مەزگىل قاراخانىلارغا بېقىنىپ ياشىغان .

بىلگە قادىرخان زامانىدا ، يەنى 874 - يىلى ھازىرقى ئۆزبېكىستاندا سامانىلار خانلىقى قۇرۇلۇپ ، ئابباسىيلار خەلىپىسى تەرىپىدىن « ئەمىر » دەپ ئېتىراپ قىلىنغان . سامانىلار ئەسلىدە بەھرامگۇرنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئەسەد سامانىنىڭ بالىلىرى بولۇپ ، خۇراساندىكى تۇنجى پارس ئىسلام خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى تاھىر يېقىن

سەركەردىسى ئەسەدنىڭ تۆت ئوغلىنى، پەرغانە ، سەمەرقەند ، بۇخارا ۋە ھېراتنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىگەن . كېيىنچە پەرغانىدىكى ئەھمەدنىڭ كۈچى زورىيىپ ، 824 - يىلدىن 865 - يىلى ئۆلگىچە خانلىق ئاساس تىكلىۋالغان . ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ناسىر 874 - يىلى خەلىپىنىڭ قوللىشىدا خانلىق قۇرۇپ ، كۈموش پۇل بېسىپ چىقارغان . ئەمما ئۇنىڭ كېچەيمىچىلىك ھەربىتى بىلگە قادىرخانىنىڭ كەسكىن قارشىلىقىغا ئۇچرىغاچقا ، ئۇ قاراخان بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتقان . خەلىپە سامانىلارنىڭ قولى ئارقىلىق شەرقتىكى تاھىرلار ۋە سافارىلارغا ئوخشاش خەتەرلىك قارام ئەللەرنى تىزگىنلەپ تۇرغان . 888 - يىلى بۇخارادىكى ئىنىسى ئىسمائىل ئاكىسى ناسىرنى مەغلۇپ قىلىپ ، سامانىلار شاھى بولۇۋالغان.

(3) قاراخانىلار ۋە سامانىلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش

882 - يىلى بىلگە قادىرخان چوڭ ئوغلى بازىر ئارسلانخاننى بالاساغۇندا ، كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق بۇغراخاننى تالاستا ئىشقا قويغان.

892 - يىلى بىلگە قادىرخان ، ناسىر سامانى ۋە خەلىپە مۇئتەمەد قاتارلىقلار تەڭلا ۋاپات بولغان. ئوغۇلچاق بۇغراخان ئۇرۇشتىن سەل ئىلگىرى سامانىلار بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزۈپ، يۈزسىز ئىسمائىلنىڭ ھەربىي غازاتلىرىغا نارازىلىق بىلدۈرگەن . ئەمما ئىسمائىل تېخىمۇ جانلانغان.893 - يىلى ئاپرىلدا سامانىلار شاھى ئىسمائىل زور قوشۇن بىلەن قاراخانىلارنىڭ 2 - پايتەختى تالاسقا قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. قىرىق نەچچە كۈنگە سوزۇلغان مۇھاسىرىدىن كېيىن، نائىب خان ئوغۇلچاق بۇغراخان تالاستىن چېكىنىپ، پايتەختنى بالاسۇنغا يېقىن بولغان قەشقەرگە كۆچۈرگەن .

« تالاس ئۇرۇشى » ئىسمائىلنىڭ قاراخانىلار بىلەن قىلغان تۇنجى ۋە ئاخىرقى ئۇرۇشى بوپقالغان . چۈنكى كېيىنكى 14 يىل ئۆمرى خەلىپە ئۇچۇن ئىسيانچىلارنى باستۇرۇش، ئىران ۋە ئافغانىستاندا زېمىن ئىگىلەش ۋە ئىچكى توپىلاڭلارنى تىنجىتىش بىلەن ئۆتتۈپ كەتكەن .

907 - يىلى ئىسمائىل ئەھمەد سامانى ئۆلۈپ ، ئوغلى ئەھمەد ئىسمائىل سامانى شاھى بولغان.

914 - يىلى بازىر ئارسلانخان ۋاپات بولغان . بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتقان يامان نىيەتلىك قارلۇق يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى قانلىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ ، بالاساغۇندىكى قاراخانىلار خان جەمەتى ۋە دۆلەت ئەركانلىرىنى قىرغىن قىلىپ ، قارلۇق خانلىقىنى تىرىلدۈرگەن . پەقەت شاھزادە سۇتۇق تېكىن بىلەن ئانىسىنى بىر قىسىم سادىق سەركەردىلەر ساق ئېلىپ كېلىپ ، قەشقەردىكى ئوغۇلچاق بۇغراخانغا تاپشۇرۇپ بەرگەن .

غەزەپلەنگەن ئوغۇلچاق بۇغراخان جازا يۈرۈشى قىلىپ ، قارلۇقلارنى قايتا بېقىندۇرۇپ ، ئاستانە بالاساغۇننى قەھرىمان سانغۇنغا تۇتقۇزۇپ ، چوڭ پايتەختنى قەشقەرگە كۆچۈرۈپ كەلگەن .دەل شۇ يىلى سامانىلار خانى ئەھمەد ئىسمائىل بوغۇزلاپ تاشلىنىپ ، ئۇرنىغا گۆدەك ئوغلى يەتتە ياشلىق ناسىر بۇخارادا تەختكە چىققان . ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ قوللىشىدا ئۇنىڭ دانا ئاكىسى ئەبۇ نەسىر سامانى سەمەرقەنتتە خان دەپ ئېلان قىلىنغان . كىچىك ناسىر زور قوشۇن ئەۋەتىپ ، سەمەرقەندتىكى ئۆزىنى قوللىمىغان مانى دىنى ئۇيغۇرلىرىنى قىرغان . بۇ قانلىق قىرغىندىن چۆچىگەن مۇسۇلمان ئەمەس ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر سامانىلار تەۋەسىدىن كۆچۈپ قەشقەردىكى بۇغراخانغا بېقىنغان. شۇنىڭ بىلەن بۇغراخان بىراقلا كۈچىيىپ كەتكەن . ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانىمۇ ناسىرغا ئالاھىدە مەكتۇپ يوللاپ « دۆلىتىمىزدىكى مۇسۇلمانلار سېنىڭ دۆلىتىڭدىكى مۇسۇلمانلاردىنمۇ كۆپ ، ناۋادا سەن ئەمدى بىر مانى ئۇيغۇرنى ئۆلتۈرسەڭ، مەن تەۋەيىمىزدىكى بارلىق مۇسۇل-

مانلارنى ئۆلتۈرۈپ ھېساپ ئالىمەن!» دەپ قاراخانىلار نامىدىن تەھدىت سالغان . بۇنىڭدىن چۆچىگەن سامانىلار شۇنىڭدىن كېيىن ، مۇسۇلمان ئەمەس تۈركىي خەلقلەرنى ، بولۇپمۇ مانىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنى قىرغىن قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان .

920 - يىلى ئوغۇلچاق بۇغراخان سامانىلارنىڭ خان تاغىسى ئىسھاق بىلەن ، شاھزادىسى ئىلياسنى قوللاپ ، سەمەرقەندتە ئىسيان چىقارغان . ئەمما ناسىر تەلىيى ئۇنىڭدىن كېلىپ ، بۇ قېتىمقى ئىسيانىنى ئۇنۇشلۇق تىنجىتىۋالغان.

922 - 932 - يىللىرى ئارىسىدا ھەقىقي تەخت ۋارىسى ئەبۇ نەسىر سامانى (888 - 952) پەرغانىدىكى يوشۇرۇن ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ بۇغراخانىنى پاناھ تارتىپ كەلگەن . ئوغۇلچاق بۇغراخان ئۇنى قىزغىن قارشى ئېلىپ ، ئۇنىڭغا « ئىنىڭىز سىزگە جايا قىلغان بولسا مەن ۋايا قىلاي !» دېگەن ، ھەمدە ئۇنى ئاتۇشنىڭ ئەمەلدارى قىلىپ قويغان . سامانىلارنىڭ دانا شاھزادىسىنىڭ قاراخانىلار پايتەختىدە ئەمەل تۇتۇشى ئەزەلدىن ئوغۇلچاق بۇغراخاندىن قورقۇپ كېلىشكە جۈرئەت قىلالمايدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرىنى جەلپ قىلغان. نەتىجىدە ئاتۇش شۇ ۋاقىتتىن باشلاپلا ئەڭ قايناق سودا بازىرىغا ئايلانغان .

مىلادى 932 - يىلى نويابىرنىڭ تۇنجى زۇلمەت ئاخشىمى قاراخانىلار خاقانلىقىنىڭ تارىخي يۈزلىنىشىنى ئۆزگەرتكەن ۋەقە يۈز بېرىدۇ . 932 - يىلى 2 - نويابىر جۇمە چاشگاھ ۋاختى بىلەن (ھىجىرىيە 320 - يىلى زۇلھەججە 1) قەشقەر شەھىرى تېنچ قولغا كېلىدۇ . كېيىنكى بىر ھەپتىدە قەشقەر ۋە ئاتۇشتىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار سۈتۈق تېكىنگە يارەمگە كېلىدۇ .

شۇنىڭ بىلەن 932 - يىلى 12 - نويابىر دۈشەنبە كۈنى قەشقەر شەھىرىدە تارىختىكى تۇنجى قۇربان ھېيىت نامىزى ئوقۇلۇپ ، قۇتلۇق جۇمە خۇتبىسىدە سۈتۈق بۇغراخان مەدھىيىلىنىدۇ . بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە بالاساغۇنغا يېتىپ كېلىدۇ . قاراخانىلارنىڭ ئوغۇلچاق بۇغراخان ۋە مانى دىنىدا چىڭ تۇرغان قارا خاقان جەمەتى ئەزالىرى ۋە دۆلەت ئەركانلىرى جەم بولۇپ ، بۇرۇنقى قارلۇق ئاقساقاللىرىدىن ياشتا ۋە ھۆرمەتتە چوڭ ،ئەلەمدە پىشقان بىر كىشىنى « ئارسلانخان » دەپ ئاتاپ ، بىر پۇتۇن قاراخانىلار قاغانلىقىنى بۆلۈپ تاشلايدۇ . سۈتۈق تېكىن ئۆزىگە « بۇغراخان » نامىنى تاللاپ ، ئۈستازى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ دانا پىكرى بويىچە ئالدى بىلەن ئۆزىنى كۈچەيتىش ۋە قەشقەر تەۋەسىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن ھەربىكەت باشلايدۇ . ئاربدا نەچچە قېتىم بالاساغۇنغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆلارنى ئىسياندىن ۋاز كېچىش ۋە مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان . ئەمما ئۆلار دائىم كەسكىن رەت قىلغان.

941 - يىلى كۈچى تولۇپ تاشقان ، جەڭگىۋار مۇسۇلمان ئەسكەرلەردىن خىل قوشۇنى بار بولغان سۈتۈق بۇغراخان بالاسۇندىكى ئىسيانچى « ئارسلانخان »غا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىپ ، 942 - يىلى 22 - ئاپرىلدا بالاساغۇنىنى قايتۇرۇۋېلىپ ، قاراخانىلارنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرگەن . ئاندىن ئۇدا يۈرۈش قىلىپ ، 943 - يىلى 20 - ئاپرىلدا (يەنى ئىسمائىل سامانى تالاسنى تارتىۋالغانغا دەل ئەللىك يىل بولغان كۈنى) ئەللىك يىل ئىلگىرى سامانىلار دادىسى ۋە تاغىسىدىن تارتىۋالغان تالاسنى قايتۇرۇپ، پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرغان . چۈنكى ئۆلار تېخىچە قاراخانىلار توغرىلىق ھېچنىمە بىلمىگەن ئىدى . شۇڭا ئىسلام تارىخچىلىرىنىڭ قاراخانىلار تارىخىنى 942 - يىلدىن باشلىشى ئانچە ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەس .

ئىسلام تارىخشۇناسلىرى :« توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خاقانى ئەڭ كۈچلۈك بولۇپ ، زامانىمىزدا (يەنى 943 - يىلىدا)

ھېچكىم بۇ خاقان بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ » دەپ سۆتۈق بۇغراخانىڭ ھەيۋىسىنى بايان قىلغان.
956 - يىلى فېۋرالدا (قۇربان ھېيتتا) سۆلتان سۆتۈق بۇغراخان زەھەرلىنىپ يېتىپ قالغان.

بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا پۇر كەتكەن . كىمنىڭ زەھەرلىگىنى ئېنىقلانمىغاچقا، خان جەمەتى ئەزالىرىدىن باشقا ئاز سانىدىكى ئىشەنچلىك كىشىلەرلا بۇغراخانىنى يوقلاپ تۇرالىغان . خەۋەر قاتتىق كونترول قىلىنغاچقا ، بۇغراخانىڭ كېيىنكى ئەھۋالىدىن خەۋەرسىز ئىسلام تارىخچىلىرى يەڭگىللىك بىلەن شۇ يىلقى قۇربان ھېيت مەزگىلى بولغان ھىجرىيە 344 - يىلىنى بۇغراخانىڭ ۋاپات بولغان ۋاختى قىلىپ خاتىرىلەپ قويغان . ئەمما دىۋاندىكى پولاتتەك پاكىتلار ۋە بۇغراخان ۋاپات بولغان « ئاقمەت » خارابىسىنىڭ تېپىلىشى ، بۇ جاينىڭ سالقىن ھاۋالىق بولۇپ ، بۇغراخان زەھەرلەنگەندىن كېيىن بىر مەزگىل مۇشۇ سالقىن جايدا ئارام ئالغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ . شۇنداق بولغاندا سۆلتان سۆتۈق بۇغراخان 28 - ئىيۇندىن 28 - ئىيۇلغىچە بولغان ئەڭ تىنجىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ۋاپات بولغان بولىدۇ .

بۇغراخانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن چوڭ ئوغلى مۇسا بۇغراخان (956 - 958) چوڭ قاغان ، ئۈكىسى سۆلايمان ئارسلانخان (958 - 970) نائىپ قاغان بولۇپ ، بالاساغۇندا ھۆكۈم سۈرگەن .

سۆلايمان ئارسلانخان ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى پايتەختتىنى بالاساغۇنغا كۆچۈرگەن بولۇپ ، بۇ جايدا چوڭ ئوغلى ھارۇن بۇغراخان تۇرغان .سۆلايمان ئارسلانخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جىيەنى « ئەلى ئارسلانخان (مۇسا بۇغراخان ئوغلى 970 - 998) چوڭ قاغان بولۇپ قەشقەردە ، ئوغلى ھارۇن بۇغراخان نائىپ قاغان بولۇپ بالاساغۇندا ھۆكۈم سۈرگەن. ھارۇن بۇغراخان تۇنجى شىمالىي ئىلىكخان سۈپىتىدە قەشقەردىكى تاغىسى قاغان ئەلى ئارسلانخانغا داۋاملىق مەدەت بېرىپ تۇرغان .

ھارۇن بۇغراخان (970 - 997) مىلادى 990 - يىلى ئىسپىجاپنى سامانىلار قولىدىن ئېلىپ ، سامانىلارغا قارشى ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشنى باشلاپ، مەركىزىي ئاسىيانى قاراخانىلارنىڭ سەلتەنىتى ئاستىغا ئالماقچى بولغان . (مەزكۇر ئىسپىجاپنى نۆھ سامانى 840 - يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقى غۇلىغاندا بىسىۋالغاندى). ئاقىۋەت 993 - يىلى سامانىلار مۇنقەرز قىلىنغان . (بۇ دەل ئىسمائىل سامانى تالاسقا ھۇجۇم قىلىپ، قاراخانىلارغا جەڭ ئېلان قىلغىلى ساق 100 يىل بولغان چاغ ئىدى .

(4) قاراخانىلارنىڭ سامانىلارنى يوقىتىشى

ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك ، قاراخانىلارنىڭ جەسۇر قاغانى ھارۇن بۇغراخان 993 - يىلى سامانىلار خانلىقى (874 - 999) نى مۇنقەرز قىلىپ ، ئۇچ يىلدەك تەرتىپ ئورنىتىپ ، ئوغلى ئەلى تېكىننى 997 - يىلى غەربىي ئىلىكخان قىلىپ تەينىلەپ قەشقەرگە قايتىش يولىدا قازا قىلدى . بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتقان غەزنەۋىلەر، سامانىلار قالدۇقلىرى ۋە سالجۇق ئوغۇللىرى ئەلى تېكىنگە تەڭلا ھۇجۇم قىلىپ ، سامانىلارنى قايتا تىرىلدۈردى . نەتىجىدە قەشقەردىكى چوڭ قاغان سەئىد ئەلى ئارسلانخان ئۆزىنىڭ بارلىق ئوغۇللىرى ۋە جىيەنى يۈسۈپ قادىرخاننى سامانىلارنى تىنجىتىشقا ئەۋەتتى . ئەمما دەل شۇ چاغدا ئۇدۇن خانلىقى (750 - 1006) قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغاندىن سىرت سەئىد ئەلى ئارسلانخاننى شېھىت قىلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىۋالغاچقا ، سامانىلارنى قايتىدىن تىنجىتىش ۋەزىپىسى ئۇنىڭ كەنجى ئوغلى ئىلىك ناسىرخان بىلەن يەنە بىر جىيەنى ئەلى تېكىنگە تاپشۇرۇلدى . 999 - يىلى 23 - ئۆكتەبىر (ھىجرىيە 389 - يىلى قۇربان ھېيت كۈنىدىن ئون كۈن بۇرۇن) ئەلى تېكىن ياڭراق تەكبىر ئاۋازى بىلەن بۇخاراغا زەپەر قۇچۇپ كىردى . 2 - نويابىر كۈنى ئۇنىڭ ئالدىن يۈرەر تۇرشاۋۇل قىسىمى مەشھۇر ئامۇ دەريا

بويلىرىنى تولۇق تىزگىنلىگەن . شۇنىڭ بىلەن 120 يىل ئۆدا سەلتەنەت سۈرگەن داڭلىق سامانىلار خانلىقى قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىكخانلىقى (999 - 1212) بولۇپ قالغان .

غەربىي ئىلىكخانلىق 1043 - يىلغىچە چوڭ قاغانلىققا مۇتلەق بويسۇنغان بولسا ، 1089 - يىلغىچە نامىدىلا بويسۇنغان . 1092 - يىلغىچە سالجۇقلارغا بېقىنىپ قالغان . 1130 - يىلغىچە مۇستەقىل داۋام قىلىپ ، 1141 - يىلغىچە يەنىلا سالجۇقلارغا قارام بولۇپ قالغان . 1141 - يىلدىن 1212 - يىلغىچە قاراختايلارغا قارام ئەلگە ئايلىنىپ قالغان . ئەمما ئىچكى ئىشلاردا مۇستەقىل راۋاجلىنىپ ، 1212 - يىلى كۈنسىرى كۈچىيىپ كەتكەن خارەزىمشاھ ئالائىددىن مۇھەممەد قولىدا مۇنقەرز بولغان . ئەمما 1222 - يىلىغا كەلگەندە پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيا چىڭگىزخانىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن.

2 . بىرۇنىنىڭ ئۆز يۇرتىدىكى دەسلەپكى ياشلىق دەۋرى

(1) بىرۇنى ۋە تۇغۇلغان يۇرتى ھەققىدە

بىرۇنىنىڭ تولۇق ئىسمى : ئەبۇ رەيھان مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد ئەل بىرۇنى بولۇپ، ئەبۇ رەيھان ئۇنىڭ ئەرەبچە تەخەللۇسى ، ئەل بىرۇنى بولسا ئۇنىڭ يۇرتى بىلەن باغلانغان تەخەللۇسى ئىدى . دېمەك ئۇنىڭ ئىسمى مۇھەممەد بولۇپ ، دادىسى ئەھمەد ئىدى .

ياۋروپا تىللىرىدا يېزىلغان مەنبەلەردە ئۇ « ئەل بىرۇنى » ياكى « ئالى بورون » دەپ تونۇلغان . پارس تىلىدا « ئەبۇ رەيھان بىيرونى » دەپ تونۇلغان . ئۇيغۇرلاردا « بىرۇنى » نامى بىلەن مەشھۇر بولغان .

بىرۇنى 973 - يىلى 5 - سېنتەبىر ھازىرقى ئۆزبېكىستانغا قاراشلىق قارا قالپاقستاننىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى كىچىك شەھەر « كات » دېگەن جايدا تۇغۇلغان . « كات » شۇ چاغلاردا خارەزىم ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى ئىدى . (بۇ شەھەر سامانىلار ، قاراخانىلار ۋە سالجۇقلار ئىرىسىدىكى ئۇرۇشلاردا خاراپ بولغاندىن كېيىن ، خارەزىمنىڭ مەركىزى ئۇرگەنچكە يۆتكەلگەن . موڭغۇللار ئۇرگەنچنى خاراپ قىلغاندىن كېيىن ، خۇۋگە يۆتكەلگەن) . بۇ جاي تۈركمەنىستان چېگرىسىغا يېقىن بولۇپ ، خەرىتىدىكى ئورنى 41°45′E′41°60 N . دېڭىز يۈزىدىن 87 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. 2004 - يىلدىكى نوپۇسى 50 مىڭدىن ئارتۇق . قۇرۇقلۇق يولىنى ئۆلچەم قىلغاندا پايتەخت تاشكەنتنىڭ غەربىدىن 936 كىلومېتىر، خۇۋەنىڭ شەرقى شىمالىدىن 56 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان بولۇپ ، يىراق تارىخىي دەۋرلەر ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە كۆپ قېتىم ئىسمى ئۆزگەرتىلىپ ، « فىل » ۋە « شوبوس » دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالغان . پەقەت 1957 - يىلغا كەلگەندە ئاندىن رەسمىي « ئەل بىرۇنى » دەپ ئاتالغان بولۇپ ، شۇ ئارقىلىق بۇ شەھەردە تۇغۇلۇپ ، ئۆسۈپ يېتىلگەن ، ھاياتىنىڭ ئالدىنقى 20 يىلىنى ئۆتكۈزگەن مەشھۇر ئالىم بىرۇنىنى ئەسلەش ۋە ھۆرمەتلەش ئىشقا ئاشۇرۇلغان . گەرچە 1969 - يىلى ئامۇ دەرياسىغا كەلكۈن كېلىپ ، بەزى قەدىمىي قۇرۇلۇشلار زەربىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ ، ئەمما تېزلا رېمونت قىلىنىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن . 1973 - يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ، ئافغانىستان ، ئىران ۋە تۈركىيە قاتارلىق ئەللەر ئالىمنىڭ مىڭ يىللىق تۇغۇلغان كۈنى مۇناسىۋىتى بىلەن ھەر خىل پوچتا ماركىلىرىنى بېسىپ چىقىرىپ خاتىرىلىگەن. تولىمۇ ئەپسۇس ، ئۇ يىللاردا ئۇيغۇر خەلقى تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئون يىللىق زۇلمەت ئىچىدە خورلىنىۋاتقان ئىدى .

(2) باشلانغۇچ هاياتى ۋە ياشلىق دەۋرى

ئەل بىرۇنى نۇرغۇن كىشىلەر تەرىپىدىن تارىختىكى ئەڭ ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ بىرى دەپ قارىلىدۇ ، بولۇپمۇ ئىسلامىيەت تارىخىدا مېتودولوگىيەسى ۋە بايقاشلىرى سەۋەپلىك ئەڭ ئۇلۇغ ئالىم دېگەن ئاتاقنا مۇيەسسەر بولغان . بىرۇنى ئىسلامنىڭ ئالتۇن دەۋرىدە ياشىغان بولۇپ ، ئۇ ئاستىرونومىيە ۋە ئىلمى پەلەك تەتقىقاتىغا ئىلهام بەرگەن . ئەل بىرۇنى ئۆمرىنىڭ ئالدىنقى يېگىرمە بەش يىلنى خارەزمدە ئىسلام قانۇنشۇناسلىقى ، گرامماتىكا ، نۇتۇق ئىلمى ، ماتېماتىكا ، ئاستىرونومىيە ، مېدىتسىنا ۋە پەلسەپە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان . ئۇندىن باشقا فىزىكا ۋە باشقا نۇرغۇن ساھەلەردە ئىزدىنىشنى ئادەت قىلغان. ئۇ ئۆزى تۇغۇلغان بىرۇنىنىڭ تىلىنى ۋە ئۆرپ - ئادىتىنى پىششىق ئۆگەنگەن . بۇ تىل ئەسلىدە پارس تىلىنىڭ خارەزىم شېۋىسى بولۇپ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن كەڭ قوللىنىلغان. تۈركلەر بۇ رايونىنى تىزگىنلىگەنگە قەدەر ئىسلامدىن كېيىن بىر قانچە ئەسىر ساقلىنىپ كەلگەن . ئەل بىرۇنى ئۆزى تۇغۇلغان يۇرتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى « ئافرىغ جەمەتى » گە ئالاھىدە ھېسداشلىق قىلاتتى . چۈنكى بىرۇنى ئىلىم - پەن توغرىسىدىكى تۇنجى مائارىپ تەربىيىسىنى شۇ رايوننىڭ ھۆكۈمران ئائىلىسىدىن (ئافرىغ جەمەتى)كېلىپ چىققان ئەبۇ نەسىر ئەل مەنسۇردىن ئالغان ئىدى . ئەبۇ نەسىر ئەل مەنسۇر (مەنسۇر بىن ئىراق (970-1036) مۇنەۋۋەر ماتېماتىك ۋە ئاستىرونوم ئىدى. ئۇ بىرۇنىغا ئوكلىد گېئومېتىرىيىسى ۋە پتولېمېي ئاستىرونومىيەسىنى ئۆگەتتى . كېيىن سامانىلار خانلىقىنىڭ ۋەزىيىتى داۋالغۇپ تۇرۇۋاتقاندا ، 995 - يىلى دۈشمىنىدىن شىكەستە يېگەن ئەمىر ئافرىغ ئائىلىسىدىكىلەرگە ھېسداشلىق قىلىشنى بۇرچى دەپ بىلگەن بىرۇنى يېڭى كەلگەن غالىپ جەمەتكە تىز پۈكۈشنى خالىماستىن يۇرتىدىن ئايرىلىپ ، سامانىلار ئەمىرى مەنسۇر ئىككىنچى ئىبنى نوھنىڭ پايتەختى بۇخاراغا ، يەنى سامانىلار خاندانلىقىغا كۆچۈپ كەتكەن. ئۇ يەردە ئىبنى سىناغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ چاقىرىپ كېلىپ ، ئىككىسى يۇز تۇرانە كۆرۈشكەن . بىرۇنى ئىبنى سىناغا زور تەسىر كۆرسەتكەن . بۇ قېتىمقى ئۇچرىشىش ئىككى ئالىم ئوتتۇرىسىدا پىكىر ئالماشتۇرۇش پۇرسىتى ئاتا قىلغان .

(3) بۇخارادىن ئىرانغا ، ئىراندىن خارەزىمگە سەپەر قىلىش

998 - يىلى قاراخانىلار سامانىلارغا قارشى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ھەربىي يۈرۈش باشلىغاندا ، بىرۇنى بۇخارادىن ئايرىلىپ ، شۇ يىلى ئىراننىڭ شىمالىنى سوراۋاتقان زەييار جەمەتى(928 - 1090) ئوردىسىغا بارغان . ئۇ جايدا مەزكۇر جەمەتنىڭ تۇنجى ئەۋلاد ھۆكۈمرانى داڭلىق شەمسۇل مائالى قابۇس (977 - 1013) بىلەن ھەمسۆھبەت بولغان . قابۇس ئىلىمسۆيەر ھۆكۈمدار بولۇپ، « قابۇسنامە » دېگەن ئەسەرنى يازغان . بىرۇنى بۇ يەردە ئەڭ دەسلەپكى زور ھەجىملىك مۇھىم ئەسەرلىرىدىن بىرى بولغان «ئەل ئاسارىل باقىيە ئەنىل قۇرۇنىل خالىيە (قەدىمقى دەۋردىن قالغان ئاسار - ئەتىقىلەر) » ناملىق كىتابىنى يېزىپ چىقىپ ، 1000 - يىلى پۈتتۈرگەن . بىرۇنى قابۇس بىلەن بىللە سۆھبەتلىرىنى داۋام قىلغاچ تەتقىقاتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان . ئەمما قابۇس غەرپتە ئابباسىيلارنى تىزگىنلىۋالغان بۇۋەيھى خانلىقى (945 - 1055) نىڭ تۇرلۇك ھەربىي بېسىملىرىغا تاقابىل تۇرۇشقا كۆزى يەتمەي ، نائىلاج ئافغانىستان ۋە خۇراساندا باش كۆتۈرگەن مەھمۇد غەزنەۋى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ، غەزنەۋىلەرنىڭ ھاملىق قىلىشىنى قوبۇل قىلغان . قابۇس 1013 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان جىيەنى پەلەكۇل مائالى مانۇچېھىر (1013 - 1030) مەھمۇد غەزنەۋى بىلەن قۇدىلىشىپ تېخىمۇ مۇناسىۋەتنى كۈچەيتكەن . قابۇسنىڭ ئۆلۈمى بىرۇنىنى بۇرۇنىنى ئۆزى ھېسداشلىق قىلىدىغان ئافرىغ جەمەتىنى مەغلۇپ قىلىپ خارەزمنى قولغا ئالغان مەئمۇن جەمەتى بىلەن يارىشىشقا مەجبۇرلىغان . بىرۇنى شۇئان قايتىدىن يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ ، خارەزمشاھ ئەبۇل ئاببىاس مەئمۇننىڭ ھۇزۇرىدا خىزمەت قىلغان . ھۆكۈمدار بىرۇنىنىڭ تىلىنىڭ راۋانلىقى ۋە تالانتىنى كۆزدە تۇتۇپ ، بىر قىسىم مۇھىم سىياسىي ۋەزىپىلەرنى تاپشۇرغان .

3 . مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ بۇلاپ كېتىشى ۋە قاراخانىلاردىن قىزغىنىپ ھىندىستانغا بىللە ئېلىپ كېتىشى

971 - يىلى 2 - نويابىر ئەسلىدە سامانىلارنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن قاراخانىلار ئەۋلادلىرىدىن سۇبۇق تېكىننىڭ ئوغلى مەھمۇد غەزنەۋى تۇغۇلغان . سامانىلار قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى ئالپ تېكىن، سۇبۇق تېكىننىڭ قاراخانىلار نەسلىدىن ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ ، ئۇنى ياخشى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن . ئۇ 997 - يىلى دادىسى سۇبۇق تېكىن قازا قىلغاندىن كېيىن ، ئاكىسى بىلەن تەخت تالىشىپ ، 998 - يىلى غەزنەۋى شاھى بولغان. 999 - يىلى قاراخانىلار سامانىلارنى يوقاتقاندا مەھمۇد سامانىلارنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىنلىرىنى ئىگىلەپ ، قاراخانىلار بىلەن تۈرك - ئىسلام دۇنياسىنىڭ خوجىلىقىنى تالاشقان . 1007 - يىلدىن 1025 - يىللارغىچە پات - پات داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن ، 1026 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن « مەڭگۈ ئىناق ئۆتۈش كېلىشىمى» ئىمزالىغان . 1001 - يىلدىن 1027 - يىلغىچە ھىندىستانغا ئۈدا 1030 - يىلى 30 - ئاپرىل ئالتە ئاي ئىچىغا كېسەل تارتىپ قازا قىلغان . ئۆلۈش ئالدىدا دۆلىتىنى بالىلىرىغا تەقسىم قىلىپ بەرگەن . شۇڭلاشقا بالىلار نەچچە يىل ئۇرۇش قىلىپ ، ئاخىرى قاراخانىلارنى ھۆرمەتلەيدىغان ئوغلى مەسئۇد ئۆتۈپ چىققان . ئۇ 1040 - يىلدىكى ئۇرۇشتا يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن سالجۇقلاردىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، قاراخانىلار بىلەن قۇدا بولۇشۇپ ، دۆلىتىنى تولۇق مۇنقەرز بولۇشتىن ساقلاپ قالغان . بىراق سۇلتان مەسئۇد 1041 - يىلى 17 - يانۋار ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىۋاتقاندا يول ئۈستىدە ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلۈپ ، بىللە ئېلىپ ماڭغان ئىنىسى مۇھەممەد (998 - 1041) سۇلتان بولغان . ئەمما مەسئۇدنىڭ ئوغلى مەۋدۇد دەرھال غەزنىگە كېلىپ ، ئۆزىنى سۇلتان دەپ جاكارلىغان . تاغىسى قىشنى پېشاۋۇردا ئۆتكۈزۈپ ، ئەتىيازدا جىيەنىگە قارشى قوشۇن تارتقان . 1041 - يىلى 8 - ئاپرىلدىكى جالال ئاباد ئۇرۇشىدا سۇلتان مەۋدۇد تاغىسىنى مۇھەممەدنى يېڭىپ چىقىپ ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ سۇلتان بولغان . ئۇ 1012 - يىلى غەزنىدە تۇغۇلغان بولۇپ ، تەخت تالاشقان قېرىندىشى مەجدۇد 1041 - يىلى 10 - ئاۋغۇست ئۆز چېدىرىدا ئۆلۈپ قالغاندىن كېيىن غەزنەۋىلەر خانلىقى (962 - 1186) نىڭ مۇتلەق سۇلتانى بولغان . ئۇ گەرچە چاغرىبەگنىڭ قىزىنى نىكاھىغا ئالغان بولسىمۇ ، ئەمما قېينىتاتىسىنىڭ كېسەل بولغىنىدىن پايدىلىنىپ ، سالجۇقلار 1040 - يىلدىكى ئۇرۇشتا تارتىۋالغان بارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ھۇجۇم قىلغان . ئەمما چاغرى بەگ 15 ياشلىق ئوغلى ئالپ ئارسلاننى ئەۋەتىپ، 1043 - يىلى ئاۋغۇست ۋە سېنتەبىر ئايلىرىدا غەزنەۋىلەرنىڭ سالجۇقلارغا قاراتقان ھۇجۇملىرىنى توسۇپ قالغان . سۇلتان مەۋدۇد بۇندىن كېيىن سالجۇقلارغا ئۆزى يالغۇز تەك كېلەلمەيدىغانلىقىغا كۆزۈپ يېتىپ ، بۇيۇك قاراخانىلار ۋە غەربىي ئىلەكخانلىق بىلەن ئۆز ئارا دوستلۇق ۋە ھەمكارلىق كېلىشىمى تۈزگەن. ئەمما كېلىشىم ئىجرا قىلىنىشقا ئارام بولمىغان. 1043 - 1044 - يىللىرى ھىندىستاندىكى قارام ئەللەر توپىلاڭ كۆتۈرگەن . ئۇلارنى مىڭ تەستە باستۇرۇپ ، چارچىغان سۇلتان مەۋدۇدمۇ ئاغرىپ قېلىپ ، 1049 - يىلى 19 - دېكابىر ۋاپات بولغان . ئۇنىڭ ئورنىغا چاغرىبەگنىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان گۆدەك ئوغلى مەسئۇد 2 سۇلتان بولغان . ئەمما ئون كۈن ئۆتمەستىنلا، 1049 - يىلى 29 - دېكابىر قوماندانلار ئىسيان كۆتۈرۈپ ، ئۇنىڭ ئاكىسى ئەلىنى سۇلتان قىلغان . ئەمما ئۇمۇ 1050 - يىلى كىچىك دادىسى ، يەنى مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ 1024 - يىلى تۇغۇلغان ئوغلى ئابدۇرېشىت تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ ، تۇرمىگە تاشلانغان . ئۇ تەختكە چىقىپلا « توغرۇل بوزان » نى باش قوماندان قىلىپ ، سالجۇقلارغا ئۇرۇش ئاچقان . بوزان غەلىبە قىلىپ ، 1051 - يىلى سىستانىنى ئىشغال قىلىپلا ئۇدۇل غەزنىگە كېلىپ ، ئابدۇرېشىتخان ۋە باشقا 11 شاھزادىنى قىرىپ تاشلاپ ئۆزى سۇلتان بولۇۋالغان . بۇ قىرغىندىن فەرۇخزادە، ئىبراھىم ۋە شۇجا باتۇر قاتارلىق ئۈچلا شاھزادە قېچىپ قۇتۇلغان . بىراق 40 كۈندىن 57 كۈنگىچىلا سۇلتان بولالىغان توغرۇل بوزانمۇ 1052 - يىلى بۇرۇنقى سۇلتانىنىڭ نەۋكەرلىرى تەرىپىدىن خەنجەرلەپ ئۆلتۈرۈلۈپ، فەرۇخزادە سۇلتان بولغان . ئۇ يۇقىرىقى قىرغىنىنى سادىر قىلغان ھەممە كىشىلەرنى تۇتۇپ جازالىغان .

سۇلتان مەسئۇد ئوغلى فەرۇخزادە 1053 - يىلى سالجۇقلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، چاغرىبەگ داۋۇتنى خۇراسانغا قېچىشقا مەجبۇرلىغان . ئەمما ئۇنىڭ ئوغلى ئالپ ئارسلان يەنە بىر قېتىم غەزنەۋىلەرنى توسۇۋالغان . 1059 - يىلى 4 - ئاپرىل ئۇ ئۆلگەندە ئىنىسى ئىبراھىم (1033 - 1099) سۇلتان بولغان . ئۇ تاكى 1099 - يىلغىچە سۇلتان بولۇپ ، غەزنەۋىلەر تارىخىدا رېكورت ياراتتى . ئۇ ۋاپات بولغاندا ئۇنىڭ مەلىكشاھ (1055 - 1092) قا كۈيئوغۇل بولغان ئوغلى مەسئۇد 3 سۇلتان بولۇپ ، تاكى 1115 - يىلى 27 - فېۋرالغىچە دەۋران سۈرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ غەزنەۋىلەر خانلىقى قاتتىق داۋالغۇش ئىچىدە ھەر ئىككى يىلدا بىر سۇلتان ئالمىشىپ يۈرۈپ ، 1186 - يىلى پۈتۈنلەي ھالاك بولغان .

غەزنەۋىلەر يېڭى باش كۆتۈرگەندە ئۇلارنىڭ تايانچ كۈچى ۋە ئاساسلىق ھۆكۈمرانلار قاتلىمى قارا قورساق سانغۇنلار ۋە ئۇرۇشخۇمار ئەسكەر ۋە تۈرلۈك قەبىلىلەردىن تاللانغان ساۋاتسىز يالالنما قوشۇنلاردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ ، مەركىزىي ئاسىيادىكى بىلىم ئوچاقلىرى بولغان بۇخارا ۋە سەمەرقەند 999 - يىلى ئاخىرقى قېتىم قاراخانىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن ، شۇ يىلدىن باشلاپ غەزنەۋىلەرگە سۇلتان بولغان مەھمۇد غەزنەۋى رېئاللىققا تەن بېرىپ ، غەربىي ئىلىكخانىغا مەكتۇپ يېزىپ ، ئۆزلىرىگە دىنىي جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىدىغان ۋە نامازنى قانداق ئوقۇشنى ئۆگىتىدىغان دىنىي ئالىملارنى تەلەپ قىلغان . قاراخانىلار تەلەپ بويىچە غەزنەۋىلەرگە ئەڭ داڭلىق ئالىملارنى ئەۋەتىپ بەرگەن . ئەمما مەھمۇد غەزنەۋى ئاساسىنى پۈختىلىۋالغاندىن كېيىن ، قاراخانىلار بىلەن تۆر تالىشىش ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك بىر قاتار غەلىتە ئۇسۇللارنى قوللانغان :

1) . بار كۈچى بىلەن مال - دۇنيا توپلاپ ، قاراخانىلار ئەلچىلىرىگە كۆز - كۆز قىلىش .
2) . « سۇلتان » ئۇنۋانىنى كەڭ قوللىنىپ ، سۆتۈق بۇغراخاندىن باشلانغان بۇ مەرتىۋە نامىنى ئۆزىگىلا خاسلاشتۇرۇش ۋە ئۆز دەۋرىدىكى تارىخچىلارنى شۇنداق يازدۇرۇش.
3) . قاراخانىلارنىڭ ئاببىاسىيلار بىلەن بولغان بىۋاستە ئالاقىسىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، پەقەت غەزنەۋىلەرنىڭ ۋاستىسىدىلا مۇناسىۋەت ئورنىتالايدىغان دەرىجىگە چۈشۈرۈپ قويۇش.
4) . قاراخانىلار قاغانلىرىنى ۋە ئىلىكخانلىرىنى تۈرلۈك نەيرەڭلەر بىلەن خەلىپە ئالدىدا رەسۋا قىلىپ ، ئۆزىنىڭ ئىناۋىتىنى ئاشۇرۇش .
5) ئۆز تەسىر دائىرىسىدىكى ۋە قاراخانىلار تەۋەسىدىكى نوپۇزلۇق ئالىملار ، پەيلاسوپلار ۋە ھۇنەرۋەنلەرنى ئىختىيارى ۋە مەجبۇرى ھالدا جەلپ قىلىپ ، غەزنىگە يىغىۋېلىش .

گەرچە مەھمۇد غەزنەۋى دەسلەپتە يۇقىرىقى رەزىل ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىپ ئانچە چوڭ نەتىجىگە ۋە ئۈنۈمگە ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ ، تولىمۇ ئەپسۇس ، قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا 1007 - يىلى خۇراساننى تالىشىشتىن باشلانغان ئۇرۇشلار تەرەققىي قىلىپ 1015 - يىلى خارەزمنىمۇ تالىشىشقا قاراپ تەرەققىي قىلغان . 1016 - يىلى قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىكخانى ئەلى تېكىن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ ، بىر پۈتۈن قاراخانىلار قاغانلىقىدا بۆلۈنۈش پەيدا قىلغان . ئەلى تېكىننىڭ ئاكىسى يۈسۈپ قادىرخان ۋە تاغىسى ئەھمەد تۇغانخان ئۇنى تىز پۈكتۈرۈش بىلەن بەنت بويقالغان . بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتقان مەھمۇد غەزنەۋى 1017 - يىلى غەربىي خۇراسان ئارقىلىق غەربىي ئىلىكخانلىقىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ خارەزمنى ئىشغال قىلىۋالغان. قاراخانىلار غەزنەۋىلەرگە قايتۇرما زەربە بېرەي دەپ تۇرغاندا تۇيۇقسىز ئالتاي تەرەپتىن خىتاي (قىتانلار) خانى يوللۇغ لوڭشۇ ئەۋەتكەن 200 مىڭ ئاتلىق خىتاي (قىتان) ئارمىيىسى قاراخانىلار تەۋەسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن . شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلار غەزنەۋىلەرنى ئەدەپلەشكە ئۇلگۈرمەيلا ، قىتانلارغا قارشى ئاتلىنىپ ، 1018 - يىلى ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ ، ساناقسىز چارۋىلارنى ئولجا ئالغان . بۇ تارىختا « خىتاي ئۇرۇشى » دەپ ئاتالغان . بۇ ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىدىن چۆچىگەن مەھمۇد غەزنەۋى بىر تەرەپتىن قاراخانىلار خان جەمەتى ئارىسىدا داۋاملىق بۆلۈنۈش پەيدا قىلىشقا كۈچسە ، يەنە بىر تەرەپتىن قاغان بىلەن تېزراق تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالاشقا كۈچەپ يۈرۈپ ئاخىرى خارەزمدىكى ھامىيلىق ھۆكۈمرانلىقىنى قانۇنلاشتۇرۇۋالغان .

ئەمما مەھمۇد غەزنەۋى يەنىلا خاتىرجەم بولالماي ، خارەزمىدىكى بارلىق ئالىملارنى غەزنىگە كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن . كېيىنچە قاراخانىلار بىرۇنىنى بۇخاراغا قايتىپ كېلىپ ، ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما مەھمۇد غەزنەۋى شۇ يىلى بىرۇنىنى ھىندىستان يۇرۇشىدە بىللە ئېلىپ كەتكەن . ئىككى ئەلنىڭ قىزغىنىشى ئارىسىدا قالغان بىرۇنى خۇددى بۇرۇنقى ئەبۇ نەسىر فارابىدەك يول تۇتۇپ ، ئۇچىنچى بىر ئەلنى تاللىۋالغان . نەتىجىدە غەزنىدە ئۇزاق تۇرمايلا ھىندىستانغا بارغان بىرۇنى شۇ جايدا 1017 - يىلدىن تاكى 1030 - يىلغىچە تۇرۇپ قالغان . بۇ 13 يىل جەريانىدا تەڭداشسىز داڭلىق ئەسىرى « ھىندىستان » نى يېزىپ چىققان . مەزكۇر ئەسەرنى 1031 - يىلى 24 - دېكابىر جۈمە پۈتتۈرۈپ مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ئوغلى مەسئۇدقا ھەدىيە قىلغان . مەھمۇد غەزنەۋى 1030 - يىلى 30 - ئاپرىل ۋاپات بولغان ئىدى.

لېكىن بىر قىسىم تارىخشۇناسلار بىرۇنىنىڭ ھىندىستاندا ئۇزۇن مۇددەت ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى ، « ھىندىستان » دېگەن ئەسەرنى توپتوغرا 40 يىلدا يېزىپ چىققانلىقىنى ئىلگىرى سۈرىشىدۇ . بۇنداق بولغاندا بىرۇنى 1001 - يىلدىن 1041 - يىلغىچە ھىندىستاندا تۇرۇپ قالغان بولىدۇ . بۇ جەريانىدا يەنە مەخسۇس سۇلتان مەسئۇدنىڭ نامىغا ئاتالغان « ئەل قانۇن ئەل مەسئۇدى » ناملىق مەشھۇر كىتابىنى يېزىپ چىقىپ سۇلتانغا ھەدىيە قىلغان . شەرقشۇناسلار بىرۇنىنى « ئەرەبلەرنىڭ پېتلىموسى » دەپ ئاتىۋالغان .

4 . ھىندىشۇناسلىق ۋە ھىندىستاندىكى ئىلمىي تەتقىقاتلار :

11-ئەسىردىكى مۇھىم ۋە مەشھۇر مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلارنىڭ بىرى بولغان مەھمۇد غەزنەۋى ئەل-بىرۇنىنى ھىندىستانغا قوشۇن تارتقاندا بىللە ئېلىپ كەتكەندىن كېيىن ، ئەل بىرۇنى 1017-يىلدىن 1030-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ھىندىستاندا ياشىغان بولۇپ ، بۇ مەزگىلدە ئۇ ئۆزىنىڭ مەشھۇر كىتابى « ھىندىستان » نى يازغان.

مەزكۇر ئېنسىكلوپېدىك ئەسەردە ، ئەل بىرۇنى ھىندىستان ھاياتىنىڭ دىن ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، گېئولوگىيە ، ئىلىم-پەن ۋە ماتېماتىكا قاتارلىق ھەممە تەرەپلىرىنى دېگۈدەك تەتقىق قىلغان. ئەمما ئۇ بۇ قېتىمقى ئىزدىنىش سەپىرىدە ھەربىي ۋە سىياسىي تارىخقا ئانچە دىققەت قىلمىغان. ئەكسىچە ، ئەل بىرۇنى سىياسەت بىلەن باغلىماي تۇرۇپ ، مەدەنىيەت ، ئىلىم-پەن ۋە دىن ئارقىلىق ھىندىستاننىڭ ئىلىم-پەن ۋە پۇقرالار تۇرمۇشىنى تېخىمۇ كۆپ ھۆججەت قىلغان ئاساستا يورۇتۇشنى قارار قىلدى. ئەل بىرۇنى ھىندىستاندىكى مول مەدەنىيەت مۇھىتىدا مەخسۇس دىن ئۇستىدە ئىزدەنگەن.

ئۇ ئۆزىنىڭ نىشانىنى ئاددىي ئۇسۇلدا ئىپادىلەيدۇ . ئۇ يەنە دانا پاتانجالىنىڭ « پاتانجالىنىڭ قالايمىقانچىلىقتىن قۇتۇلۇشتىكى كىتابىنىڭ تەرجىمىسى» ناملىق ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلدى. بىر جۈملە مىسال ئالساق :
«مەن رەقىبلىرىمىزنىڭ رەددىيەلىرىنى رەت قىلمايمەن ، چۈنكى مېنىڭچە بۇ خاتا. مېنىڭ كىتابىم ھەقىقەت ۋە پاكىتلارنىڭ تارىخى خاتىرىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس . مەن ھىندىلارنىڭ نەزەرىيىسىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۆزۈرىغا ئاددىي ۋە شۇ پېتى سۇناي . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن گرېكلەرنىڭ بەزى نەزەرىيىلىرىنى تىلغا ئېلىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرىمەن » .
(1910-يىل ، 1-توم ، 7-بەت ؛ 1958-يىل ، 5-بەت) »

بىرۇنى ھىندىستاندا يالغۇزلا ھىندىستانلىقلار ھاياتىنى دىن ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، گېئولوگىيە ، ئىلىم-پەن ۋە ماتېماتىكا قاتارلىق ھەممە تەرەپلىرىنى دېگۈدەك تەتقىق قىلىپلا قالماي، بەلكى ئاسترونومىيە ، كالېندارچىلىق ۋە باشقا مۇھىم تەبىئىي پەن ساھەلىرىدە چوڭقۇر ئىزدەنگەن ۋە تەتقىقات ئېلىپ بارغان .

بىرۇنى ھىندىستان چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى كىشىلەر ، ئۆرپ-ئادەتلەر ۋە دىنلار ھەققىدە تەپسىلىي يازغان . قارىماققا ھازىرقى زامان ئىنسانشۇناسلىرىغا ئوخشاش ، مەلۇم بىر توپ كىشىلەر ھەققىدە خاتىرە يېزىش ، ئۇنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ۋە دەسلەپكى تېكىستلىرىنى ئۆگىنىش ۋە سىلىشتۇرۇش مەدەنىيەت تەتقىقاتى ئارقىلىق ئوبيېكتىپ ۋە تەرەپسىز ھالدا نەتىجىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن ئالدىراش ئىدى . ئەمەلىيەتتە ئىزدىنىۋاتقان ساھەلەرنىڭ كۆپ خىللىقىدىن قارىغاندا ، ئۇ ئاللىبۇرۇن ئۆز زامانىسىدىكى باشقا تەتقىقاتچىلار بىلەن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەن ئىنسىكلوپىدىك ۋە ئۇنۇتۇلماس ئالىمغا ئايلىنىپ قالغانىدى . شۇڭا بەزى تارىخشۇناسلار بىرۇنىنى تۇنجى ئىنسانشۇناس دەپ قارىغان . ئۇنىڭ باشقا تارىخچىلار بىرۇنىدىن ئۈچ ئەسىر كېيىن ئۆتكەن تۇنىسلىق داڭلىق ئالىم ئىبنى خالدۇن بىلەن بىرۇنى ھەققىدە بىرەك قاراشقا ئىگە ئەمەس بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بەزىسى بىرۇنىنى تۇنجى جەمئىيەتشۇناس دېسە ، بەزىسى ئىبنى خالدۇننى جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئاتىسى دەپ قارايدۇ .

5 . ئەسەرلىرى ۋە تۇرگە ئايرىلىشى

بىرۇنىنىڭ كىتاپلىرىنى ۋە تەتقىقاتلىرىنى تۇرگە ئايرىغاندا ، ھازىرقى زامانىدىكى ئايرىم ۋە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىلىملەردىن تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

1) . ماتېماتىكا ۋە ئاستىرونومىيە :

بىرۇنى ئاستىرونومىيە ، ماتېماتىكا ۋە ماتېماتىكىلىق جۇغراپىيە قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك پەنلەرنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئۆزى يازغان **146** كىتابنىڭ **95** كىتابىنى مەخسۇس ماتېماتىكا ۋە ئاستىرونومىيەگە ئالاقىدار مەزمۇنلارغا بېغىشلىغان . ئۇنىڭ دىنى ، يەنى ئۇنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكى ئاستىرونومىيەگە مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي تەتقىقاتىغا تۆھپە قوشقان . چۈنكى نامازنى توغرا ئادا قىلىش قىبلىنىڭ يۆنىلىشى ۋە بۇ يۆنىلىشنى ھەممە يەردىن بەلگىلەش مۇمكىنچىلىكىنى ياخشى بىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ ، ھەمدە بۇ ئىنچىكە ۋە توغرا ئاستىرونومىيە تەتقىقاتىغا مۇھتاج.

بىرۇنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق كېڭەيتىلگەن ئاستىرونومىيىلىك ئەسىرى « ئەل قانۇن مەسئۇدى » دا ئۆزى مۇلاھىزە قىلىپ يەكۈنلەپ چىققان سانلىق مەلۇماتلىرىدىن پايدىلىنىپ ، پتولېمېينىڭ قۇياشنىڭ مۇقىملىقى توغرىسىدىكى پەرىزىنى رەت قىلغان . بۇمۇ دۇنياۋى رېكورت بولۇپ قالغان . ئۇ ھازىر بار بولغان نەزەرىيەلەر ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپلا قالماي ، يەنە ئاستىرونومىيە ۋە ئاستىرونومىيەلىك ئارىلىق ئۆلچىگۈچىنىڭ قانداق ئىشلىشى كېرەكلىكى ھەققىدە ئۆزۈن تەھلىل ۋە چۈشەندۈرۈش يازدى . چۈنكى ئۇ ئوخشىمىغان قوراللارغا نۇرغۇن ئوخشىمىغان مودېللارنى سىزىپ چىققان . ئۇلار سائەت ۋە ئاسترولا (ئاستىرونومىيەلىك ئارىلىق ئۆلچىگۈچ) قاتارلىق بىر قىسىم زامانىۋى كەشپىياتلارنىڭ ئىپتىدائىي مودېلى دەپ قارالدى . كېيىنكى يىللاردا بۇ كەشپىياتلار باشقا ئالىملار تەرىپىدىن تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ تاماملاندى.

بىرۇنىنىڭ « تۇتۇلۇش » ھەققىدىكى سانلىق مەلۇماتلىرى كېيىنچە دانتىرون تەرىپىدىن **1749**-يىلى ئاي شارىنىڭ تېزلىشىنى ئېنىقلاشقا ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى ئاستىرونومىيىلىك تارىخىي خاتىرىلەرگە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ ، ھازىرمۇ ئاستىرونومىيەلىك بىلىملىرى ۋە گىئوفىزىكىلىق بىلىملىرىدە ئىزچىل ئىشلىتىلىۋاتىدۇ .

2) . فىزىكا :

بىرۇنى تەجرىبە ئىلمىي ئۇسۇلىنى مېخانىكقا سۈنۈشقا تۆھپە قوشقان ۋە تۇراقلىق فىزىكا كېنىزىمولوگىيەدىن (ھەرىكەت ئىلمى) ئىبارەت ئىككى ئىلمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. ئۇندىن باشقا ئۇ تۇراقلىق گىدروفىزىكا تەتقىقاتىنى كېنىسولوگىيە بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ، يېڭى ئىلىم – گىدرودىنامىكا ئىلمىنىڭ ئاساسىنى تىكلىدى .

بىرۇنى يەنە ھەر بىرسى بىلەن ئىشلىتىشكە ماس كېلىدىغان قوراللارنىڭ چېرتىيوژىغا يەتكۈچە بولغان ئىزدىنىش جەريانىدا ، تارتىش كۈچىدىن باشقا ، زىچلىقىنى ، ئېغىرلىقىنى بايقاش ۋە ھېسابلاش ئۇچۇن بىر قاتار ۋاستىلەرنى تاپتى. گەرچە ئەل بىرۇنى كىتابلىرىنىڭ ھېچقايسىسىدا نوقۇل فىزىكاغىلا ئەھمىيەت بەرمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن فىزىكا تەتقىقاتى ئۇنىڭ نۇرغۇن كىتابلىرىدا ھازىرغىچە تارقاق ساقلىنىپ قالغان . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئەل بىرۇنى ئىسسىقلىق ۋە يورۇقلۇق توغرىسىدا بىر قاتار پەرەزلەرنى قىلدى.

3) جۇغراپىيە :

بىرۇنى تاغنىڭ ئېگىزلىكىنى كۆزىتىش ئارقىلىق يەرشارىنىڭ رادىئوسىنى ئۆلچەش ئۇسۇلىنى تەتقىق قىلىپ چىقتى ۋە ئۇنى ھازىرقى پاكىستاندىكى بىن دادان خاندىكى نەندادا قوللاندى. ئۇ يەرشارىنى تەتقىقات تېمىسى قىلغان ئىلىم-پەنلەرگە ئىنتايىن قىزىققان . چۇنكى ئۇنىڭ ئەسىرى يەرشارىمىزدا نۇرغۇن تەتقىقاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، ئۇنىڭ يەرشارىنىڭ دىئامېتىرىنى ئۆلچەش ئۇسۇلىنى بايقىغانلىقى ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى ئۇزۇن ۋە جاپالىق تەتقىقاتىنىڭ مېۋىسى ۋە ئىزچىل ۋاز كەچمەي ئىزدەنگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى .

بىرۇنى ئۆزىنىڭ بىر كىتابىدا ياۋروپا بىلەن ئاسىيانى ئايرىپ تۇرىدىغان كەڭ سۇ رايونى ئىچىدە بىر ياكى بىر نەچچە قىتئەنىڭ بارلىقىنى پەرەز قىلغان. بۇ پەرەزنىڭ توغرىلىقى كېيىنچە ئىككى ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ بايقىلىشى بىلەن ئىسپاتلانغان . بىرۇنى يەرشارىنىڭ دىئامېتىرىنى توغرا ھېسابلاش ۋە قەدىمكى دۇنيانىڭ ئۇچ قىتئەسىنىڭ (ئاسىيا ، ئافرىقا ۋە ياۋروپا) كۆلىمىگە ئاساسەن ئاشۇ نەچچە قىتئەنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى يەكۈنلەپ چىقالغان . تېخىمۇ ھەيران قالارلىقى بىرۇنى ئاشۇ بايقالمىغان قىتئەلەرنىڭ يەر شارى قۇرۇقلۇقى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ بەشتىن ئىككى قىسمىدىن ئېشىپ كەتمەيدىغانلىقىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويالىغان.

ئۇ يەنە ئۆزگىچە تارتىش كۈچى پرىنسىپىنى بايقاشتىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ ، ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى ماتېرىكىنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولغان گېئولوگىيەلىك جەريانىنىڭ چوقۇم ئاسىيا بىلەن ياۋروپا ئوتتۇرىسىدىكى بىپايان ئوكيان (تىنچ ئوكيان ۋە ئاتلانتىك ئوكيان) ئارىسىدىكى بىپايان سۇ رايونىدا باشقا قىتئەلەرنى ئوتتۇرىغا چىقارغانلىقىنى توغرا يەكۈنلەپ چىققان . (ماتېرىكلارنىڭ لەيلەپ يۇرۇشى ھەققىدىكى نەزەرىيەلەر ياۋروپادا ئاردىدىن يەتتە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن ، كېسەل كارىۋىتىدا ياتقان بىر گېرمان ئالىمى تەرىپىدىن قايتا ئوتتۇرىغا قويۇلدى) .

بىرۇنى يەنە بۇ بىپايان قىتئەنىڭ ئىنسانلار ئولتۇراقلىشىشقا باپ كېلىدىغان يەر ئىكەنلىكىنى كۆپ ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان . ئۇ جۇغراپىيە بىلىمىدىن يەكۈنلەپ ، ئىنسانلارنىڭ روسىيەدىن ھىندىستانغىچە ۋە ياۋروپادىن جەنۇبىي ئافرىقىغىچە شىمالدىن جەنۇپقا قاراپ سوزۇلغان بىپايان جۇغراپىيەدە ياشايدىغانلىقى، بايقالمىغان قىتئەلەرنىڭمۇ مۇشۇنداق جەنۇپتىن شىمالغا سوزۇلغان ئىكەنلىكىنى يەكۈنلىگەن . بۇ تەرىپى كىشىنى راسلا ھەيران قالدۇرىدۇ . سىز خەرىتىنى ئېچىپ قارىسىڭىزلا ئىنسانلار ياشاشقا ماس كېلىدىغان

ئىككى ئامېرىكا قىتئەسسىنىڭ دەپ شۇنداق شىمال - جەنۇپ يۆنىلىشىدە سوزۇلۇپ ياتقانلىقىنى ، ئەكسىچە ئىنسانلار ياشىيالمايدىغان ئانتراكتىدانىڭ شەرق - غەرپ يۆنىلىشىدە سوزۇلۇپ ياتقانلىقىنى كۆرىسىز.

4) . دوربىگەرلىك ئىلمى ۋە مەدەنىيىتى (مىتاللورگىيە) :

بىرۇنىنىڭ دوربىگەرلىك ساھەسىدىكى ئەڭ مۇھىم ئۇتۇقلىرى « مېدىتسىنادىكى دوربىگەرلىك كىتابى» نامىلىق ئۇنىۋېرسال دورا قامۇسى بولۇپ ، ئۇ بۇ دوربىلارنىڭ ئىسمىنىڭ سۈرىيانچە ، گرېكچە ، ئافغانچە ، پالۇچە ، كۇردچە ۋە بىر قىسىم ھىندى - ياۋروپا تىللىرىغا ئوخشاش ھەر خىل ئوخشىمىغان تىللاردىكى ئىسىملىرىنىڭ مەنىداش سۆزلىرىنى تولۇق كەلتۈرۈشتىن باشقا ، ئەينى ۋاقىتتا تونۇلغان بارلىق دوربىلارنىڭ ھەممە سۈپەتلىرىنى ۋە پايدىلىق زىيانلىق تەرەپلىرىنى تەسۋىرلىگەن .

مېتاللورگىيە ساھەسىدە ، بىرۇنى ئۆزى بىر قوللۇق ياساپ ، قۇراشتۇرۇپ چىققان ئالاھىدە ئۇسكۇنىلەرنى ئىشلىتىپ ، بىر قاتار مىنېرال ماددىلار ۋە تەبىئي ئېلېمېنتلارنىڭ نىسپىي زىچلىقىنى يۇقىرى سەۋىيەلىك ۋە ئىنچىكە مۇۋەپپەقىيەت بىلەن بەلگىلەپ چىقالىغان .

5) . تارىخ :

بىرۇنىنىڭ مەخسۇس سىياسىي تارىختىكى ئەڭ مۇھىم كىتابى «خارەزىم ۋاقىئاتلىرى ھەققىدە مارافونچە قامۇس » بولۇپ ، بىز بۇگۈن بۇكىتاب توغرىلىق پەقەت تارىخچى ئىمام بەيھەقىنىڭ سۆلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ نامىغا ئاتالغان « تارىخى مەسئۇدى » دا تىلغا ئالغان نەقىللەردىن باشقا ھېچ نەرسە بىلمەيمىز . بۇنىڭدىن باشقا ، بىز ئىككى كىتاپنى ئىنچىكە سىلىشتۇرۇپ چىقىش جەريانىدا « قەدىمقى دەۋرلەردىن قالغان ئاسار ئەتىقىلەر - ھىندىستان » نامىلىق كىتابتىكى بەزىبىر ئورتاق جايلاردىن باشقا ئىكىك ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىدە تارىخىي ۋەقەلەر ۋە تارىخنىڭ خاتىرىلەش ئۇسۇلى بىلەن پادىشاھلارنىڭ ئىسىملىرى ھەققىدە « ھىندىستان تارىخى » بىلەن « تارىخى مەسئۇدى » نامىلىق تارىخى كىتابتىكى ئۆز ئارا ئوخشىمىغان ئۇزۇن مۇلاھىزىلەرنى ۋە تېپىك پەرقلەرنى ھېس قىلدۇق . بۇ تەرىپىمۇ بىرۇنىنىڭ تارىخ خاتىرىلەش مېتودىنىڭ تولىمۇ ئۆزگىچە ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ . چۈنكى ئىسلام تارىخچىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگىدەك ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ ، مېتودى ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئەمما بىرۇنى بۇنداق رېتىمنى بۇزۇپ تاشلىغان. خۇددى فارابىنىڭ جىيەنى جەۋھەرى ئەرەبچە قامۇس (لۇغەت) تۈزۈش ئىشىدىمۇ ئۆزگىچە مېتودنى بارلىققا كەلتۈرۈپ ، تىلشۇناسلارنى ھەيران قالدۇرغاندەك ، بىرۇنىمۇ ئۆزگىچە تارىخ مېتودى ئارقىلىق يەنە بىر رېكورت ياراتقان. تولىمۇ ئەپسۇس ، زامانىنىڭ يېغىلىقلىرى تۈپەيلى بۇ ئەسەرنىڭ تولۇق نۇسخىسى ھازىرغىچە تېپىلمىدى .

بىرۇنىنىڭ تارىخى تەتقىقاتى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ساھەلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن ، يەنە يەرنىڭ كېلىپ چىقىشى مەسىلىسىگە چېتىلىپ ، يەرنىڭ نوقۇل ئىلاھىي يارىتىلىش جەريانى سەۋەبىدىنلا ئەمەس ، بەلكى تەبىئي ئېلېمېنتلاردىن شەكىللەنگەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرگەن . گەرچە بىرۇنى ئىسلام دىنىنىڭ ۋە ئىسلام پەيغەمبىرى ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان ئېتىقادىغا سادىق مۇسۇلمان بولسىمۇ ، ئەمما بۇ ئېلېمېنتلارنىڭ رولىنى تونۇپ يەتكەنلىكى ھەققىدە يۇرەكلىك مۇلاھىزە يۈرگۈزەلىگەن .

چۈنكى فارابى (870 - 950) كېيىن ئىسلام دۇنياسىدا پەلسەپە چۆكۈشكە باشلىغان . ھەتتا داڭلىق سوپىزىم پىرى ، « ھۆججەتۇل ئىسلام » دەپ ئاتالغان ئاتاقلىق دىنىي پېشۋا ئىمام غەززالى (1054 - 1111) پەلسەپىنى

ئەيىپلەپ كىتاپ يازغان . بۇ ئىككى دەۋرنىڭ ئوتتۇرىدا ياشىغان بىرۇنى (973 - 1048) مەردانە ھالدا يۇقىرىقى ئىلاھىيەت ۋە تەبىئەت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان نازۇك مەسىلىلەردە دادىل ھالدا ئۆز كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويالىغان . ئەينى چاغدىكى كىشىلەرنىڭ قوبۇل قىلىش سەۋىيىسىگە نىسبەتەن بۇ بىر يېڭىلىق ۋە مەردانىلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

6) . دىنلار تارىخى :

بىرۇنى دىنلار تارىخى ساھەسىدىكى ئەڭ مۇھىم ئىسلام تارىخى تەتقىقاتچىلىرى ۋە پايدىلانمىلىرىنىڭ پىرى ، مەنبە خاراكتېرلىق تايانچ كىشىلەرنىڭ بىرى دەپ قارىلىدۇ . ئۇ سېلىشتۇرما دىنلارنى تەتقىق قىلىش ساھەسىدىكى باشلامچى بولۇپ ، زوروئاستىر دىنى ، يەھۇدىي دىنى ، ھىندى ، خىرىستىيان ، بۇددىست ، ئىسلام ۋە باشقا دىنلارنى تەتقىق قىلغان ۋە ئوخشىمىغان دىنلارنى تەرەپسىز بىر تەرەپ قىلىپ ، ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنى رەت قىلىشقا ئۇرۇنماي ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئىدىيىسى ۋە لوگىكىسىنى چۈشىنىشكە كۆپ كۈچىگەن . شۇڭلاشقا بىرۇنى ئىسلام تارىخىدىلا ئەمەس ، بەلكى دۇنيا تارىخىدا ئىلىم - پەن ساھەسىنىڭ « سالاھىددىنى » ئىدى . ئەينى چاغدا ئەھلى سەلىپ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى ئېرۇسالىمدا ئەسىر ئالغان سۇلتان سالاھىددىن ھەممىنى قىرىپ تاشلاشقا كۈچى يەتكەن تۇرۇقلۇق ، ئۇلارنى ئەپۇ قىلىپ ، يۇرتىغا يولغا سېلىۋېتىپ ، ياۋروپالىقلارنىڭ نەزىرىدە يۇقىرى ئىناۋەت قازانغان ئىدى . بىرۇنمۇ ئۆزىنىڭ توشاق بىلىمى ۋە سۆز ماھارىتىگە تايىنىپ ، يات ئېتىقادتىكىلەرنى ھاقارەت قىلىپ، چەتكە قاقمىغان . ئەكسىچە ھەقىقىي ئاكادېمىك ۋە مۇسۇلمان ئەخلاقى بىلەن ئادىل ۋە ئىنساپلىق مۇئامىلە قىلغان .

بىرۇنى دىن تەتقىقاتىدا بارلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىنسان ئۇقۇمى ۋە قۇرۇلمىسى بولغانلىقى ئۈچۈن چوقۇم بىر-بىرىگە باغلىنىشى كېرەك دېگەن ئاساسىي ئىدىيىنى قوللانغان . بىرۇنى ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان ئىدىيە : ھەر بىر مەدەنىيەتتە ئىنسانلارنىڭ جەۋھىرى بار ، ئاشۇ ئىنسانلار بۇ مەدەنىيەتلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ . گەرچە ئۇلار قارىماققا خىلىلا يىراق كۆرۈنسىمۇ ، ئەمما يەنىلا ماھىيىتى يېقىن ، شەكىللىرى يىراق تۇغقانلار توپىنىڭ ئۆز ئارا زەنجىرسىمان داۋام قىلىشىدىن شەكىللەنگەن دەپ قارىغان .

بىرۇنى ھىندىلارنى تەرىبىيىلەنگەن توپ ۋە تەرىبىيەسىز گۇرۇپپىغا ئايرىپ ، تەرىبىيىلەنگەن گۇرۇپپىنى خۇدانى ئىنسانىيەتنىڭ تەڭداشسىز رەببى دەپ تونۇيدىغان ، ئۇندىن باشقا مۇتلەق كۈچ يوق ئېتىقاد قىلىدىغان ، باشقا سىمۇوللۇق نەرسىلەرگە چوقۇنۇشتىن ساقلىنىدىغان كىشىلەر توپى دەپ چۈشەندۈرىدۇ . نادان ھىندىلار توپىغا كەلسەك ، ئۇلار نۇرغۇن مۇقەددەس دىنىي بەلگىلەرگە چوقۇنىدۇ . ئۇلاردا بىرلا يېگانە خۇداغا مۇتلەق ئىشىنىش ۋە ئىبادەت قىلىش بولمايدۇ دەپ كۆرسىتىدۇ .

7) . ئەدەبىيات :

بىرۇنى گەرچە ئەمەلىي قوللىنىشچان تەبىئىي پەن ئىلىملىرىگە ئوبدانلا قىزىقىدىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئەدەبىياتنى ئاساس قىلغان ئىجتىمائىي پەنلەرگىمۇ زور تۆھپە قوشقان . ئۇ ئەبۇ تاممامنىڭ « شېئىر دىۋانى » نى شەرھىلەپ چىققان . « شېئىرلار ۋە يادىكارلاردىن تاللانما » دېگەن قامۇسقا شەرھى يازغان . ئۇ يەنە پەلسەپە ھەققىدىكى نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى . مەسىلەن: « ماقالىلەر ، پىكىرلەر ۋە دىنلار كىتابى » ناملىق ئەسەر بىلەن « ھىندىلارنىڭ زېھنىدە ساقلىنىۋاتقان جۇغلانما جەۋھەرلەر » ناملىق سالمىقى بار پەلسەپىۋى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئاپتورىدۇر .

بىرۇنىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئەرەبچە يېزىلغان . گەرچە ئۇ ئۆزىنىڭ نادىر ئەسەرلىرىدىن « دەسلەپكى ئاستىرونومىيە سانائىتىنى چۈشىنىش كىتابى » نى ئەرەبچە ۋە پارسچە ئىككى خىل يېزىقنى يازغان بولسىمۇ ، ئەمما بۇ ھال ئۇنىڭ بۇ ئىككى تىلدا پىششىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. باشقا ئەسەرلەر ئاساسەن ئۆلچەملىك ئەرەب تىلىدا يېزىلغان .

بىرۇنى ئۆزىنىڭ خىزمەت كۆرسەتكۈچىدە 63 ياشقا كىرگۈچە (قەمەرىيە كالېندارىدا 65 ياش) 103 ماۋزۇنىڭ تۆۋەندىكى 12 تېمىدا تارقىتىلغانلىقىنى تىلغا ئالدى: ئاستىرونومىيە ، ماتېماتىكىلىق جۇغراپىيە ، ماتېماتىكا ، تەرەپلەر ۋە ئاستىرونومىيىلىك ھەرىكەتلەر ، ئاستىرونومىيىلىك ئەسۋابلار ، تارىخ ، تۇرگە ئايرىلمىغان بۆلەك ، قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز ، ئاستىرونومىيىلىك ئالدىن پەرەز ، ھېكايە - قىسسەلەر ۋە دىن .

6 . بىر قىسىم مۇھىم ئەسەرلىرى

1) « ھىندىستان تارىخى » . بۇ كىتاپ بىزگە ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن ھىندى دىنىنىڭ ئېتىقادى ، ئۆلارنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى ، نىكاھ ، يېمەك-ئىچمەك ، زىياپەت ، تۇرمۇش تۈزۈمى ۋە تىلىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى تەسۋىرلەش ئۈچۈن كەلگەن ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ كەڭرى مول مەزمۇنلۇق كىتاب . تولۇق ئىسمى:
« ھىندىستان ھەققىدە ئەقىلگە خوپ كېلىدىغان ياكى ئۇۋال قىلىنغان نەرسىلەر ھەققىدە تەھقىقات » بولۇپ ، قىسقارتىلىپ « ھىندىستان » دەپ قېلىپلاشقان . ئۇندىن باشقا « بىرۇنىنىڭ ھىندىستان ھەققىدە ئىزدەنگەن كىتابى » ، « بىرۇنىنىڭ ھىندىستانى » دېگەندەك ئىسىملار بىلەن تونۇلغان بولۇپ، ھىندىستان خەلقلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ۋە بارلىق دىنلىرىنىڭ خۇلاسىسى بايان قىلىنغان قىممەتلىك كىتاب ئىدى .
2) « ئاستىرونومىيە ماھارىتى (سانائىتى) ھەققىدە دەسلەپكى چۈشەنچە » (پارسچە).
3) « قەدىمقى دەۋرلەردىن قالغان ئاسار - ئەتىقىلەر (يادىكارلىقلار) » . ئۇ ئىلگىرىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى سېلىشتۇرۇشتىكى ھالقىلىق تەتقىقات ئەسىرى بولۇپ ، بىر نەچچە باپلىرى مەخسۇس بەزى خىرىستىئان قەۋملىرى ئۈچۈن ئاجرىتىلغان . بۇنىڭدىن سىرت ئۇ كىتابتا ئاستىرونومىيىلىك ، ماتېماتىكىلىق ۋە تارىخى ئۇچۇرلار بار.
4) « خان جەمەتى كالېندارى » . بۇ كىتاب « ئۆتكەن ئەسىرلەردىن قېپقالغان يادىكارلار » نامىلىق كىتابىدىن قىسقارتىلىپ فىرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەرەبچە تېكىستلىك رىسالە.
5) « ئەل قانۇن ئەل مەسئۇدى » . ئۇ ئالىم ئىلمى ، جۇغراپىيە ۋە ئىنژىنېرلىق قامۇسى بولۇپ ، 1030 - يىلى ئەمدىلا دادىسىنىڭ ئورنىغا سۇلتان بولغان غەزنەۋىيلەر سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى مەسئۇد (999 - 1041) ئىبنى مەھمۇد ئەل (971 - 1030) غەزنەۋىگە بېغىشلانغان.
6) « ئاستىرونومىيە ماھارىتىنى چۈشىنىش » .
ئۇ ئەرەب ۋە پارس تىلىدىكى ماتېماتىكا ۋە ئالىم ئىلمى توغرىسىدا سوئال-جاۋاب ئۇسلۇبىدا يېزىلغان كىتاب.
7) « دورىگەرلىك كىتابى » : دورىلار قامۇسى ۋە ئۆلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ھەققىدىكى يېتۈك ۋە قىممەتلىك تىببىي ئەسەر .
8) « گۆھەرنى بىلەلەيدىغان ئامما » : مەۋدۇد ئىبنى مەسئۇد ئەل غەزنەۋىگە بېغىشلانغان مىنېرال ماددىلار ۋە گۆھەرلەرنى بىلىشنىڭ گېئولوگىيەلىك قوللانمىسى.
9) « ئاستىرونومىيەلىك ئارىلىق ئۆلچىگۈچ» .
10) « مەھمۇد غەزنەۋى ۋە دادىسى سۇبۇق (سۈتۈق) تېكىن ھەققىدە بايانلار » . مەزكۇر تارىخ كىتابى بىزنىڭ ھازىر قولىمىزدا بار بولغان غەزنەۋىلەر سۇلتانى مەھمۇدنىڭ دادىسىنىڭ ئەسلىدە سامانىلار تەرىپىدىن

بۇلاپ كېتىلگەن قاراخانىلار جەمەتىدىكى بىر تېكىن ئىكەنلىكى، غەزنەۋىلەرنىڭ قۇرغۇچىسى ئالپ تېكىن (901 -963) ئۇنىڭ قاراخانىلار بىلەن مۇناسىۋىتىنى بىلگەچكە ، ئوبدان بېقىپ قاتارغا قوشقانلىقى، ئاخىردا غەزنەۋىلەر سۇلتانلىرى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قولىدا داۋام قىلغانلىقى ھەققىدىكى پاكىتلارنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان ساناقلىق مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ بىرسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا ، غەزنەۋىلەر قاراخانىلارنىڭ خۇراسان ، خارەزىم، ئىران ، ئەزەربەيجان ، ئافغانىستان ، تاخارىستان، كەشمىر ، پاكىستان ۋە ھىندىستاندىكى سايىسى ۋە كۆلەڭگىسى دېسەك خاتالاشمايمىز . مانا بۇمۇ ئۇلارنىڭ قاراخانىلاردەك ئاتا - بوۋىسى ياكى سالجۇقلاردەك دادىسىنىڭ نامىنى قوللانماستىن ، بەلكى « غەزنە » شەھىرىنىڭ ئىسمىنى قوللىنىشىنىڭ بىر سەۋەبىدۇر .

7 . ۋاپاتى ۋە ئەسەرلىرىنىڭ تەقدىرى

بىرۇنى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، غەزنەۋىيلەر سۇلالىسى دەۋرىدە ۋە كېيىنكى ئەسىرلەردە ، ئۇنىڭ تەتقىقاتىنى ئاساس قىلغان يېڭى بايقاشلار پەقەتلا مەيدانغا كەلمىگەن . شۇنداقلا بۇ كىتابلارنى كېيىنكى دەۋرلەردىكى تۆۋەن سەۋىيەلىك باشقا ئاپتورلار ئاساسەن نەقىل كەلتۈرمىگەن . ئاقىۋەت بۇ يازمىلار نەچچە يۈز يىلدىن (يەتتە يۈز يىل) كېيىن ئاندىن غەربىي ياۋروپا تەرەپتە تارقىلىشقا باشلىغان . باشقا جايلاردا تارقىلىشتىن توختىغان . چۈنكى 1092 - يىلى 14 - ئۆكتەبىر ۋە 18 - نويابىردىكى سالجۇقلار سۇلتانى مەلىكشاھ بىلەن ئۇنىڭ دانا ۋەزىرى - « سىياسەتنامە » نىڭ ئاپتورى نىزامۇلمۇلك ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، بولۇپمۇ جالالىيە تۇركان خاتۇن 1094 - يىلى سېنتەبىر ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، غەربىي ئىسلام دۇنياسى مەنسۇبي جەھەتتە جاھالەتنىڭ ، ھەربىي جەھەتتە ئەھلى سەلىبنىڭ ، ماددىي جەھەتتە ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ زەربىسىدە كۇنسىرى نادانلىشىپ ، ئاجىزلىشىپ ۋە قاتتىق چىرىكلىشىپ تۇگىشىپ كەتتى . ئەھلى سەلىپ بالاسى 1250 - يىلى ئاران ئاخىرلىشىپ تۇرسا، 1256 - يىلى موڭغۇل ئىستىلاسى باغداتتىكى بارچە بىلىم خەزىنىسىنى ئەبەدىي يوق قىلدى.

شەرقتە بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ قاغانى ، سالجۇقلار ۋە غەزنەۋىلەرنىڭ مەنسۇبي ئۇستازلىرى ، ئىسلام دۇنياسىنى شەرقتىكى كۆچمەن تاجاۋۇزچىلاردىن قوغدايدىغان بۇيۇك قاراخانىلارمۇ 1126 - يىلى مەھمۇد كاشغەرىي، 1128 - يىلى ئۇنىڭ نەۋرە جىيەنى ئەھمەد بۇغراخان ([1068 - 1128] ھەسەن بۇغراخان ئوغلى) نىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئاجىزلاپ كەتكەن. جۈرجىتلاردىن قېچىپ كەلگەن خىتاي خانزادىسى يوللۇغ تاش (1092 - 1142) ئۇدا بېسىپ كىرىپ ، بارلىق كۆچمەن قەۋملەرنى كۈشكۈرتۈپ ، 1134 - 1141 - يىللىرى ھەر ئىككى قاراخانىلار قاغانلىرىنى تىزگىنى ئاستىغا ئېلىۋالغان . قاراختايلار دەۋرىدە مەدەنىيەتتە چېكىنگەن قاراخانىلار 1211 - 1218 - يىللىرى نايمان خانزادىسى كۈچلۈكنىڭ زوراۋانلىقى تۈپەيلى پۈتۈنلەي خارابلىشىپ كەتكەن . ئۇندىن كېيىنكى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن ، بىرۇنى كەبى ئىنىسكلوپىدىك بۇيۇك ئالىملار قايتىدىن ئوتتۇرىغا چىقالمىغان . ئاقىۋەت بۇ ئۇزۇكچىلىك مەركىزىي ئاسىيانىڭ 1600 - يىللىرىدىن تا ھازىرغىچە چۈشكۈنلىشىپ ، دۇنيانىڭ ئەڭ يىراق چەتلىرىدىكى ياتلاردىن مانجۇرلار ، ئورۇسلار ۋە ئېنگلىزلارنى چىللاپ كەلگەن . نەتىجىدە بىرۇنى يازغان بۇ ئالەمشۇمۇل كىتاب ھىندىستانلىقلار تەرىپىدىن ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭ كۈشەندىسى بولغان بۇيۇك ئېرىتانىيە تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلگەن . بولۇپمۇ ھىندىستان مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى مەزكۇر كىتابى 17-ئەسىردىن باشلاپ ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھىندىستاندىكى پائالىيىتىدە مۇھىم رول ئويناغان .
مەزكۇر كىتابى 17-ئەسىردىن باشلاپ ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھىندىستاندىكى پائالىيىتىدە مۇھىم رول ئويناغان . بولۇپمۇ بابۇر شاھنىڭ 1542 - يىلى 14 - ئۆكتەبىر تۇغۇلغان نەۋرىسى ئەكبەر شاھ 1605 - يىلى 13 - ئۆكتەبىر ئۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن ، ئاتىسىنىڭ دىنىي ئېتىقاد سىياسىتى جەھەتتىكى خاتالىقىنى تۈزەتكەن

جاھانگىر شاھ تېخمۇ ئەجەللىك تارىخىي خاتالىق ئۆتكۈزۈپ ، 1600 - يىلى 31 - دېكابىر ئاياال پادىشاھ ئېلىزابېت بىۋاستە ئارقا تېرەك بولغان ئەنگلىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتىگە بابۇرىلار ئىگىلىكىدىكى جەنۇبىي ئاسىيادا ئالاھىدە ئىمتىياز بېرىدۇ . 1627 - يىلى 8 - ئۆكتەبىر جاھانگىر شاھ 58 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ . ئۇ 1569 - يىلى 31 - ئاۋغۇست تۇغۇلغانىدى. گەرچە مەزكۇر شىركەت دەسلەپتە پەقەت سودا ئىمتىيازىغا قانائەت قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما ئەڭ ئاخىرقى كۈچلۈك ھۆكۈمدار ئالەمگىر ئەۋرەڭزىپ 1709 - يىلى ۋاپات بولغاندىن يۈزەكلىك ھالدا سىڭىپ كىرىشنى كۈچەيتىپ ، 1758 - يىلدىن 1858 - يىلغىچە ھىندىستاننى يۈتۈۋالىدۇ . ئۇالرنىڭ ئۆتۈقلۇق ھەربىتى يۇقىرىقى بىرۇنى يازغان ھىندىستان ھەققىدىكى كىتاب ئىچىدىكى مەزمۇنلار بىلەن ھىندىلارنىڭ كۆڭلىنى ئۆتۈۋېلىشتىن كېلىپ چىققان . 19 - ئەسىردە شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ ئىمتىيازى بۈيۈك بېرىتانىيەنمۇ قاتالپ تاشلاپ ، مەنچىڭ خانلىقىغا ئەپيۇن ئۇرۇشى قوزغاش ، ھىندىستاندىكى بابۇرىلار ئىمپېرىيىسىنى يىقىتىش قاتارلىق سەۋىيەگە يېتىدۇ . شۇڭلاشقا ئاياال پادىشاھ ۋېكتورىيە 1874 - يىلى مەزكۇر شىركەتنى تارقىتىۋېتىپ، 1876 - يىلى ھىندىستانغا ئۆزى بىۋاستە ئىمپېراتور بولىدۇ .

خاتىمە : ئالىمنىڭ شۆھرىتى ، كېيىنكىلەرنىڭ باھالىرى ۋە ئەسلەش پائالىيەتلىرى

بىرۇنى ماتېماتىك ۋە فىزىكا ئالىمى بولۇپ ، دورىگەرلىك ، ئېنىسكلوپېدىك يېزىقچىلىق ، ئاسترونومىيە ۋە تارىخقا قىزىقىدۇ. ئۇ ئالىم مەنسۇر بىن ئىراق (970-1036) قولىدا ماتېماتىكا ئۆگەنگەن . ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا (980-1037) ۋە تېھران ئۆلكىسىگە جايلاشقان رەي شەھىرىدىن كەلگەن ئىبنى ماسكوي (932-1030) قاتارلىق پەيلاسوپلار بىلەن دەۋرداش بولغان . ئۇ ساياھەت جەريانىدا گېرمك ۋە سانسكرىت تىلىنى ئۆگەنگەن ۋە كۆپىنچە ئەرەب ۋە پارس تىلىدا ئەسەر يازغان .

ئەل بىرۇنى ھىندىستان تارىخىدا يازغانلىرىدىن باشقا ، ئىلمىي ، تارىخى ۋە ئاسترونومىيىلىك مەسىلىلەر ھەققىدە نۇرغۇن كىتابلارنى يازغان ۋە ئۇچبۇلۇڭ ، چەمبىرەك ، ئۇزۇنلۇق ۋە كەڭلىك ، يەرنىڭ ئايلىنىشى ۋە نۇر تېزلىكى بىلەن ئاۋاز تېزلىكىنىڭ پەرقىنى ھېسابلاشقا تۆھپە قوشقان. ئۇ يەنە دورىگەرلىك ۋە مېدىتسىنا ھەققىدىكى كىتابلىرى بىلەن داڭق چىقارغان ، ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا «تېبابەتتىكى دورىگەرلىك» ناملىق كىتابنى يازغان ، كىتاب ھەر خىل دورىلارنىڭ ماھىيىتى ۋە ئۇالرنىڭ ئىسىملىرىنى تونۇش ھەققىدە يېزىلغان .
گرېتسىيە پەيلاسوپلىرىدىن ئارىستوتىل ، ئارخىمېدېس ۋە باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تەسىرىدە ، ئەل بىرۇنى ئىلمىي تەتقىقاتىنى 17 يېشىدىلا باشلىغان . ئۇ قۇياشنىڭ كەڭلىكى ۋە ئۇزۇنلۇقىنى ھېسابلاپ چىققان . ئۇ قۇياشنىڭ ھەرىكىتىدىن بارلىق پەسىللەرنىڭ قاچان باشلىنىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى . ئۇ يەر شارىنىڭ دىئامېتىرىنى بۇگۈنكى سانلىق قىممەتكە ناھايىتى يېقىن كەلگىدەك دەرىجىدە توغرا تاپقان ئىدى . ئۇ جۇغراپىيە ئىلمىنىڭ قۇرغۇچىسى بولدى . ئىنسانشۇناسلىق ۋە ھىندىشۇناسلىق ئاتىسى دەپ تەرىپلەندى . ئۇ ھىندىستاندىكى چېغىدا ئۆگەنگەن تىرگونومېترىيەنى ئاسترونومىيە بىلەن ئايرىم ئىلىم دەپ قاراش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. رادىئونى تىرگونومېترىك فۇنكسىيەدە بىرلىك قىلىپ ئىشلىتىش تەكلىپىنى بەردى .

ئەل بىرۇنى ئاسترونومىيە ۋە جۇغراپىيىلىك ئۇلچەش ئۇچۇن نۇرغۇن قوراللارنى ئىجاد قىلدى. بەختكە قارشى ، ئۇ تەتقىق قىلىپ چىققان نۇرغۇن ئۇلچەش ئەسۋابلىرى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ غايىب بولدى. پەقەت پىكنومېتىر ، مېخانىك ئاستىرولابا ۋە بىر قىسىم خەرىتە مۇلچەرى تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئۇلچەش قوراللىغا ئايلاندى.

ئەل بىرۇنى ناھايىتى ياخشى ئېنسىكلوپېدىك يازغۇچى ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ «ئەل ئاساربىل باقىيە ئەنىل قۇرۇنىل خالىيە (قەدىمقى دەۋردىن قالغان ئاسار - ئەتىقىلەر) » ناملىق كىتابىدا ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە ئىشلىتىلگەن كالېندار سىستېمىسىنى كۆرسەتتى . ئۇ ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى دەسلەپكى ئىلىملىرىنى تەسۋىرلەپ ، ماتېماتىكا ، ئاستىرونومىيە ۋە ئاستىرونومىيەنىڭ ئاساسلىرىنى چۈشەندۈردى.

ئەل بىرۇنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام دەۋرىدە تونۇلغان ئەڭ ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ بىرى دەپ قارىلىدۇ ، ئۇنىڭ بىلىمى فىزىكا ، ماتېماتىكا ۋە تەبىئىي پەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ، ئۇ تارىخچى ، تىلشۇناس ۋە ۋاقىتشۇناسلىق ئالىمى سۈپىتىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئورۇنغا ئىگە ئىدى. ئەل بىرۇنى ئىلىم-پەننىڭ ھەممە ساھەلىرىنى دېگۈدەك ئۆگەندى ، ئۇنىڭ تەتقىقاتى ۋە جاپالىق ئەجرى مۇكاپاتلاندى . ئۇنى تېخىمۇ رىغبەتلەندۈرۈش ئۈچۈن خان ئوردىسى ۋە جەمئىيەتتىكى نوپۇزلۇق كۆچلۈك ئەربابلار ئۇنى ئىلمىي تەتقىقات ۋە بەزى ئىشلارنى بايقاشقا ئۇندەش ئۈچۈن پائال قوللىدى . ئەل بىرۇنى ئىسلامىيەتنىڭ ئالتۇن دەۋرىدە ياشىغان ئالىم بولۇپ ، بارغانلا يەردە ئىسلام دىنىنىڭ مېتودولوگىيەسى ۋە تەپەككۇرى بىلەن بىللە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان . ئەل بىرۇنى بۇ خىل تەسىردىن باشقا ، باشقا مىللەتلەرنىڭمۇ تەسىرىگە ئۇچرىغان ، مەسىلەن گرېتسىيەلىكلەر ئۇنىڭ پەلسەپە تەتقىقاتىدىن ئىلھام ئالغان . ئەل بىرۇنى خارەزىم ، پارس ، ئەرەب ، گرېتسىيە ، سانسكرىت ، ئىبرانىي ۋە سۇرىيە تىللىرىنى پىششىق بىلەتتى . ئەل بىرۇنى كۆپ ۋاقىتنى غەزنەۋىلەرنىڭ پايتەختىگە ئايلانغان (ھازىر ئافغانىستاننىڭ شەرقىي مەركىزىگە جايلاشقان) غەزنىدە ئۆتكۈزدى. ئەل بىرۇنى جەنۇبىي ئاسىياغا ساياھەتكە بېرىپ ، ھىندىستاندا قوللىنىلغان ھىندى دىنى ئۇستىدە ئىزدەنگەندىن كېيىن ، ھىندىستان مەدەنىيىتى توغرىسىدا «ھىندىستان ھەققىدە ئەقىل قوبۇل قىلالايدىغان نەرسىلەر توغرىلىق تەتقىقات » ناملىق زور ھەجىملىك كىتابىنى يازغان . بۇ كىتاپ « ھىندىستان » دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان. ئەل بىرۇنىنىڭ ئىسمى «ھىندىستانلىقلارنىڭ ئاتىسى ياكى ھىندىشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئاتىسى» دەپ شۆھرەت تاپتى . بەزى تارىخشۇناسلارنىڭ قارىشىچە ، ئەينى ۋاقىتتا فىردەۋسى يازغان « شاھنامە » ئىرانىنىڭ قۇتقۇزۇلغان تارىخى دەپ ئاتالغان بولسا، مەزكۇر ئەسەر قەدىمقى ھىندىستاننىڭ قۇتقۇزۇلغان تارىخى دەپ ئاتالغان . ئۇ يەنە نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ-ئادىتى ۋە ئېتىقادى ھەققىدە سېستېمىلىق يازغانلىقى بىلەن تونۇلغان . ئۇ 11-ئەسىرنىڭ بېشىدا ھىندىستاننى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەسۋىرلىگەنلىكى ئۈچۈن « ئۇستاز » (بۇيۇك پروفېسسور) دەپ ئاتالغان.

ھازىرقى دەۋرىمىزدە قېلىپلاشقان ياكى سانلىق قىممىتى ئىنتايىن يېقىن بولغان بىر تۈركۈم مىنېرال ماددىلارنىڭ نىسپىي زىچلىقىنى توغرا تېپىپ چىقالىغان . بۇمۇ بىرۇنى ھەققىدىكى مۇجىزىلىك بايانلارنىڭ سۈرىنى ئاشۇرغان .

بىرۇنىنىڭ تەۋەللۇتىنىڭ مىڭ يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدىكى فىلىم 1974 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن . ئۇنىڭ ئىسمى يەنە ئاي شارىدىكى يانار تاغ ئورەكلىرىنىڭ بىرىگە بېرىلگەن. يەنە كىچىك بىر سەييارە يۇلتۇزغا « 9936-ئەل-بىرۇنى » دەپ ئات (ئىسىم) قويۇلغان.

2009-يىلى 6-ئايدا ، ئىران بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ۋېيىنادىكى ئىشخانىسىغا ئارخولوگىيەلىك ساراي ھەدىيە قىلدى ۋە ۋېيىنا خەلقئارا مەركىزىدىكى مەركىزى خاتىرە سارىيىغا كۆرمەزگىگە قويۇلدى . بۇ سارايغا « ئۆلىمالار بۆلمىسى » دەپ ئىسىم قويۇلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا ، ئەبۇ رەيھان ئەل بىرۇنى ، ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد بىن زاكارىيا ئەل رازى ۋە ئۆمەر ھەييام قاتارلىق 4 داڭلىق دۇنياۋى تەتقىقاتچىنىڭ ھەيكىلى بار ئىدى . ئىرانلىقلار ھازىرمۇ بىرۇنىنىڭ ئانا تىلىنىڭ پارس تىلىنىڭ بىر شېۋىسى ئىكەنلىكىنى ، چالا ئەرەب تارىخچىلىرىنىڭ بىر قىسىم ئىشەنچىسىز ھۆججەتلىرىنى ، ھەمدە ئۇنىڭ بىر

مەزگىل سۇلتان قابۇس بىلەن ئىراندا ياشىغانلىقىنى تۇتقا قىلىپ ، ئىزچىل ئەبۇ رەيھان بىرۇنىنى پارس ئىدى دەپ چىكىۋ تۇرماقتا . تاجىكلار بولسا ئۇنى تاجىك ئىدى دەپ جار سالماقتا . ئۆزبېكلەر ئۇنىڭ ئۆزبېكستاندا تۇغۇلغانلىقىنى ئېيتىپ ، ئۆزبېك ئىكەنلىكىنى دەۋا قىلسا ، ئافغانلار ئۇنىڭ غەزنىدە ۋاپات بولغانلىقىنى شېپى كەلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ ئافغانلىق ئىكەنلىكىنى جار سالماقتا . تۈرك ئومۇمىي تارىخ تەرەپدارلىرى ئالىمنىڭ تۈرك ئىرقىدىن ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرسە، بىچارە ئۇيغۇرلار دۆلەتسىز ۋە خەلقئارادا ئورنى يوق بولغاچقا ، ئىگە چىقىشقا ھەقلىق بارلىق ئالىملىرىغا ئىگە چىقىشتىن مەھرۇم قالغاندىن سىرت ، ھەتتا بادام دوپپا بىلەن ئەتلەسنى ئۆزبېكلەرگە ، يوللۇق تون بىلەن پولۇنى تاجىكلارغا تارتقۇزۇپ قويماقتا .

يېغىپ ئېيتقاندا ، ۋەتەنسىزلىك ، ئاسارەتتە ئۆزۈن مۇددەت قېلىشىمىز بىزنىڭ يىراق ئۆتمۈشىمىزنى قانداق تارتىۋالغان بولسا ، ھازىرمۇ بۈگۈنگە تەئەللۇق بارچە ھەقلىرىمىز يەنىلا شۇنداق تارتىۋېلىنماقتا . ئۇيغۇر خەلقى ئومۇمىيۈزلۈك ئويلىنىدىغان ، ھەربىرىتلىنىدىغان ۋە تارتلايدىغان ۋاقىت ئاللىبۇرۇن كەلدى . چۈنكى بۇ قېتىم يەنە ئورنىمىزدىن تۇرالمىساق، ئەمدى مەڭگۈ قوپۇپ كېتەلمەيمىز .

ئەبۇ رەيھان بىرۇنىنىڭ دۇنيا تۈركۈلوگىيە ئىلمى ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا قوشقان ئۆنتۈلماس تۆھپىسى

ئىنسىكلوپىدىك ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرۇنىنىڭ دۇنياۋى تۈركۈلوگىيە ئىلمى ۋە ئۇمۇمىي ئۇيغۇر تارىخىنىڭ ئىنتايىن نازۇك ۋە مۇھىم سىرلىرىنى ئېچىپ بەرگەنلىكى ھەققىدە مۇستەقىل بىر تېما يېزىلمىسا مەزمۇنىنى ئاسانلىقچە يورۇتقىلى بولمايدۇ . شۇنداقتىمۇ مەزكۇر تەرجىمھال يەنىمۇ ئۇزىراپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن بىز پەقەت ئىككىلا ئاتالغۇنى مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق بۇ مەزمۇنىنى قىسقىچە ئەسلەتمەكچى بولدۇق :

1) . « تۇرۇشكا »

« تۇرۇشكا » ئاتالغۇسى ئۇزۇندىن بېرى زادى قايسى قەۋمنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئېنىق بولمىغان ھىندىچە ئاتالغۇ بولۇپ ، بۇ غەلىتە ئاتالغۇنى تۇنجى بولۇپ ئەبۇ رەيھان بىرۇنى بىزگە يېشىپ بەرگەن . ئۇ سانسكرت تىلىنى پىششىق بىلگەچكە ، ئۇزۇن يىللىق تىل تەتقىقات ۋە تارىخىي بىلىملىرىگە ئاساسەن « تۇرۇشكا » نى « تۈرك » دەپ كېسىپ ئېيتقان . شۇنىڭ بىلەن دۇنيا تۈركۈلوگىيە ساھەسى ۋە تىلشۇناسلىق ساھەسىدە مەنىسى ئېنىق بولمىغان مۇھىم بىر ئۇقۇم يورۇتۇلۇپ ، ئەڭ قەدىمقى ھىندىچە مەنبەلەردىكى تۈركلەرگە ئالاقىدار قىممەتلىك تارىخىي ئۇچۇرلار ، ئومۇمىي تۈرك تارىخىنى تېخىمۇ بېيىتقان . ئەگەر بىرۇنى بولمىغان بولسا ، زامانىمىزدا « تۈرك » ئاتالغۇسىنى « تۇرۇشكا » دېيىش ئۇدۇم پېتى قېپقېلىشى ، ھەمدە نۇرغۇن تارىخىي ئۇچۇرلار ئىگىسىنى تاپالماسلىقى مۇمكىن ئىدى .

2) . « كانىشكا »

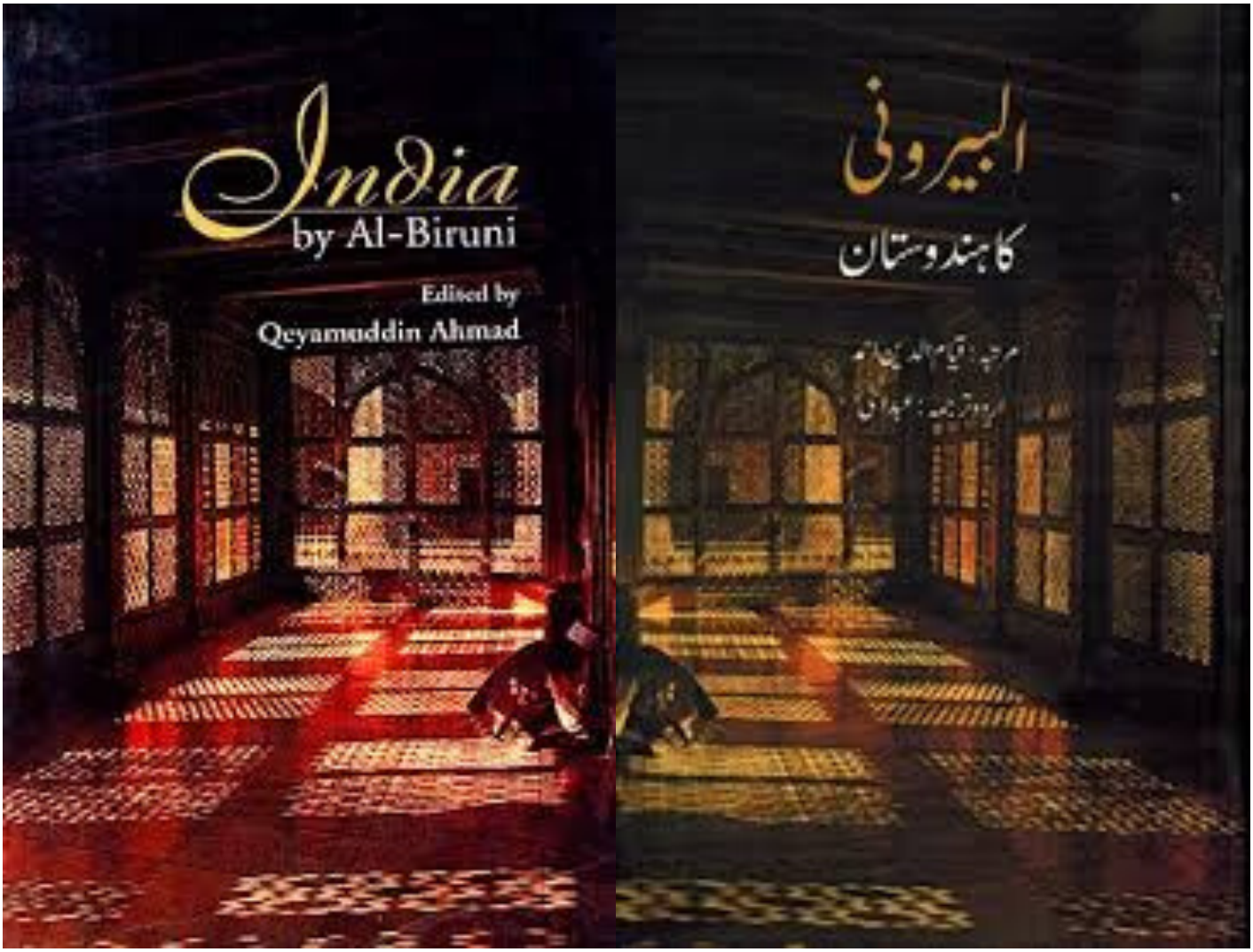
بىرۇنى قاراخانىلار ، غەزنەۋىلەر ۋە سالجۇقلار خان جەمەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە توختالغاندا ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئوخشاشلا « قانىق »دېگەن ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققانلىقىنى تەكىتلىگەن . بۇ يەكۈن ئۇيغۇر تارىخىنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ ۋە چىگىش تۈگۈنىنى يېشىپ تاشلىغان . چۈنكى غەزنەۋىلەرنىڭ داڭلىق سۇلتانى مەھمۇد ۋە دادىسى سۇبۇق تېكىن ھەققىدىكى قىممەتلىك مەلۇماتلارنىمۇ تۇنجى بولۇپ بىرۇنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان . بىز بۇ ھەقتە يۇقىرىقى ئەسەرلەر بابىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتتۇق . يەنى غەزنەۋىلەر خان جەمەتى ئەسلىدە قاراخانىلار خان جەمەتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ، سامانىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئۇلار ئەسىرگە ئېلىنىپ ، بۇلاپ كېتىلگەن . سالجۇقلارغا كەلسەك ، ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇنقى ئىسىملىرىغا قارىساقلا ، ئۇلارنىڭ ئەسلىدە يەھۇدىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھازارلاردىن ئىكەنلىكى ئېنىق

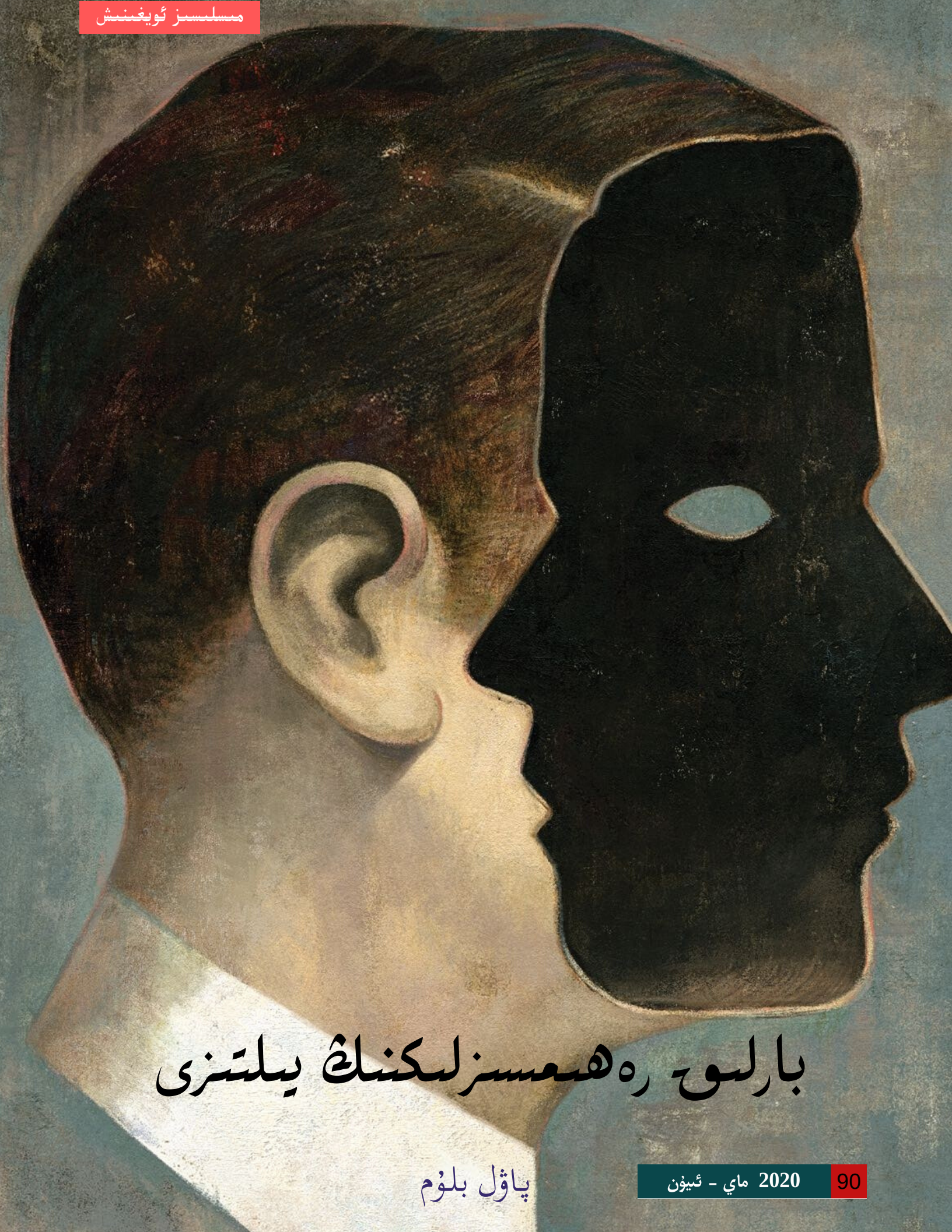
بولىدۇ . ھەممىگە مەلۇمكى ، 650 - يىلى غەربىي كۆكتۈرك قاغانلىقى ئۆزۈل - كېسىل مۇنقەرز بولغاندا ، ئۇنىڭغا قاراشلىق ھازار خانلىقى كۈچلۈك قاغانلىققا ئايلىنىپ ، بىرلا ۋاقىتتا ئەرەب ئۇمەييەلەر خەلىپىلىكى (661 - 750) ۋە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى (395 - 1453) بىلەن يۈز يىللاپ ئۇرۇش قىلىپ خوراپ، ئاخىرىدا ھەر ئىككى دىننىڭ بىرىنىڭ دۈشمىنى بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن 740 - يىلى يەھۇدىي دىنىغا كىرگەن . بىراق ھازار قاغانلىقى كېيىنچە تۇنجى ئورۇس دۆلىتى (866 - 1239) تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان بولۇپ ، تەركىبىدىكى ئاساسلىق قەبىلىلەر يا پەچەنەك تۈركلىرىگە قوشۇلۇپ غەرپكە كۆچۈپ كەتكەن، ياكى شەرققە كۆچۈپ كېلىپ ، كونا قېرىنداش قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئوغۇز يابغۇلىقى (755 - 1055) قا قوشۇلۇپ كەتكەن . سالجۇقنىڭ دادىسى تاقاقبەگمۇ ئەنە شۇ قاتاردا ئوغۇز يابغۇلىقىغا بەيئەت قىلغان . كېيىن سالجۇق ئوغۇزلاردىن قېچىپ ، بۇخاراغا كېلىپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن . بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئىسرائىل ، مىكائىل ، مۇسا ۋە داۋۇتلار بولۇپ، سالجۇق 1007 - يىلى غەربىي قاراخانىلار زېمىنى بولغان « جۇند » تا قازا قىلغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسرائىل ئارسلان« يابغۇ » نامى بىلەن قەبىلە باشلىقى بولغان. كېيىنچە مەھمۇد غەزنەۋى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن بىرلىشىپ 1024 - يىلى ئىسرائىلنى تۇتقۇن قىلىپ، كالانجىر قەلئەسىدە ئۆلگىچە نەزەربەنت قىلغان. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوكسى مىكائىل قەبىلە باشلىقى بولغان . بىراق ئۇ ئۇزۇن ئۆتمەيلا مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ھوجۇمىدا 1028 - يىلى ئۆلۈپ كېتىپ، ئورنىغا ئىككى ئوغلى چاغرىبەگ داۋۇت بىلەن توغرۇلبەگ مۇھەممەد قەبىلە باشلىقى بولغان. چىقىش يولى قالمىغان سالجۇقلار يۈسۈپ قادىرخانىنى پاناھ تارتىپ قەشقەرگە كەلگەن . تۈركلەرنىڭ قاغانلىققا سادىق بولۇشى ئۆلارنى تاشقى خەتەردىن ساقلاپ قالىدىغان ياخشى چارە ئىدى . مانا مۇشۇ توغرۇلبەگ 1045 - يىلى باغدات خەلىپىسىگە ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ مەكتۇپ يازغاندا : « مەن ئىلگىرىكى ئالدامچى ۋە كاززاپ كىشىلەردىن ئەمەس ، بەلكى سەممىي ۋە سۆزىگە سادىق ئۇلۇغ ھون نەسلىدىن ..... » دەپ سۈپەتلىگەن . بىرۇنى يۇقىرىدا ئېيتقان ھۆكۈم خاراكتېرلىق يەكۈن ، توغرۇلبەگنىڭ ئۆز ئاغزى بىلەن ئېتىراپ قىلغانلىرى ، ئۇندىن باشقا 1074 - يىلى 10 - فېۋرال پۈتتۈرۈلگەن « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك » تە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ : « تەڭرى ئىنسانلار ئىچىدىن تۈركلەرنى تاللىدى . مەن تەڭرىنىڭ سەلتەنەت قۇياشىنى تۈركلەرنىڭ بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى كۆردۈم .... مەن تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئۈستا نەيزىۋازلىرىدىن ..... زامانىمىز سۇلتانلىرىمۇ شۇلاردىن .... » دېگەن بايانلىرى بۇنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ . شۇنداق بولغاندا ، ھازىرقى زامانداىكى خاتا تارىخىي قاراش بويىچە نوقۇل جۇغراپىيىلىك ئورنىغا قاراپلا شەرقتىكى قاراخانىلارنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ، جەنۇپتىكى غەزنەۋىلەرنى ئىران - ئافغانىنىڭ ، غەربتىكى سالجۇقلارنى ئاناتولىيە تۈركلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ۋە ئەخداتلىرى دەپ تۇرۇۋېلىش خاتالىق . توغرىسى غەزنەۋىلەر بىلەن سالجۇقلار ھەم نەسەپ جەھەتتىن ھەم دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىن قاراخانىلاردىن شاخلاپ چىققان پۈتاقلىرى ۋە غوللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇنداق بولغاندا ، ھازارلارنىڭ ئۇيغۇرلادىن كېلىپ چىققانلىقى ھەققىدىكى قاراشلار تېخىمۇ كۈچىيىدۇ.

مەنبەلەر :

1 . بىرۇنىنىڭ تەرجىمھالى.
2 . دۇنياۋي بايقاشلار ۋە ئۇنتۇلماس زاتلار .
3 . ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى .
4 . ئەرەب ۋە مۇسۇلمان ئالىملىرى ئىنسىكلوپېدىيىسى .
5 . تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى .
6 . قاراخانىلار قاغانلىرى شەجەرىسى .
7 . غەزنەۋىلەر تەزكىرىسى .
8 . ئوتتۇرا ئەسىر ئىران تارىخى .
9 . تەڭداشسىز پەيلاسوپ ئەل بىرۇنى .

10 . داڭلىق فىزىك ۋە ئىنىسكلوپىدىك ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرۇنى .
11 . ئەلكامىل فىي تارىخ .
12 . شەرقىي تۈركىستان تارىخى .
13 . ئۇيغۇر يىلنامىسى .
14 . ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ پېشۋالىرى .
15 . ئەرەبلەرنىڭ پېتلومىسى - ئەل بىرۇنى.
16 . ئەلبىدايە ۋەننىھايە .
17 . سامانىلار تارىخى .
18 . تارىخى بەيھەقى.
19 . خارەزىمنىڭ جۇغراپىيىسى ۋە تارىخى .
20 . ۋىكىپىدىيا

بارلىق ھەسىزلىكنىڭ يىلتىزى

پاۋل بلوُم

بىز «زوراۋانلىق قىلغۇچىلار زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنى ھايۋان ئورنىدا كۆرىدۇ» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ كەلگەندۇق، لېكىن ئەمەلىيەت تېخىمۇ ئېچىنىشلىقتۇر.

ئوتوپىيەچىلىككە قارشى، فانتازىيەلىك تېلېۋىزىيە فىلىمى «قارا ئەينەك»نىڭ يېڭى قىسمىدا، بىر جەڭچى «سۈۋەرەك» دېيىلىدىغان ئادەمسىمان، كۆرۈمسىز مەخلۇقلارنى قوغلاپ ئۆلتۈرىدۇ. ئىنسانىنىڭ غەلىتە مەخلۇققا تاقابىل تۇرۇشى ئىلىم - پەن فانتازىيە فىلىملىرىدىكى تىپىك سىنارىيەلەردىن بىرى، لېكىن مەزكۇر فىلىمدە باشقىلىرىغا ئوخشىمايدىغان مۇنداق بىر جىددىي بۇرۇلۇش بار: مەزكۇر جەڭچى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىغا پروگراممىلانغان مېڭە كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلار قوغلاۋاتقان نىشانلار ئۇلارنىڭ كۆزلىرىگە غەلىتە مەخلۇق سىياقىدا كۆرۈنىدىغان، بۇ نىشانلارنىڭ رەھىم – شەپقەت تىلەپ قىلغان ئاھۇ – زارلىرى ئۇلارنىڭ قۇلقىغا ئادەمنى بىزار قىلىدىغان چىرىلداشتەك ئاڭلىنىدىغان بولغان. لېكىن، بۇ جەڭچىگە مېڭە كۆچۈرۈش ئۇتۇقلۇق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئۆزىنىڭ قانداقتۇر «ئىنسانىيەتنىڭ باتۇر قوغدىغۇچىسى» بولماستىن، مۇئەييەن بىر گۇرۇپپا خارلانغان كىشىلەر (بۇلارنىڭ پروتوتىپى **1940** – يىللاردىكى ياۋروپالىق يەھۇدىيلاردۇر)نى يىلتىزىدىن يوقىتىۋېتىشكە ئىشتىراك قىلىپ، بىگۇناھ كىشىلەرنى ئۆلتۈرگەن رەھىمسىز جاللات ئىكەنلىكىنى بايقايدۇ.

پەيلاسوپ دېۋىد لۇئىگستون سمىس (**David Livingstone Smith**) ئىجتىمائىي تاراتقۇدا مەزكۇر تېلېۋىزىيە فىلىمى ھەققىدىكى باھاسىدا، بۇ فىلىمنىڭ سىنارىيەسىنى يازغۇچىنى ئۆزىنىڭ «ئىنساندىن بەتتەر: بىز نېمە ئۈچۈن باشقىلارنى خارلايمىز، قۇل قىلىمىز ۋە يوقىتىمىز؟» دېگەن كىتابىنى ئوقۇغانمىدۇ دەپ ھەيران قالغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ ئىنسانىيەتنىڭ رەھىمسىزلىكى ھەققىدە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈلگەن ۋە بۇ تېما ئىنچىكە تەھلىل قىلىنغان كىتاب بولۇپ، مەزكۇر تېلېۋىزىيە فىلىمى ئۇنىڭ يادرولۇق ئىدىيەسىنى، يەنى «كىشىلەر باشقىلارنىڭ ئىنسانلىقىنى تونۇمىغان، ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلمىغان ۋاقىتتا، ئىرقىي قىرغىنچىلىققا ئوخشاش ئىشلار يۈز بېرىدۇ» دېگەن ئىدىيەنى ياخشى يورۇتۇپ بەرگەن.

سىمىسنىڭ كىتابىنىڭ يەنە بىر مەركىزىي نۇقتىسى – قۇلدارلارنىڭ پوزىتسىيەسىدۇر. **17** – ئەسىردىكى خرىستىيان دىن تارقاتقۇچى مورگان گادۋىن (**Morgan Godwyn**) قۇلدارلارنىڭ نېگىرلارنى «ئۇلارنىڭ بەزى قىياپەت ئالاھىدىلىكلىرى ئىنسانلارنىڭكىگە ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھەقىقەتەن ئادەم ئەمەس. ئەكسىچە، ئۇلار روھىيەتتىن نېسىۋىسىز، ياۋايى ھايۋانلار قاتارىغا تىزىلىدىغان ۋە شۇنىڭغا كۆرە مۇئامىلە قىلىنىدىغان مەخلۇقلاردۇر» دەپ قارايدىغانلىقىنى بايقىغان. ئاندىن بۇ كىتابتا يەھۇدىي چوڭ قىرغىنچىلىقى تىلغا ئېلىنغان. مەن ئۆزۈم بىلەن تەڭتۇش نۇرغۇن يەھۇدىيلارغا ئوخشاش، زەھەرلىك گاز ئۆيى، قورقۇنچلۇق تىببىي تەجرىبىلەر ۋە سانجاق – سانجاق قەبرىلەر ھەققىدىكى ھېكايىلەرنى ئاڭلاپ چوڭ بولدۇم. بۇ ناتسىستلارنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى (يەھۇدىي)لارنى ئىنسان قاتارىدا كۆرمىگەنلىكىدىن مەنبەلەنگەن قەبىھلىك ئىدى. پسىخولوگ ھېربېرت كەلمان (**Herbert C. Kelman**)نىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «ئىنسانلارنىڭ (روھىيىتىدىكى) ئۆز تىپىنى (يەنى باشقا ئىنسانلارنى) ئۆلتۈرۈشىگە بولغان چەكلىمە شۇ قەدەر كۈچلۈككى، كىشىلەرنى راۋان، تەرتىپلىك ھالدا سىستېمىلىق ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن، چوقۇم ئۇلارنى ئىنسان قاتارىدىن چىقىرىۋېتىشكە (يەنى ئۇلارنى ئادەم ئەمەس دەپ قاراشقا) توغرا كېلىدۇ». ناتسىستلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ھەرخىل قاتىللىق قىلمىشىنى پەردازلاش ئۈچۈن «يۆتكەش» ياكى «تاللاش» دېگەندەك يوپۇتما ئىبارىلەرنى ئىشلىتىدۇ.

ئىنسانشۇناس كىلاۋد لېۋى ستراۋس (**Claude Lévi-Strauss**)نىڭ ئېيتقىنىدەك، «ئىنسانلار قەبىلىنىڭ، تىل گۇرۇپپىسىنىڭ، گاھىدا ھەتتا كەنتنىڭ پاسىلىدا توختاپ قالدى». بۇگۈن، بۇ خىل ھادىسە ساقلانغىلى بولمايدىغان ھالغا كەلگەندەك قىلىدۇ. گۈگىلغا ئۆزىڭىز ئەڭ ئۆچ كۆرىدىغان، يەھۇدىي، نېگىر، خىتاي،

ھەمجىنىس دېگەندەك تۈركۈملەرنىڭ ئىسمىنىڭ ئارقىسىغا «زىياندىاش»، «سۈۋەرەك» ياكى «ھايۋان» دېگەندەك سۆزلەرنى قوشۇپ كىرگۈزسىڭىز، بۇ ھەقتە سان – ساناقسىز نەتىجىلەر كۆز ئالدىڭىزدا زاھىرلىنىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئاساسىي ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلالمايدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. لېكىن، بىر ئاز سەبىر قىلسىڭىزلا، خېلى ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشىلەرنىڭمۇ تېرورچىلارغا، ئىسرائىلىيەلىكلەر ياكى پەلەستىنلىكلەرگە، قانۇنسىز كۆچمەنلەرگە ياكى قانۇنسىز كۆچمەنلەرنى چېگرادىن چىقىرىۋەتكەنلەرگە قارىتا «ھايۋانلار» دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەنلىكىنى بايقايسىز. بۇ خىل ئىبارىلەر «ئاق تەنلىكلەر ھەممىدىن ئەلا» دەپ قارىغۇچىلارنىڭ ئاغزىدىن، شۇنداقلا «ئاق تەنلىكلەر ھەممىدىن ئەلا» دېگۈچىلەرگە رەددىيە بەرگەنلەرنىڭ ئاغزىدىنمۇ چىقىدۇ.

بۇ سۆز - ئىبارىنىڭلا ئىشى ئەمەس. ناتسىستلار ئاشۇنتىس (Auschwitz) يەھۇدىلىش لاگېرىدىكى مەھبۇسلارنىڭ بىلىكىگە ئۇلارنىڭ مەھبۇسلۇق نومۇرىنى چېكىپ قويغان. تارىختىن بۇيان، تەتقىقاتچىلار ۋە سىياسىيونلار ئارىسىدا (قارا تەنلىكلەر ۋە يەرلىك ئامېرىكالىقلار <ھىندىئانلار> قاتارلىق) مۇئەييەن تۈركۈمدىكىلەرنىڭ «تەبىئىي قۇل» ياكى ئەمەسلىكى ھەققىدە ئاشكارا بەس – مۇنازىرىلەر بولۇپ ئۆتتى. ھەتتا، ئالدىنقى ئەسىردىمۇ، ئافرىقىلىقلارنى قەپەسلەرگە سولاپ، ياۋروپالىقلارنىڭ تاماشا قىلىشىغا سۇنىدىغان «ئادەمىي ھايۋانات باغچىلىرى» بار ئىدى.

باشقىلارنى «ئىنسانىيىسىزلاشتۇرۇش» (dehumanization) (ئىنسان قاتارىدا كۆرمەسلىك) ھەققىدىكى دەسلەپكى پىسخولوگىيەلىك تەتقىقاتلار ناتسىستلار بىلەن باشقىلارنىڭ پەرقىگە مەركەزلەشكەنىدى. لېكىن، بۈگۈنكى پىسخولوگلار باشقىلارنى ئىنسان قاتارىدا كۆرمەسلىك ھادىسىسىنىڭ ھەممە يەردە مەۋجۇتلۇقىنى تىلغا ئالماقتا. مېلبۇرن (Melbourne) ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى نىك ھاسلام (Nick Haslam) ۋە ئېدىنبۇرگ (Edinburgh) ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ستىۋ لافنان (Steve Loughnan) بۇ ھەقتىكى مىساللار كۆرسىتىلگەن بىر تىزىملىكنى تۈزۈپ چىققان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئادەمنى پۈچۈلايدىغان، تۆۋەندىكىدەك ئىنتايىن ئاددىي مىساللارمۇ بار: «غەزەپلەنگەن ئامما جىنسىي جىنايەت سادىر قىلغانلارنى <ھايۋانلار> دېيىشىدۇ. روھىيىتى ئايىنىغانلار ئۇزۇنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغۇچىلارنى پەقەت ئۇزۇنىڭ رەزىل مەقسىتىگە يېتىشىدىكى ۋاستە دەپ قارايدۇ. پېقىرلار <شاللاق ھاماقەتلەر> دەپ مازاق قىلىنىدۇ. يولدىن ئۆتۈۋاتقانلارنىڭ نەزىرىدە ئۆيى يوق سەرگەردانلارنىڭ ھاۋادىن پەرقى يوق. دېۋىڭلىك كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار تاراتقۇلاردا پۈتلىرىنى سۆرەپ ماڭىدىغان جەسەتلەردەك تەسۋىرلىنىدۇ».

«باشقىلارنى جىسىم ياكى ھايۋان دەپ قاراش بىزنىڭ ئەڭ قەبىھ ئىشلارنى سادىر قىلىشىمىزغا سەۋەب بولىدۇ» دېگەن نۇقتىئىنەزەر نۇرغۇن نەرسىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغاندەك قىلىدۇ. لېكىن، بىز بەزى سەۋەبلەرگە كۆرە بۇنى ئەمەلىيەتكە تۇپتىن زىت دەپ قاراشقا ھەقلىمىز.

ياۋروپادىكى بەزى پۈتبول مۇسابىقىلىرىدە، تاماشىبىنلار ئافرىقىلىق پۈتبولچىلارغا قاراپ مايمۇنىنىڭكىدەك ئاۋاز چىقىرىشىدۇ ۋە ئۇلارغا (مايمۇنغا تاشلاپ بەرگەندەك) بانان ئاتىدۇ. ئافرىقىلىقلارنى «مايمۇن» دەپ سۈپەتلەش تېپىك ئىرقىي كەمسىتىش، شۇنداقلا «ئىنسان قاتارىدا كۆرمەسلىك»نىڭ يەنە بىر تېپىك مىسالىدۇر. لېكىن، (بۇ پۈتبولچىلارنى مازاق قىلغان) ئاشۇ توپ مەستانىلىرىنىڭ ئۇلارنى ھەقىقەتەن مايمۇن دەپ قارىمايدىغانلىقى ئېنىق. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى پۈتۈن مەقسىتى توپچىلارنى (مۇسابىقىنى ياخشى ئويۇنىيالمايدىغان قىلىش ئۈچۈن) گاڭگىرىتىش ۋە ھاقارەتلەشتۇر. بۇ خىل مەسخىرە قىلىشنىڭ ئۇنۇمى بولىدۇ دەپ قاراشنىڭ ئالدىنقى شەرتى، قارشى تەرەپنىڭ (يەنى مەسخىرە قىلىنغان پۈتبولچىلارنىڭ) ئاشۇ خىل مۇئامىلىگە ئۇچراش (مايمۇنغا ئوخشىتىلىش)نى نومۇس دەپ قارىشىدۇر. بۇ مەسخىرە قىلغۇچىنىڭ يەنىلا

ئۆزىنىڭ ئوبيېكتىنى مەلۇم دەرىجىدە «ئادەم» دەپ قارايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ (چۈنكى، پەقەت ئادەملا ئاشۇ خىل نومۇس قىلىش دېگەندەك تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە).

1938 – يىلى، ھىتلېر ئاۋسترىيەنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، نېمە ئىشلار يۈز بەرگەنلىكىنى ئويلاپ بېقىڭ. تىموسى سنايدېر **(Timothy Snyder)** «قارا يەر شارى: تارىخ ۋە ئاگاھلاندۇرۇش سۆپىتىدىكى چوڭ قىرغىنچىلىق» دېگەن كىتابىدا بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىدەك تەسىرچان قۇرلارنى يازغان:
ئەتىسى ئەتىگىنى «كوچا چوتكىلاش پائالىيىتى» باشلاندى. ئاۋسترىيە ئاتاكا ئەترىتىنىڭ ئەزالىرى تىزىملىككە ئاساسلىنىپ، ئۆزىنىڭ مەلۇماتى ۋە ئۆتكەن – كەچكەنلەرنىڭ كۆرسىتىپ بېرىشى ئارقىلىق يەھۇدىيلارنى تېپىپ چىقىپ، ئۇلارنى تىزلىنىپ تۇرۇپ، چوتكا ئارقىلىق كوچىلارنى سۈرتۈپ تازىلاشقا مەجبۇرلىدى. بۇ مۇراسىم تۈسىنى ئالغان خورلاش ئىدى. ئارىسىدا كۆپلىگەن دوختۇر ۋە ئادۋوكاتلار بولغان يەھۇدىيلار تۈيۈقسىزلا تىزلىنىپ، ئۆزلىرىنى مازاق قىلىۋاتقان كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا پەس ئەمگەكلەرنى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئېرنېست p «كوچا چوتكىلاش پائالىيىتى»نىڭ «ئاۋسترىيە خەلقىنىڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى» ئىكەنلىكىنى ئېيتقاندى. بىر مۇخبىر «ۋىيېنادىكى سېرىق چاچلىق خوتۇنلار ئۆزئارا قىستىلىشىپ يۇرۇپ، يەھۇدىي تاشقى كېسەللىكلەر دوختۇرىنىڭ ناتسىستلارنىڭ بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن يەڭلىك تاقىۋالغان، قولىدا ئىت قامچىسى تۇتقان ئالتە نەپەر ياش مۇتتەھەمنىڭ ئالدىدا، تىزلانغىنىچە يەرلەرنى سۈرتكىنىنى تېخىمۇ يېقىندىن تاماشا قىلىشقا ئۆرۈنغان»لىقىنى يازغاندى. بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەھۇدىي قىزلىرى جىنسىي پاراكەندىچىلىككە ئۇچرىدى، ياشانغان يەھۇدىي ئەرلەر كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا بەدەن چېنىقتۇرۇشقا مەجبۇرلاندى.

كوچا سۈرتۈشكە مەجبۇرلانغان يەھۇدىيلارنىڭ «ئىنسانىي ھېس – تۇيغۇسى كەمچىل» دەپ قارالمىغاندى، ئۇنىڭدىنمۇ ئېغىر خورلاشقا ئۇچرىغان يەھۇدىيلار تېخىمۇ شۇنداق. دەرۋەقە، ئەگەر «يەھۇدىيلار ئۆزلىرىگە قىلىنغان ئاشۇ خورلاشلارغا پەرۋا قىلمايدۇ» دەپ قارالغان بولسا ئىدى، كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا تاماشا كۆرمىگەن بولاتتى؛ يەنى، كىشىلەرنىڭ (كوچا سۈرتۈشكە مەجبۇرلانغان يەھۇدىيلارنىڭ ئەتراپىغا جۇغلىشۇۋېلىشىدىكى سەۋەب، ئۇلارنىڭ ئازاب – ئوقۇبەتلىرىنى كۆرۈش ئۈچۈندۇر. بۇ خىل رەھىمسىزلىكتە تۆۋەندىكىدەك ئوخشىتىش مەنتىقىسى بار: پەرقلىق ئىككى شەيئى ئارىسىدىكى ئوخشاشلىقنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش پەقەت ئاشۇ خىل پەرق ئاساسىدىلا كۆچكە ئىگە بولىدۇ. ئىنسان بالىسىغا زىيانداش ياكى ھايۋان قاتارىدا مۇئامىلە قىلىش ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ «ھايۋان ئەمەس»لىكى ھەققىدىكى روشەن تونۇشنى ئاساس قىلغان بولىدۇ.

ئۇنداقتا، تېخىمۇ كەڭ مەنىدىكى زوراۋانلىقچۇ؟ دەرۋەقە، بەزى زوراۋانلىقلار، شۇنداقلا زوراۋانلىق قىلىشنى خالاش ۋە قىلىشقا قادىر بولۇش، تېخىمۇ رەھىمسىز مۇھىتتا مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا كارغا كېلىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، نۇرغۇن زوراۋانلىقلارنى كونترولنى يوقالغانلىقىنىڭ پاكىتى دەپ قارىلىدۇ. «جىنايەتشۇناسلىق **101**» دېگەن تېلېۋىزىيە فىلىمىدە، نۇرغۇن جىنايەتلەر زەھەرلىك چېكىملىك ۋە ھاراقنىڭ تەسىرىدە سادىر قىلىنىدۇ، شۇنداقلا باشقىلارنى ئۇرغان، باسقۇنچىلىق قىلغان، قاتىللىق قىلغانلار تۇرمۇشنىڭ باشقا جەھەتلىرىدىمۇ ھاياجىنىنى ياخشى كونترول قىلالمايدىغان كېلىدۇ. ھاياجانىنىڭ قۇترىتىشى ئاستىدا، زوراۋانلىق قىلمىشلىرىنىڭ ئەخلاق جەھەتتىن ئېغىر ئېلىنىشى ئۇنىڭ سادىر بولۇشىنى توسۇپ قالالمايدۇ.

لېكىن ئىنسانشۇناس ئالان فىسىك **(Alan Fiske)** ۋە پسىخولوگ تېيگ راي **(Tage Rai)**نىڭ «ئەخلاق زوراۋانلىقى: ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى بەرپا قىلىش، داۋاملاشتۇرۇش، ئاياغلاشتۇرۇش ۋە ھۆرمەتلەش ئۈچۈن زىيانكەشلىك قىلىش ۋە ئۇلتۇرۇش» دېگەن كىتابىدا، بۇ قېلىپلاشقان ئۇلۇچەملەرنىڭ ئۇنى كەينىگە چېكىندۈرۈۋەتكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. نۇرغۇن ئەھۋاللاردا، زوراۋانلىق مەسىلىنى سوغۇققانلىق بىلەن

هەل قىلىش چارىسى ئەمەس، شۇنداقلا چەكلىمىنىڭ مەغلۇبىيىتىمۇ ئەمەس. ھەممىدىن مۇھىمى، بۇ ئەخلاقسىز مىزانلارنى كۆرمەسكە سېلىشتىن دېرەك بەرمەيدۇ. دەل شۇنىڭ ئەكسىچە، ئەخلاق بۇ جەھەتتىكى قوزغاتقۇچ كۈچتۇر: «كىشىلەر بەزى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەش ئۈچۈن ئازابلاش ياكى ئۆلتۈرۈشنى زۆرۈر، تەبىئىي، قانۇنلۇق، كۆڭۈلدىكىدەك، شۇنداقلا ئەخلاقىي جەھەتتىن مەمنۇن قىلارلىق، دەپ قارىغاندا، زوراۋانلىققا مۇراجىئەت قىلىدۇ». بۇنىڭ روشەن مىساللىرىدىن، ئادەمبومبا، ئائىلىنىڭ ئار – نومۇسىنى ساقلاش ئۈچۈن (نومۇسلۇق ئىش قىلغان) ئائىلە ئەزالىرىنى ئۆلتۈرۈش، جەڭ مەزگىلىدە مەھبۇسلارنى قىيىن – قىستاققا ئېلىش قاتارلىقلارنى ساناش مۇمكىن. لېكىن، فىسك بىلەن راي، قارا جەمئىيەت توقۇنۇشى ۋە يېقىن ھەمراھلارغا قىلىنغان زوراۋانلىقلارنىمۇ مۇشۇ كاتېگورىيەگە كىرگۈزگەن. بۇ ئىككەيلەنىنىڭ نەزىرىدە، بۇ خىل زوراۋان قىلمىشلار ئۆز نۆۋىتىدە «توغرا ئىش قىلىش»، «ھەققانىي قىساس ئېلىش» ياكى «بىراۋنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويۇش» قاتارلىقلارغا بولغان تەلپۈنۈشنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل ھەرىكەتلەر بىلەن جىنايەت – ئەدلىيە سىستېمىسى قانۇنلۇق شەكىلدە ئىجرا قىلىدىغان، ئۆچ ئېلىش، چۆچۈتۈش ياكى تەرتىپكە سېلىش نامىدىكى جازالار ئارىسىدا ئىنتايىن كۈچلۈك سىجىللىق مەۋجۇت. قانۇنلۇق ئېمبارگولاردا، ئۇرۇشتا دۈشمەن جەڭچىلىرىنى ئۆلتۈرۈشتە ياكى بىراۋنى ئەخلاقىي مىزانلارغا خىلاپلىق قىلغانلىقى سەۋەبلىك ئەيىبلەشتە ئىپادىلەنگەن ئەخلاق زوراۋانلىقى قارشى تەرەپنىڭ ئەخلاق سۇبيېكتى، يەنى ھەقىقىي ئىنسان ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش ئاساسىدا سادىر قىلىنغان.

قاتتىق بەس – مۇنازىرە قوزغىغان «غەمكىن قىز: ئاياللارنى ئۆچ كۆرۈش مەنتىقىسى» دېگەن كىتابتا، پەيلاسوپ كېيت مانىنى (Kate Manne) جىنسىي زوراۋانلىق ھەققىدە شۇنداق دەيدۇ: «<باسقۇنچىلىق قىلغۇچى ھايۋاندۇر> دېگەن كۆز قاراش ھەجۈي رەسىمىلەر ئارقىلىق يوق قىلىندى ۋە بىز شۇ ئارقىلىق <ئاياللارنى خورلاشنىڭ ئادەتتىكى ئىش> ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا ئۇندەلدۇق. بۇ يەردىكى كىشىنى تەشۋىشكە سالىدىغان ئېھتىماللىق شۇكى، كىشىلەر بەلكىم ئۆزىنىڭ خاتا ئېڭىنىڭ ئاستىدا، ئۆزلىرى ئىنتايىن رەھىمسىزلىك بىلەن خورلاۋاتقان قارشى تەرەپنىڭمۇ ئادەم ئىكەنلىكىنى تامامەن ئېنىق بىلىشى مۇمكىن».
مانىنى (ئۇشبۇ كىتابى ئارقىلىق) تەسىر كۈچى زور ۋە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئىدىيە ئېقىمىغا قارشى چىقتى. كەسىرىن ماككىنون (Catharine A. MacKinnon) «ئاياللار قاچان ئىنسان قاتارىغا ئۆتىدۇ؟» دەپ سوئال قويىدى. رېي لاڭتون (Rae Langton) ئاياللارنىڭ ئەقلى بارلىقىدىن گۇمانلىنىدىغان «جىنسىي مەنچىلىك» ئىدىيەسى ھەققىدە ئىزدەندى. سانسىزلىغان نەزەرىيەچىلەر «ئوبيېكتىپلىشىش»، يەنى ئاياللارنىڭ سۇبيېكتىپلىقىنى رەت قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ كەچمىشلىرىنى نەزەرگە ئالماسلىق خاھىشى ھەققىدە توختالدى. ئەمما، مانىنىمۇ فىسك ۋە رايغا ئوخشاش، دەل مۇشۇنىڭغا زىت يۆزلىنىش ئارقىلىق تېخىمۇ مۇھىم ھەقىقەتنى بايقىدى. ئۇ شۇنداق دەيدۇ: «كۆپىنچە ھاللاردا ئاياللارنىڭ ئۆچ كۆرۈلۈشىگە ئۇلاردىكى ئىنسانىيلىقنىڭ يېتەرسىز ئىكەنلىكى ئەمەس، بەلكى دەل ئىنسان بولغانلىقى سەۋەب بولغان».

مانىنى ئېللىئوت رودگېر (Elliot Rodger)نىڭ دېلوسىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. رودگېر 2014 - يىلى كالىفورنىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى قىزلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش يىغىنىغا كىرگۈزۈلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئالتە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئون تۆت ئادەمنى يارىلاندۇرغان ۋە ئاخىردا ئۆزىمۇ ئۆلۈۋالغان. شۇ ۋاقىتتا يىگىرمە ئىككى ياشقا كىرگەن رودگېر سىنىئالغۇ لېنتىسىدا شۇنداق دېگەن: ئاياللار «سۆيگۈ - مۇھەببەت ۋە جىنسىيەتنى باشقا ئەرلەرگە بەردى – يۇ، ماڭا زىنھار بەرمىدى» دېگەن. ئاندىن ئۇ ئۆزى ئۆلتۈرگەن ۋە يارىلاندۇرغان ئاياللارغا خىتابەن: «شۇڭا مەن ھەممىڭنى جازالايمەن... مەن ھەممىڭنى بوغۇزلاشتىن غايەت زور خۇشاللىق تاپىمەن» دېگەن. مانىنى بۇ دېلودا رودگېرنىڭ ئاياللارنى «جىسىم» (ئادەم ئەمەس) دەپ قارىمىغانلىقىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ پەقەت ئاياللارنىڭ مۇھەببىتى ۋە رومانتىكىسىنىڭ ئۆزىگىمۇ «نېسىپ» بولمىغانلىقىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن.

ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان مېخانىزم ئاياللارنى ئۆچ كۆرۈش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. «ئەخلاق»نىڭ تەستىقىنى ئالغان تاجاۋۇزچىلىق – ئاق تەنلىك قۇلدارلارنىڭ «دىن»نى دەستەك قىلىشىدىن تارتىپ، ناتسىستلار بىۋروكراتلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ۋەھشىي قىلمىشلىرىنى (رەڭگارەڭ) ئىسملار ئارقىلىق قانۇنىيلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشىغىچە بولغان نۇرغۇن ھادىسىلەردە روشەن ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر زالىملار زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ ھايۋان ئىكەنلىكىگە ھەقىقىي ئىشەنگەن بولسا، يۇقىرىقىدەك باھانە – سەۋەب تېپىش ياكى ھەرخىل ئىسىم قويۇش ئارقىلىق ئۆز قىلمىشىنى ئاقلاشقا ھېچقانداق ھاجەت قالمىغان بولاتتى.

ئەگەر ئەڭ رەھىمسىز قىلمىش زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنى «ئىنسان قاتارىدا كۆرمەسلىك»نىڭ مەھسۇلى بولمىسا، ئۇنداقتا «ئىنسان قاتارىدا كۆرمەسلىك»نىڭمۇ ھەرزامان رەھىمسىزلىككە يانداشىپ كېلىشى شەرت بولمايدۇ. مانىنى بۇ ھەقتە «تاشقى كېسەللىكلەر دوختۇرىنىڭ ئوپېراتسىيە ئۈستىلىدە ياتقان بىمارلىرىنى نوقۇل بەدەن (جىسىم) دەپ قارىشى خاتا ئەمەس (يەنى قارشى تەرەپنى ئىنسان قاتارىدا كۆرمەسلىك ھەرۋاقىت خاتا بولۇۋەرمەيدۇ)» دەيدۇ.

مانىنى پەيلاسوپ بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۆز نۇقتىئىنەزىرىدە شۇ ساھەدىكى كۆپلىگەن كەسپىي ئەسەرلەرگە تايانغان، شۇنداقلا مەلۇم جەھەتتە ئۆزىنىڭ مەيدانى بىلەن ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەيلاسوپى ستراۋسون (P. F. Strawson)نىڭ «رېئاكسىيىلىك پوزىتسىيە» نەزەريەسى بىلەن بولغان باغلىنىشىنى تەكىتلەيدۇ. ستراۋسونغا كۆرە، بىز باشقىلارنى ئىنسان سۈپىتىدە كۆرۈپ مۇئامىلە قىلغاندا، مايىل بولۇش، مىننەتدار بولۇش، نەپرەتلىنىش ياكى ئاغرىنىش دېگەندەك ھېس – تۇيغۇلاردا بولۇشتىن خالىي بولالمايمىز. ئىنسان نورمالدا تاغۇ – تاش، مۇشۇك – چاشقان دېگەندەك نەرسىلەرگە قارىتا بۇ خىل ھېسسىياتتا بولمايدۇ. مانىنىڭ كۆز قارىشىنى «باشقىلارنىڭ ئىنسان ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشنىڭ ئۆزىگە چۈشلۈق خەۋپى بار» دېگەن نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن. يەنى ئۇنىڭ نەزەريەسىگە كۆرە، باشقىلارنى «ئىنسان» سۈپىتىدە كۆرۈش ئۈلارنى ھەقىقىي دوست ياكى سۆيۈملۈك جورا قىلىش ئىمكانىيىتىنى يارىتقىنىدەك، ئۈلارنى ئاشكارا دۈشمەن، رەقىب، قارانىيەت، سەركەش، خائىن ۋەھاكازا دەپ تونۇشقىمۇ سەۋەب بولىدۇ.

ئاندىرا پىتزېر (Andrea Pitzer) ئۆزىنىڭ ئۈستۈن سەۋىيەلىك، پۈختا ئەسىرى «ئۇزۇن كېچە: يىغۇۋېلىش لاگېرلىرىنىڭ دۇنياۋى تارىخى»دا بۇ مۇرەككەپ تېمىلارنىڭ بەزىلىرىنى ناھايىتى ئوچۇق يورۇتۇپ بەرگەن. ئۇ شۇنداق دەيدۇ: بىر ھۆكۈمەت بىر بۆلۈك پۇقرالىرىنى قانۇنىي تەرتىپنىڭ سىرتىدا تۇتۇپ تۇرسىلا، يىغۇۋېلىش لاگېرى مەۋجۇت بولىدۇ. دۇنيادىكى بارلىق دۆلەتلەردە دېگۈدەك يىغۇۋېلىش لاگېرلىرى بولۇپ باققان. بۇ لاگېرلار دۇنيادىكى ئەڭ ۋەھشىي جاي بولۇشى مۇمكىن. ئەمما بۇ (يەنى ۋەھشىيلىك) يىغۇۋېلىش لاگېرلىرىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى ئەمەس. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئامېرىكا ياپونىيەلىكلەر ئۈچۈن تەسىس قىلغان لاگېرلار گېرمانىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭكىدەك قورقۇنچلۇق ئەمەس. ھەتتا، كىشىلەرنى تاماق ۋە قونالغۇ بىلەن تەمىنلەشنى مەقسەت قىلغان بەزى لاگېرلار ئۇلۇغۋار غايىلەر بىلەن قۇرۇلغان، گەرچە بۇ خىل لاگېرلار ۋاقىتلىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزگىرىپ، پىتزېرنىڭ تەبىرىدىكى «مەڭگۈلۈك مەھشەرگاھ»قا ئايلىنىپ كەتسىمۇ.
يىغۇۋېلىش لاگېرلىرى كۆپىنچە «كەڭ ئاممىنى مەلۇم گۇمانلىق تۈركۈمنىڭ خەتىردىن قوغداش ئۈچۈن، ياكى (ئاتالمىش) مەدەنىيلەشتۈرۈش بۇرچىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، ياكى مەلۇم بىر مەدەنىي تۈركۈمنىڭ دۈشمەن كۈچلەرنى قوللىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن» بەرپا قىلىنىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، يىغۇۋېلىش لاگېرلىرى مەلۇم بىر نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى ۋاستە، يەنى ۋاستە خاراكتېرلىك زوراۋانلىقنىڭ مىساللىرىدىن بىرىدۇر. كۆپىنچە ھاللاردا، لاگېر جازالاش خاراكتېرىگە ئىگە. پىتزېر شۇنداق دەيدۇ: بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، باۋارىيەنىڭ سوتسىيال دېموكرات باش مىنىستىرى كۇرت ئېيسنېر (Kurt Eisner) فىرانسىيە ۋە بىرىتانىيەنىڭ لاگېرلىرىغا سولانغان گېرمانىيەلىكلەرنى دەرھال قويۇپ بېرىشنى تەلەپ

قىلماستىن، ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ «ئىنساپى»دىن ئۈمىد كۈتكەن. ئېيسىنبېر يەھۇدىي ئىدى. ھىتلېر 1922 – يىلىدىكى نۇتقىدا ئېيسىنبېرنىڭ ئاشۇ «خائىنلىقى»غا بولغان قاتتىق غەزىپىنى ئىپادىلەپ «يەھۇدىيلارمۇ يىغۇبلىش لاگېرلىرىدا ياشاشنىڭ تەمىنى تېتىپ بېقىشى كېرەك!» دېگەن.

ئەلۋەتتە، پىتزېرنىڭ خىلمۇخىل يىغۇبلىش لاگېرلىرى ھەققىدىكى بايانلىرى رەھىمسىزلىك ۋە خارلاشلارنىڭ نۇرغۇن مىساللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ رەھىمسىزلىك ۋە خارلاشلارنى نوقۇل ھالدا «زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ ئىنسانلىقىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىق»نى مەھسۇلى دەپ چۈشەندۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. خۇددى ئۇرۇش تەتقىقاتچىسى جونېس لاڭ (Johannes Lang)نىڭ ناتسىستلارنىڭ ئۆلۈم لاگېرلىرى ھەققىدە ئېيتقىنىدەك: «قارىغاندا قارشى تەرەپنى ئىنسانىيسىزلاشتۇرۇش باشقىلارغا كۈچ ئىشلىتىشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلىدەك قىلىدۇ».

(رەھىمسىزلىكنىڭ سەۋەبى قىلىپ كۆرسىتىلگەن) «ئىنسانىيسىزلاشتۇرۇش» نەزەريىەسىنىڭ چەكلىملىكلىكىنى خۇش خەۋەر دېگىلى بولمايدۇ. ئىنسانلار ئىزچىل ئۆزىنىڭ ئەڭ ناچار، ئىنسانىيلىققا زىت قىلمىشلىرىنى قالايمىقان ئوي – خىياللاردىن مەنبەلەنگەن دېگەن يەكۈنگە قارىتا ئۇمىدۋار پوزىتسىيەدە بولۇپ كەلگەنىدى. بۇ خىل يەكۈنگە كۆرە، بىز رېئاللىقنى تېخىمۇ ئېنىق تونۇپ يېتىش ئارقىلىق، مېڭە كۆچۈرۈلمىسى ياكى ئىدىئولوگىيەگە ئوخشاپ كېتىدىغان بۇ نەرسىلەرنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلالايمىز ۋە شۇ ئارقىلىق دۇنيانى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرەلەيمىز. ئەمما، ھەقىقىي رېئاللىق تولىمۇ ئېچىنىشلىق بولۇشى، يەنى بىزنىڭ ئەڭ ياخشى ۋە ئەڭ رەزىل يۇزلىنىشىمىز بىردەك باشقىلارنى ئىنسان سۈپىتىدە كۆرگەنلىكىمىزنىڭ مەھسۇلى بولۇشى مۇمكىن.

ئىنگلىزچىدىن ھېكمەتيار ئىبراھىم تەرجىمە قىلدى

https://www.newyorker.com/magazine/2017/11/27/the-root-of-all-cruelty

Attitude is everything.

تۇتامىڭىز نىمىشقا شۇنچە مۇھىم؟

كېيس خاررىيل

سىز ھاياتىڭىزدىكى ئەڭ زور يوشۇرۇن كۈچىڭىزنى قوزغىتىش ئۈچۈن باسالايدىغان ئەڭ مۇھىم قەدەملەرنىڭ بىرى، تۇتامىڭىزنى (Attitude) ۋە ئۇنىڭ خىزمەت ئۈنۈمىڭىزگە، مۇناسىۋىتىڭىزگە ۋە ئەتراپىڭىزدىكى بارلىق كىشىلەرگە بولغان تەسىرىنى نازارەت قىلىشنى ئۆگىنىۋېلىشتۇر.

مەن ئادەتتە مۇھاكىمە يىغىنلىرىمنى «سىز بۇ يىغىنغا قانداق تۇتام ئېلىپ كەلدىڭىز؟» دېگەن ئۇللۇق سوئال بىلەن باشلايمەن. كىشىلەر دائىم بۇ سوئالدىن گاڭگىراپ قالىدۇ. ئەمەلىيەتتە، كىشىلەرنىڭ تۇتامغا بولغان تونۇشى يۈزەرى بولمايدۇ. ئۇلار قورسىقىنىڭ ئاچقىنىنى ياكى پۇتىنىڭ ئاغرىغانلىقىنى بىلىدۇ، ئەمما تۇتامىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلالمايدۇ. بۇ بىر خاتالىق، چۈنكى تۇتام (Attitude) ھەممىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇ سىزنىڭ دۇنيانى قانداق تونۇشىڭىزنى ۋە دۇنيانىڭ سىزنى قانداق تونۇشىنى بەلگىلەيدۇ.

ھەممىزنىڭ تاللاش ئىمكانىيىتى بار. بىز ئۆزىمىزنى رىغبەتلەندۈرىدىغان ۋە قوزغىتىدىغان ياكى ئۆزىمىزنى مەغلۇب قىلىدىغان ۋە ئۆزىمىزگە (بىھۇدە) ئىچ ئاغرىتىدىغان ئىچكى دىيالوگىدىن بىرنى تاللىيالايمىز. بۇ خىل كۈچ ھەممىمىزدە بار. ھەممىمىز مۇشكۈلاتلارغا، ئازاب – ئوقۇبەتلەرگە، جىسمانىي ۋە ھېسسىي ئازابقا دۇچ كېلىمىز. بۇنىڭدىكى ھالقىلىق نۇقتا – ئىشنىڭ تۈگىنىنىڭ، بېشىڭىزغا قانداق ئىش كەلگەنلىكى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا قانداق ئىنكاس قايتۇرۇش ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىشتۇر.

سىزنىڭ كاللىڭىز پروگراممىلىغىلى بولىدىغان كومپيۇتېردۇر. سىز ئۇنىڭغا ئۇنۇمدار ياكى ئۇنۇمسىز يۇمشاق دېتال قاچىلاشنى تاللىيالايسىز. سىزنىڭ ئىچكى دىيالوگىڭىز تۇتامىڭىزنى پروگراممىلايدىغان يۇمشاق دېتال بولۇپ، ئۇ ئۆزىڭىزنى ئەتراپىڭىزدىكى دۇنياغا قانداق كۆرسىتىشىڭىزنى بەلگىلەيدۇ. سىز بۇ پروگراممىلاشنى كونترول قىلالايسىز. ئۇنىڭغا نېمىنى كىرگۈزسىڭىز، ھەممىسى ئۇنىڭدىن چىققان نەرسىلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

نۇرغۇنلىرىمىزنىڭ بۇگۈنكى كۈندە ناھايىتى گۆدەك ۋاقىتلىرىمىزدا مېڭىمىزگە پروگراممىلانغان ھەرىكەت ئەندىزىسى بار. مېڭىمىز خاتىرىلىۋالغان ئۇچۇرلار پۈتۈنلەي خاتا ياكى ئازابلىق بولۇشى مۇمكىن. ھاياتىنىڭ ئاچچىق رېئاللىقى شۇكى، بىز داۋاملىق سەلبىي ئۇچۇرلارنى ئاڭلاپ تۇرىمىز، ئەمما ئۇنى مېڭىمىزگە پروگراممىلۇېلىشىمىزنىڭ ھاجىتى يوق.

سىز ئاڭلىغان ئەڭ كۆچلۈك ۋە تەسىرلىك سادا ئۆزىڭىزنىڭ ئىچكى ساداسى، ئۆز تەنقىدىڭىزدۇر. ئۇ سىز رۇخسەت قىلغان ئۇچۇرلارغا ئاساسەن، يا سىز ئۇچۇن، ياكى سىزگە قارشى خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ ئۇمىدۋار بولۇشىمۇ، ئۇمىدسىز بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۇ ھەم سىزنى چارچىتالايدۇ، ھەم خۇشال قىلالايدۇ. سىز ئەۋەتكۇچىنى ۋە تاپشۇرۇۋالغۇچىنى كونترول قىلىسىز، لېكىن بۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى سىز ئاڭلىق ھالدا ئىچكى دىيالوگىڭىزغا مەسئۇل بولۇشىڭىز ۋە كونترول قىلىشىڭىز كېرەك.

ئادەتلەنگەن ناچار تۇتام (attitude) كۆپىنچە ئىلگىرىكى كەچۈرمىشلەر ۋە ۋەقەلەرنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئۇنىڭ كۆپ ئۇچرايدىغان سەۋەبلىرى – ئۆزىنى تۆۋەن كۆرۈش، بېسىم، قورقۇش، نەپرەت، غەزەپ ۋە ئۆزگىرىشلەرنى بىر تەرەپ قىلالماسلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. زىيانلىق تۇتامنىڭ يىلتىزىنى تېپىش ئۈچۈن راۋۇرۇس ئويلىنىش كېرەك، ئەمما ئۆزىمىزنى بۇ ئېغىر يۈك-تاقتىن قۇتۇلدۇرالىساق، بۇنىڭ پايدىسىنى بىر ئۆمۈر كۆرىمىز.

تۆۋەندىكىلەر تۇتامىڭىزنى ياخشىلاش ئۈچۈن مېنىڭ تۇتام قوراللىرى ساندۇقىمدىن تاللانغان ئون ئىستراتېگىيەدۇر:

1. مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىنى يېتەكلەش

ئۆزىڭىزنى ھەركۈنى بىر قانچە قېتىملاپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىڭىز يوشۇرۇن ئېڭىڭىزنى ئاكتىپ تەپەككۇر ئارقىلىق قايتا پروگراممىلىشىڭىزغا تۈرتكە بولىدۇ. مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئىشەنچكە تولغان سۆز، قايىللىق ۋە ئېتىقادتىن تەركىب تاپىدۇ. سىز يوشۇرۇن ئاڭغا ئاكتىپ جاۋاب قايتۇرىسىز، ئۇ نېمە دېسىڭىز شۇنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇ ئىش مۇۋاپىق قىلىنسا، ئۆز نۆۋىتىدە ھەربىرىكە تۈرتكە بولىدىغان ئاكتىپ ھېسسىياتنى قوزغايدۇ.

2. ھەربىرىگە كۈچىڭىزنى بايقاش ئارقىلىق ئۆزىڭىزنى قوزغىتىش

سىزنى نېمە ھەربىرىگە ئۇرىدىغانلىقىنى، يەنى سىزنى ھاياتىڭىزنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ھەربىرىگە قىلىشقا ئۇندەيدىغان نەرسىنى تېپىڭ. ئۇللۇق ھەربىرىگە كۈچلەر مۇھەببەت، ئۆزىنى قوغداش، ئاچچىقلىنىش، ئىقتىسادىي پايدا ۋە قورقۇنچ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۆزىڭىزنى قوزغىتىش قىزغىنلىق، ئىجابىي دۇنيا قاراش، ئاكتىپ فىزىئولوگىيىلىك ئىقتىدار (تېخىمۇ تېز مېڭىش، كۈلۈمسىرەش، تىك ئولتۇرۇش) ۋە ئۆزىڭىزگە ۋە ئاللاھ ئاتا قىلغان يوشۇرۇن كۈچىڭىزگە ئىشىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

3. كونكرېتلاشتۇرۇشنىڭ قۇدرىتى

ئۇستۇن ئىقتىدار پىسخولوگىيەسى تەتقىقاتىدا بايقىلىشىچە، كۆپىنچە قالتىس تەنھەربىكەتچىلەر، تاشقى كىسەللىكلەر دوختۇرلىرى، ئىنژېنېرلار ۋە سەنئەتكارلار ئۆز ماھارىتىنى ئۆستۇرۇش ۋە دىققىتىنى شۇنىڭغا مەركەزلەشتۈرۈشتە مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە كونكرېتلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز رەۋىشتە بىرلەشتۈرۈپ قوللىنىدىكەن. نېلسون ماندېلا 27 يىل تۈرمىدە يېتىش جەريانىدا كونكرېتلاشتۇرۇشنىڭ ئۇنىڭ بولۇملۇق تۇتامىنى ساقلىشىغا قانداق ياردەم بەرگەنلىكى توغرىسىدا ناھايىتى كۆپ قەلەم تەۋرەتكەن: «مەن ئۆزۈمنىڭ قاچان ئەركىن يول يۈرەلەيدىغانلىقىمنى توختىماي ئويلىدىم ۋە شۇ كۈن كەلگەندە نېمىلەرنى قىلغۇم بارلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلدىم» دەيدۇ ئۇ تەرجىمھالىدا. كونكرېتلاشتۇرۇشنىڭ پوزىتسىيەنى ياخشىلاشقا كۆپ پايدىسى تېگىدۇ.

4. ئاكتىپ ئىچكى دىيالوگ ھەققىدىكى پوزىتسىيە سۆھبىتى

پوزىتسىيە سۆھبىتى سىزنىڭ يېڭى يۇنىلىشكە يۈزلىنىشىڭىزگە ياردەم بېرىدىغان ئاڭلىق، ئاكتىپ ئىچكى ساداىڭىز ئارقىلىق ئۆتمۈشتىكى پاسسىپ پروگراممىلىرىڭىزنى ئۆچۈرۈۋېتىدىغان ياكى ئالماشتۇرىدىغان

ئۇسۇلنى كۆرستىدۇ. سىزنىڭ ئىچكى دىيالوگىڭىز، يەنى سىز كۈنبويى ئاڭلايدىغان ئاشۇ بوشقىنە ئاۋاز، سىزنىڭ مېڭىڭىزنى پروگراممىلايدىغان ۋە ھەرىكىتىڭىزگە تەسىر قىلىدىغان ئۇرۇققا ئوخشاش ھەرىكەت قىلىدۇ. ئۆزىڭىزگە نېمە دەۋاتقانلىقىڭىزنى تېخىمۇ يېقىندىن دىققەت قىلىڭ.

5. سۆزلەرنىڭ كۈچى

سۆزلىرىمىز ئېغىزىمىزدىن چىققان ھامان، ئۇنى قايتۇرۇۋالغىلى بولمايدۇ. «سۆزگە دىققەت قىلىش»نى ئۆگىنىۋېلىڭ. ئېغىزىمىزدىن چىققان سۆزلەر قەلبىمىزدىكى بىز ئۆزىمىز ھەققىدە ئىشەنگەن بارلىق نەرسىلەرنى مەنبە قىلغان شەيئىلەرنىڭ ئىپادىسىدۇر. ئەگەر بىز ئۆزىمىزنىڭ ئۆز ئەھۋالىمىز ياكى ئەتراپىمىزدىكىلەر ھەققىدە «باھالىغۇچى» ۋە كەمستكۈچى ھالىتىدە سۆز قىلىۋاتقانلىقىمىزنى بايقىساق، قەلب ئەھۋالىمىزنى ئۆزگەرتىشىمىز لازىملىقىنى بىلىشىمىز كېرەك. سىز نېمە دېيىشىڭىزنى كونترول قىلىش ئارقىلىق، مۇۋەپپەقىيەتكە بۇاستە يول ئاچالايسىز.

6. ئاكتىپ سالاملىشىشنىڭ كۈچى

كىشىلەر مەندىن ئەھۋال سورىغاندا، مەن «ناھايىتى ياخشى تۇرۇۋاتىمەن» دەيمەن. كۆپىنچە كىشىلەر ھاياتقا گۈزەل سۇۋغا سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىشقا تىرىشىدىغانلار بىلەن بىللە ئىشلەش ۋە ياشاشنى ياقتۇرىدۇ.

7. قىزغىنلىق: ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنى ساقلاشتىكى مۇھىم قورال

قىزغىنلىقنىڭ تۇتامغا بولغان رولى نەپەسنىڭ ھاياتقا بولغان رولىغا ئوخشايدۇ. قىزغىنلىق سىزنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ساداقەت، ئىرادە ۋە روھنى ئۆزئارا يەتكۈزىدىغان نەرسە ئاشۇ يالقۇنجاپ تۇرغان قىزغىنلىقتۇر. قىزغىنلىق ئۆزىڭىزنى ھەرىكەتلەندۈرۈش دېمەكتۇر. ئۇ سىزنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىڭىزغا بولغان ساداقىتىڭىز ۋە ئېتىقادىڭىزدىكى ھەرىكىتىڭىز ئارقىلىق سۆزلەيدىغان ئىچكى روھتۇر. ئۇ سىزدە بار بولغان ئەڭ كۈچلۈك ۋە جەلپ قىلارلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى.

8. روھىي قۇۋۋىتىڭىزگە باغلىنىڭ

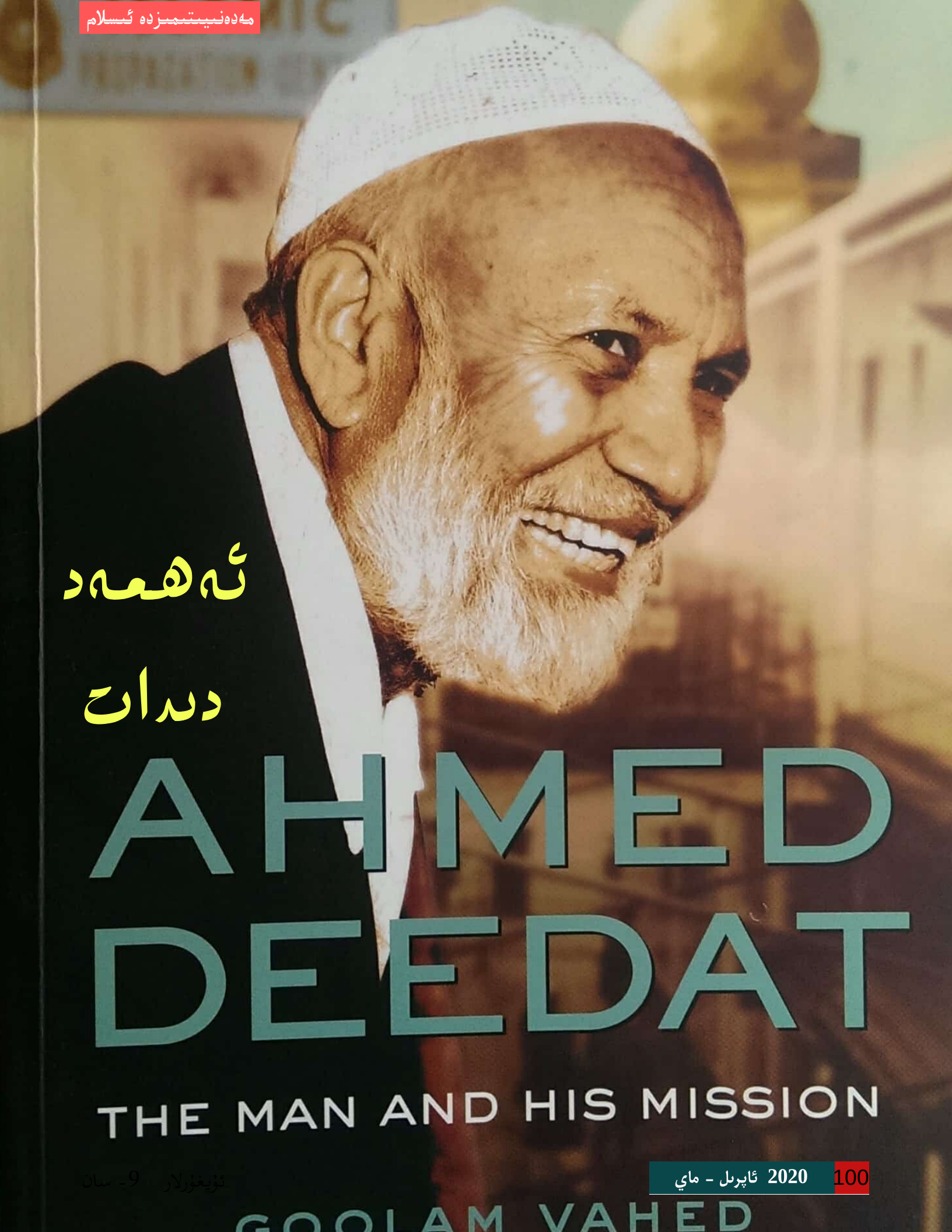
ئىنسان ئېھتىياجىنىڭ ئاخىرقى چېكى مەنىۋىيەتتۇر. جىسمانىي جەھەتتىن ياشاشتىكى ئەقەللىي ئېھتىياجىمىز تۇپەيلى بەدىنىمىزنى ئوزۇقلاندۇرغىنىمىزدەك، بىز روھىي مەۋجۇدات بولغانلىقىمىز ئۈچۈن روھىمىزنىمۇ «ئوزۇقلاندۇرۇشىمىز» كېرەك. نۇرغۇن كىشىلەر ئۆز ئېتىقادىدىن كۈچلۈك ۋە ئاكتىپ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ تاپىدۇ. مەن دەل شۇلاردىن بىرى.

9. چېنىقىش ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىڭىزنى ساقلىشىڭىزغا ياردەم بېرىدۇ

تېخىمۇ بولۇملۇق ۋە تۇرتكىلىك روھىي ھالەتكە ئۆتۈشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇللىرىدىن بىرى چېنىقىشتۇر. دائىملىق چېنىقىش ئادىتى ئورۇقلاش، مۇسكۇللارنىڭ پىتىلىشى ۋە ئۆزىڭىز ئۈچۈن بەزى ئىجابىي ئىشلارنى قىلىۋاتقانلىق تۇيغۇسى ھاسىل قىلىش دېگەندەك شەكىللەردە، بىر قەدەر تېز ئاكتىپ ئىنكاسلارنى بېرەلەيدۇ. يۇقىرىقى تۆتەم قورالىرى ساندۇقىدىكى قورالارنى ئىشلىتىپ شەخسىي مۇۋەپپەقىيىتىڭىزنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىڭ. دۇنياغا بولۇملۇق تۇتام بىلەن باققىنىمىزدا، ھاياتنىڭمۇ بىزگە كۈلۈپ باقىدىغانلىقى سىر ئەمەس.

ئىنگلىزچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى ھېكمەتيار ئىبراھىم

https://www.success.com/why-your-attitude-is-everything/

ئەھمەد
دىدات
AHMED
DEEDAT
THE MAN AND HIS MISSION
GOOLAM VAHED

جەنۇبىي ئافرىقا تىلغا ئېلىنغان ھامان، مۇسۇلمان دۇنياسىدىكىلەرنىڭ، شۇنداقلا دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئېسىگە نېلسون ماندىلا، شۇنداقلا جۇشقۇن، ھارماس ئىسلام دەۋەتچىسى ئەھمەد دىدات (Ahmed Deedat) كېلىدۇ.

ئەھمەد ھۇسەين دىدات 1918 – يىلى 7 – ئاينىڭ 1 – كۈنى ھىندىستاندا تۇغۇلغان، توققۇز يېشىدا جەنۇبىي ئافرىقىغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە ۋاپات بولغانغا قەدەر شۇ يەردە ياشىغان. ئۇ ئىنگلىزتىلىدا يېزىقچىلىق قىلىدىغان مۇسۇلمان يازغۇچى، ناتىق، شۇنداقلا يەھۇدىي ۋە خرىستىيانلارغا نازىل قىلىنغان ساماۋى كىتابلار (تەۋرات ۋە ئىنجىل) ھەققىدە مۇتەخەسسىسكە ئايلانغان ۋە دىققىتىنى مۇشۇ دىندىكىلەرنى ئىسلامغا كىرگۈزۈشكە مەركەزلەشتۈرگەن ئىسلام دەۋەتچىسىدۇر.

ئۇ مەكتەپتە ناھايىتى ياخشى ئوقۇغان بولسىمۇ، 16 ياشقا كىرگەندە، ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي قىينىچىلىقى تۈپەيلى ئوقۇشتىن توختاپ خىزمەت قىلىشقا باشلىغان.

1936 – يىلى، ئۇ ئۆي جاھازلىرى ساتقۇچىسى بولۇپ ئىشلەۋاتقاندا، ئۇنىڭ ئىشلەۋاتقان يېرىگە يېقىن جايدا بىر «مىسسىيونېر تەربىيەلەش مەكتىپى» بار ئىدى. ئەھمەد دىدات بۇ مەكتەپنىڭ مۇسۇلمانلارنى دىندىن چىقىرىپ، خرىستىيان دىنىغا كىرگۈزۈش ھەلەكچىلىكىدە يۈرىدىغان ۋە ئىسلام پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى قارىلايدىغان بىر تۈركۈم مىسسىيونېرلار بىلەن ئۇچراشقان. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئاساسسىز ئەيىبلەشلىرى دىداتنى رەنجىتكەن. نەتىجىدە ئۇ شۇلارغا رەددىيە بېرىش ئۈچۈن ئىزدىنىپ، سېلىشتۇرما دىنشۇناسلىق يولىغا قەدەم قويغان.

ئەھمەد دىدات ئۆزى ئىشلەۋاتقان جايىنىڭ يەرئاستى ئۆيىدىن ئوقۇغۇدەك كىتاب ئىزدەۋاتقاندا، ھىندىستانلىق رەھمەتۇللاھ كەيراناۋى (رحمت الله الكيراناوي) نىڭ «ئىزھارۇل ھەق» دېگەن كىتابى قولىغا چىقىپ قالغان. بۇ كىتابتا ھىندىستاندىكى خرىستىيان مىسسىيونېرلىرىنىڭ شۇنىڭدىن بىر ئەسىر ئىلگىرىكى مۇسۇلمانلارنى دىنىغا چاقىرىش ئۇرۇنۇشلىرى تونۇشتۇرۇلغاندى. بۇ كىتاب ئەھمەد دىداتنا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. ئۇ بۇ كىتابنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ئىسلامىي ھەقىقەتنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش ئۈچۈن، باشقا ساماۋى دىندىكىلەر بىلەن مۇنازىرىلىشىشكە بولغان قىزىقىشى تېخىمۇ كۈچەيگەن، شۇنداقلا ئىنجىلدىن بىرنى سېتىۋېلىپ ئوقۇغان. بۇ تەرىقىدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «مىسسىيونېرلار مەكتىپى»دىكى پراكتىكانت مىسسىيونېرلار بىلەن مۇنازىرىلەشكەن.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئەسلى خرىستىيان بولۇپ، كېيىن مۇسۇلمان بولغان فەيرفەكس (Fairfax) ئىسمىلىك كىشىنىڭ ئىلىم مەجلىسلىرىگە قاتنىشىشقا باشلىغان. فەيرفەكس دەرسكە قاتنىشىدىغانلارنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، (جەنۇبىي ئافرىقىدا خرىستىيانلارنىڭ كۆپلۈكىنى نەزەردە تۇتقان ئاساستا) ئىنجىل ھەققىدە ۋە خرىستىيانلارنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىش ئۇسۇللىرى ھەققىدە قوشۇمچە دەرس بېرىشكە باشلىغان. ئارىدىن ئۆزۈن ئۆتمەي، فەيرفەكس ئۇ يەردىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەد دىدات دەرس ئۆتۈشكە باشلىغان ۋە بۇ ئىشنى ئۈچ يىل داۋاملاشتۇرغان.
ئەھمەد دىدات 1942 – يىلى دۇربان (Durban) كىنوخاسىدا «تىنچلىق پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام» دېگەن تۇنجى لېكسىيەسىنى سۆزلىگەن بولۇپ، بۇ لېكسىيەگە ئارانلا 15 ئادەم قاتناشقاندى.
ئەھمەد دىدات ئۆزىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋەت ئىشلىرىدا جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ دۇربان شەھىرىدىكى جۇمە مەسچىتىنىڭ «ھىدايەت سەپىرى» تېمىسىدىكى پائالىيەتلىرىدىن پايدىلانغان. بۇ پائالىيەتتە دۇربان شەھىرىگە ساياھەتكە كەلگەنلەرگە ئىسلام ھەققىدە چۈشەنچە بېرىلەتتى، ھەقسىز تاماق ۋە سوۋغا تارقىتىلاتتى،

شۇنداقلا بۇ ئاشۇ ساياھەتچىلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن تۇنجى قېتىم ئۇچرىشىشى بولۇپ قالاتتى. ئەھمىيەت دىداتمۇ بۇ پائالىيەتلەردە ساياھەتچىلەرنى كۈتۈۋالاتتى ۋە ئۇلارغا ئىسلام دىنىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ خىرىستىيان دىنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تونۇشتۇراتتى.

ئەھمەد دىدات 1949 – يىلى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن پاكىستانغا كۆچۈپ كېلىپ، كاراچى شەھىرىدە ئۆچ يىل تۇرغان. شۇنداقلا كېيىن پاكىستانداىكى بىر تېلېۋىزىيە پروگراممىسىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغاندا، ئۆزىنىڭ ئىسلامىي دۆلەت قۇرۇشنى كۈچلۈك تەشەببۇس قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان.

ئۇ 1957 – يىلى يېقىن دوستلىرىدىن غۇلام ھۇسەين ۋانكېر (Goolam Hoosein Vanker) ۋە تاھىر رەسۇل (Taahir Rasool) بىلەن بىرلىشىپ، ئىسلامىي بىلىملەر ھەققىدە تۇرلۇك كىتابلارنى نەشر قىلىش، شۇنداقلا ئىسلام دىنىغا يېڭى كىرگەنلەرگە دەرس بېرىش مەقسىتىدە، خەلقئارالىق ئىسلامىي تەشۋىقات مەركىزى (IPCI) نى قۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى يىلى، ئۇ جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ناتال (Natal) ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدىكى بىرېيمار (Braemar) دېگەن جايدىكى ئۆزىگە ئىئانە قىلىنغان 75 گېكتار يەردە «ئەسسالام مائارىپ ئىنستىتۇتى» (As-Salaam Educational Institute) دېگەن نامدا بىر دىنىي مەكتەپ قۇرغان بولسىمۇ، ئادەم كۆچى ۋە مەبلەغ كەمچىل بولغاچقا، بۇ مەكتەپنىڭ ئىشلىرى ئۈتۈقلۇق بولمىغان ۋە 1973 - يىلى «جەنۇبى ئافرىقا مۇسۇلمان ياشلار ھەرىكىتى» تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈۋېلىنغان. شۇنىڭ بىلەن، ئەھمەد دىدات يەنە دۇربان شەھىرىگە قايتىپ كېلىپ، خەلقئارالىق ئىسلامىي تەشۋىقات مەركىزى (IPCI) نىڭ پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرغان.

مەزكۇر مەركەزنىڭ سابىق دىرېكتورى، شۇنداقلا ئەھمەد دىداتنىڭ يېقىن دوستى فۇئاد ھېندىرىكس (Fuad Hendricks) ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدە شۇنداق دېگەن: «ئۇ ئۆزىنىڭ بىر يۇرۇش كىتابلىرى ئارقىلىق ئىسلام ۋە خىرىستىيان دىنىغا ئالاقىدار باتىل كۆز قاراشلارنى يوقىتىشقا تىرىشتى. شۇنداقلا، ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇسا ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالاملارغا ئوخشاشلا ئاللاھ تائالانىڭ پەيغەمبىرى ئىكەنلىكىنى قايىل قىلارلىق رەۋىشتە ئىسپاتلاپ بەردى.»

1980 – يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئۇنىڭ دەۋەت ئىشلىرى جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ سىرتىدىمۇ تونۇلۇشقا باشلىغان. شۇنداقلا، ئۇ 1986 - يىلى ئىسلامغا قىلغان خىزمەتلىرى سەۋەبلىك سەئۇدىي ئەرەبىستانىنىڭ ئالىي دىنىي مۇكاپاتى بولغان «پادىشاھ فايسال مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەندىن كېيىن، خەلقئارادا تونۇلۇشى يەنىمۇ بىر بالداق ئاشقان. شۇنىڭدىن كېيىن 66 ياشقا كىرىپ قالغان ئەھمەد دىدات ئۆزىنىڭ ئون يىلدەك داۋاملاشقان دۇنيانى ئايلىنىپ نۇتۇق سۆزلەش سەپىرىنى باشلىغان. ئەھمەد دىدات بۇ جەريانىدا بارغان دۆلەتلەر تۆۋەندىكىچە:

سەئۇدىي ئەرەبىستان، مىسىر، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، ئەنگلىيە، شۋېتسارىيە، شۋېتسىيە، دانىيە، كانادا، پاكىستان: ئۇ بۇ يەردە پاكىستاننىڭ شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئەھۋالىغا كۆڭۈل بۆلگەن داھىيسى زىيائۇل ھەق بىلەن كۆرۈشكەن.

مالدىۋى: بۇ يەردىمۇ ئۇنى مالدىۋى پرېزىدېنتى ماۋمۇن ئابدۇل گايۇم (Maumoon Abdul Gayoom) كۈتۈۋالغان.

ئامېرىكا: ئۇ بۇ يەردە خىرىستىيان پوپلىرىدىن سۋاگگارت (Swaggart) ۋە روبېرت دوگلاس (Robert Douglas) بىلەن مۇنازىرىلەشكەن، شۇنداقلا ئارىزونا شىتاتىدا ئىككى قېتىم ۋە باشقا جايلاردىمۇ بىر قاتار لېكسىيەلەرنى سۆزلىگەن.

ئاۋسترالىيە: بۇ ئۇنىڭ 1996 – يىلى پالەچ بولۇپ قېلىشتىن ئىلگىرىكى ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق سەپىرى ئىدى.

ئۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان دۆلەتلەردىكى ھەر خىل مەجلىسلەردە خىرىستىيان دىنىغا سوئال قويغان ۋە نۇرغۇنلىغان داڭلىق خىرىستىيان دىنىي زاتلىرى بىلەن مۇنازىرىلەشكەن. مەسىلەن، ئۇ 1981 – يىلى دۇربان شەھىرىدە داڭلىق ئېپىسكوپ جوش ماكدوۋېل (Josh McDowell) بىلەن «ئىيسا ئەلەيھىسسالام كرېستقا مىخلانغانمۇ؟» دېگەن تېمىدا بىر مەيدان مەشھۇر مۇنازىرە ئۆتكۈزگەن. ئۇ يەنە ۋاتىكاندىكى خىرىستىيان پاپاسى جون پاۋل (John Paul II) نى مۇنازىرىگە ۋە ئىسلام دىنىغا كىرىشكە تەكلىپ قىلغان.

ئۇ 1996 - يىلى 5 – ئاينىڭ 3 – كۈنى، سەكتە بولۇپ قالغانلىقتىن، مېڭە قان تومۇرلىرى ۋە مېڭە غولى زەخمىگە ئۇچراپ، بەدىنى پالەچلىنىپ، سۆزلىيەلمەس ۋە بىر نەرسە يۇتالماس بولۇپ قالغان ۋە داۋالاش ئۈچۈن سەئۇدىي ئەرەبىستاننىڭ پايتەختى رىيادتىكى «پادىشاھ فايسال مەخسۇس كېسەللىكلەر دوختۇرخانىسى»غا ئاپىرىلغان.

گەرچە ئۇ ئاشۇ ھالەتتىن ساقىيىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ،لېكىن شۇنچە قىيىن ھالەتتىمۇ ئېلىپبە ئارقىلىق مەقسىتىنى ئۇقتۇرۇپ، يەنە ئون يىل ئىسلام ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. ئەتراپىدىكىلەرنى ئىسلامىي دەۋەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۇندىگەن ۋە 2005 - يىلى 8 – ئاينىڭ 8 – كۈنى 87 يېشىدا ۋاپات بولغان.
كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپلا، ئىسلامغا ئىشتىياق باغلاپ، پۈتكۈل ھاياتىنى ئىسلام ئۈچۈن ئاتىغان شەيخ ئەھمەد دىدات زامانىمىزدىكى داڭلىق دەۋەتچىسى، ئۇيغۇر پاجىئەسىنى مۇسۇلمان دۇنياسىغا ئاڭلىتىشتا ئىنتايىن لىللا مەيداندا تۇرۇپ گەپ قىلغان دوكتور زاكر نايكنىڭ ئۇستازىدۇر.

ئەھمەد دىدات سەئۇدىي ئەرەبىستان باشچىلىقىدىكى پارس قولتۇقى دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن تۆۋەندىكىدەك بىر قاتار كىتابلارنى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان:

«ئىنجىل ئاللاھنىڭ سۆزىمۇ؟» (Is the Bible God's Word)
«ئىنجىل مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەققىدە نېمە دەيدۇ؟» (What The Bible Says About Muhammad)
«كرېستقا مىخلاشمۇ ياكى كرېست ئويدۇرمىسىمۇ؟» (Crucifixion or Cruci-Fiction)
«ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ تەبىئىي ۋارىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام» Muhammad: The Natural) (Successor to Christ
«ئىسلام دىنىدا ئىيسا ئەلەيھىسسالام» (Christ in Islam)
«قۇرئان مۆجىزىلەرنىڭ مۆجىزىسىدۇر» (Al-Qur'an the Miracle of Miracles)

ئەنۋەر قاراقۇرۇم تەييارلىدى

پايدىلىنىلغان بەزى مەنبەلەر:
https://www.aljazeera.com/indepth/features/2015/08/remembering-life-sheikh-ahmed-deedat-150803064519593.html
https://www.aljazeera.com/archive/2005/08/200841011203390050 6.html
https://en.wikipedia.org/wiki/Ahmed_Deedat#cite_note-25

بولۇملۇق تۇتامنىڭ كۈچى

فرەنك ساننبېرگ

سىز ئۆزىڭىزنى بولۇملۇق ئادەم دەپ ئويلامسىز؟ ئىجابىي روھىي ھالەت سالامەتلىكىڭىزنىڭ، باشقىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىڭىزنىڭ ياخشىلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ، ئۇنۇق قازىنىش پۈرسىتىڭىزنى ئاشۇرىدۇ...

ئەمەلىيەت شۇكى، كۆپىنچە كىشىلەر ھەر كۈنى پاسسىپلىقنىڭ ئىسكەنجىسىدە ياشايدۇ. ئەلۋەتتە، ئەتراپىمدىكىلەرنىڭ ھەممىسى پاسسىپ كىشىلەر دەپ ۋايساش ئاسان. ئەمما، كىشىلەر ئۆزى خىزمەت قىلىدىغان شىركەت ۋە شەخسىي تۇرمۇش قارىشىنىڭ تەسىرىدە، نۇرغۇن پاسسىپلىقنى ئۆزى پەيدا قىلىۋالىدۇ. ئازراق ۋاقىت ئاجرىتىپ ئويلىنىپ بېقىڭ...

كۈندە پۇل ئۈستىدە تالاش - تارتىش قىلىدىغان، مەغلۇب بولۇشتىن ئەنسىرەپلا يۈرىدىغان، باشقىلارنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىدىن ئاغرىنىدىغان، توختىماي خاتالىقلارنى تەنقىدلەيدىغان، باشقىلارنىڭ مۇددىئاسىغا ئىشەنمەيدىغان، مەسئۇلىيەتتىن قېچىش ئۈچۈن باشقىلارنى ئەيىبلەيدىغان، باشقىلارنى مۇۋاپىقىيەتلىرىگە ھەسەت قىلىدىغان ۋە ئۇششاق - چۈششەك يوقىلاڭ ئىشلار ھەققىدە پىتىنە – ئىغۋا، غەيۋەت – شىكايەت قىلىش ھەلەكچىلىكىدە يۈرىدىغانلارنىڭ قورشاۋىدا قالغانلىقىڭىزنى ئويلاڭ (بۇنداق كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا ياشىغان كىشىنىڭ كەچ بولغاندا چارچاپ ھالدىن كەتمەسلىكى مۇمكىنمۇ؟)

بىز ھەركۈنى دۇچ كېلىدىغان پاسسىپلىقلارنى تېخىمۇ يېقىندىن كۆزىتىپ باقايلى:

تالاش - تارتىش

نۇرغۇن تالاش - تارتىشلار ئالاقىنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى، ئوچۇق – يورۇقلۇقنىڭ كەمچىللىكى ياكى ئۆزىنىڭكىگە قارشى قىممەت قاراشلىرى ۋە پرىنسىپلارنى قارىقويۇق چەتكە قېقىشنىڭ نەتىجىسىدۇر. كىشىلەر يەنە ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى باشقىلارغا تېڭىش ياكى قاقشۇپلىش ئۈچۈنلا تالاش - تارتىش قىلىدۇ.

ئەندىشە

باشقىلار كونترولللۇقنى يوقىتىشتىن ئەنسىرەيدۇ. ئۇلار ئېنىقسىزلىققا تولغان بۇ دۇنيادا ئېنىقلىققا تەلپۈنىدۇ. گەرچە ئۇلار بىرىنچى بولۇپ سىزگە بۇ خىياللارنى كاللىسىدىن چىقىرالمىغانلىقتىن ئۆزلىرىنىڭ سارىڭ بولۇپ قالاي دېگەنلىكىنى ئېيتىدىغان بولسىمۇ، يەنىلا ئەنسىرەشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىلىق دەپ ئويلايدۇ.

قورقۇنچ

بەزى كىشىلەر ئېنىقسىزلىقتىن قورقىدۇ. بۇلغىنىش مۇھىتقا زىيان يەتكۈزگەنگە ئوخشاش، قورقۇنچ شەخسىلەر ۋە شىركەتلەر ئۈچۈن گويا زەھەردۇر. قورقۇنچ كىشىلەرنى چېكىنىشكە، بارچە ئۈچۈرلىرىنى پىنھان تۇتۇشقا، خاتالىقىنى يوشۇرۇشقا ۋە خەتەرگە تەۋەككۇل قىلماسلىققا ئۈندەيدۇ. ئۇلارنىڭ قورقۇنچىنى ھەقىقىي ياكى تەسەۋۋۇر قىلىنغان بىر نەرسە كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ «قورقۇش» ھېسسىياتىنىڭ راست ئىكەنلىكى ئېنىق.

ئەيىبلەش

كىشىلەرنى خىزمەتداشلىرى ئالدىدا تەنقىدلەش ۋە ھاقارەتلەش، ئۇلارنىڭ ئىقتىدارىغا جەڭ ئېلان قىلىش، ئۇلاردىن بىر ئىشنى مۇمكىن بولمايدىغان قىسقا مۇددەتتە تاماملاشنى تەلەپ قىلىش ۋە ئۇلارنى زۆرۈر ئۈچۈرلاردىن مەھرۇم قىلىش قاتارلىقلار پاسسىپلىقنى پەيدا قىلىدىغان «تاكتىكا»لاردۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىرەر ئىشتىن چاتاق چىققاندا، كىشىلەر ھەمىشە باشقىلارنى ئەيىبلەيدۇ. نەتىجىدە ھەممە ئادەم ئۆزىدىن ھەزەر قىلىدىغان بولۇپ قالىدۇ.

ئاغرىنىش

نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھەمىشە ئاغرىنىشىدىكى سەۋەب ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ياكى ئەھۋالىدىن نارازى ئىكەنلىكىدىن ئەمەس. ئەمەلىيەت شۇكى، ئاغرىنىشقا كۆنۈپ قالغانلار ئۆزلىرىنىڭ ئاغرىنىۋاتقانلىقىنىمۇ ھېس قىلمايدۇ. تىنماي ئاغرىنغۇچىلار زېرىككەنلىكتىن ياكى سورۇندىكى جىمجىتلىق سەۋەبلىك شەكىللەنگەن بۇرۇقتۇرمىلىقنى تۇگىتىش ئۈچۈنلا ئاغرىنىدۇ. ياكى بەزىدە كىشىلەر پەقەت قاقشىۋالسا ئۆزىنى سەل راھەتلەپ قالغاندەك ھېس قىلىدىغانلىقى ئۈچۈنلا ئاغرىنىدۇ.

تەنقىد

ئىجابىي تەكلىپ بىلەن زەھەرخەندە تەنقىدنىڭ پەرقى بار. ئىجابىي تەكلىپ - پىكىرلەر ياخشى نىيەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ، تىنىمسىز زەھەرخەندە تەنقىدلەر باشقىلاردا بېسىم، تەشۋىش شەكىللەندۈرىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ.

گۇمانخورلۇق

گۇمانخورلۇقنىڭ نەتىجىسىدە قانچىلىك ۋاقىت ئىسراپ بولدى، قانچىلىك دۇشمەنلىك - ئاداۋەتلەر پەيدا بولدى؟ كىشىلەر شۇنچە كۆپ ۋاقىتنى ئاساسسىز پەرەزلەرگە، باشقىلارنىڭ ئىشلىرىنى كۆزىتىشكە، تەكرار – تەكرار تەكشۈرۈشكە ئاجرىتىشىدۇ.

ھەسەت

ھەسەتنىڭ چېكى نەدە؟ بىز نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن رازى بولمايدىغان جەمئىيەتتە ياشاۋاتىمىز. ئەگەر قوشنىمىز يېڭى ئويۇنچۇق سېتىۋالسا، خىزمەتدىشىمىز ئۆستۈرۈلسە، ياكى تېلېۋىزىيە چولپانلىرى يېڭى لايىھەلەرنى ئوتتۇرىغا قويسا، بىزنىڭمۇ ئۇنىڭغا ئېرىشكۈمىز كېلىدۇ. ئەمما، مەسىلە شۇكى، ھاياجان تۇگىگەندىن كېيىن، قانائەتسىزلىكىمىز يەنە باشلىنىدۇ. ئۇنىڭغا قۇربىتىمىز يېتىدىغان - يەتمەيدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئىنتىلىشكە ئەرزىيدىغان - ئەرزىمەيدىغانلىقىنى، ئۇنىڭغا ئېھتىياجىمىز بار - يوقلۇقىنى ئويلىشىپ ئولتۇرمايمىز.

غەيۋەت (بىزنىڭ مىللىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىمىز)

كىشىلەر بىر توپقا سىڭىشىش، سۆھبەتتىكى بۇرۇقتۇرمىلىقنى تۇگىتىش، ئۆزلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش، بىراۋدىن ئۈچ ئېلىش، باشقىلارنىڭ يۈزىنى چۈشۈرۈش ياكى نوقۇل ئۆزىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن غەيۋەت قىلىشىدۇ. غەيۋەت ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىدىغان كېسەللىك، شۇنداقلا دىققىتىمىزنى ئۆزىمىزنىڭ ھاياتىغا مەركەزلەشتۈرۈشىمىزنى توسىدىغان مەرەزلەردىن بىرىدۇر.

بولۇملۇق تۇتۇم(**Positive Attitude**) بىلەن تېخنىۋ ياخشى مۇناسىۋەت، تېخنىۋ ساغلام بەدەن ۋە تېخنىۋ زور مۇۋەپپەقىيەت ئارىسىدا بىۋاستە باغلىنىش بار.

بولۇملۇق تۇتۇم قۇۋۇتىڭىزنى ئاشۇرۇپ، ئىچكى ماغدۇرىڭىزنى كۈچەيتىدۇ، باشقىلارنى ئىلھاملاندۇرىدۇ ۋە قىيىن خىرىسلارغا تاقابىل تۇرۇش جاسارىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مايو (**Mayo**) ئامبولاتورىيەسىنىڭ تەتقىقاتىغا كۆرە، ئىجابىي تەپەككۇر چۈشكۈنلۈكنى ئازايتىپ، ئازاب - ئوقۇبەتنى تۆۋەنلىتىدىكەن، تارقىلىشچان زۇكامغا قارشى ئىممۇنىت كۈچىنى ئاشۇرۇپ، تېخنىۋ ياخشى پىسخىكا ۋە جىسمانىي ساغلاملىققا تۇرتكە بولىدىكەن، يۈرەك - قان تومۇر كېسەللىكلىرى بىلەن ئۆلۈش خەۋپىنى تۆۋەنلىتىدىكەن، شۇنداقلا كىشىنى قىينىچىلىق ۋە بېسىمغا تېخنىۋ ياخشى تاقابىل تۇرالايدىغان قىلىدىكەن.

بولۇملۇق تۇتامغا ئىگە بولۇشنىڭ بىر قانچە خىل ئۇسۇللىرى بار:

بولۇملۇق كىشىلەر بىلەن ئارىلىشىڭ

بولۇملۇق، سىزنى ئىلھاملاندۇرىدىغان ۋە سىزگە ئېنېرگىيە ئاتا قىلىدىغان كىشىلەر بىلەن بىللە يۈرۈڭ. ئېسىڭىزدە بولسۇن، ئەگەر سىز قازان سۈركىشىپ يۈرسىڭىز ئۇنىڭغارىسى چوقۇم سىزگە يۇقىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا بولۇملۇق ئادەم بىلەن ئارىلىشىڭ.

ئۆزىڭىزگە قارىتا ئىجابىي بولۇڭ

ئەگەر سىز پاسسىپ كىشىلەرنىڭ قورشاۋىدا قېلىشنى خالىمىسىڭىز، باشقىلار خالامدۇ؟ ئۆزىڭىزنىڭ ئۇيۇ - پىكىرلىرىنى باشقۇرۇشنى ئۆگىنىۋېلىڭ. مەسىلەن:

نىشانىڭىز كونكرېتلاشقاندا، سىز شۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن كېرەكلىك تەدبىرلەرنى قوللىنىشىڭىز مۇمكىن. مۇسابىقىدە ئۇتقىنىڭىزنى، ئۆستۈرۈلگەنلىكىڭىزنى، مۇكاپاتقا ئېرىشكەنلىكىڭىزنى ياكى تىجارەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغىنىڭىزنى تەسەۋۋۇر قىلىڭ.

پاسسىپ خىياللىرىڭىزنى تىزگىنلەڭ

بۇنى تۆۋەندىكىدەك ئۇسۇللاردا رويابقا چىقىرىش مۇمكىن:

يېرىم ئىستاكان سۇنى كۆرگىنىڭىزدە، «ئىستاكاننىڭ يېرىمى قۇرۇقكەنغۇ» دېيىشنىڭ ئورنىغا «ھېلىمۇ يا خشى يېرىمىدا سۇ بارىكەن» دېيىشكە ئادەتلىنىڭ.

ئەڭ ياخشى نەتىجىنى كۈتۈڭ

ئوتتۇراھال بولۇڭ، ھەرقانداق نەرسىگە ئاشقۇن مۇئامىلە قىلماڭ، يەنى چېكىدىن ئاشقان دەرىجىدە ئۈمىدۋار ياكى ئۈمىدسىز بولۇپ كەتمەڭ.

خاتالىق ھامىنى يۇز بېرىدۇ. پاسسىپلار خاتالىقنىڭ ئۆزىدىن ئۆتكەن بولۇش – بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، ھەر بىر سەلبىي ئاقىۋەت ئۈچۈن ئۆزىنى ئەيىبلەيدۇ. سىز بۇنداقلاردىن بولۇپ قالماڭ.

ئاڭلىق ھالدا سەلبىي تەپەككۇرغا قارشى تۇرۇڭ

سەلبىي تەپەككۇرغا قارشى ھەرۋاقىت سەگەك بولۇپ، ئۇنىڭدىن ساقلىنىڭ. بۇ سىزنىڭ ئىپادىڭىزنى ياخشىلىشىڭىزغا ياردەم بېرىدۇ.

ئۆزىڭىزگە ياخشى مۇئامىلە قىلىڭ

تولىمۇ ئەپسۇس، بەزى كىشىلەر ئۆزىگە ئەڭ ناچار سۆزلەرنى ئېيتىدۇ. ئەگەر ئۆزىڭىزنى (ئاساسسىز ھالدا، چېكىدىن ئاشۇرۇپ) تەنقىدلەۋەرسىڭىز، ئۆزىڭىزنىڭ شۇنداقلىقىغا ئىشىنىشكە باشلايسىز. ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ خىل سەلبىيلىك سىزنى ھالسىرىتىۋېتىدۇ. سىز ئۇچۇن «تەنقىدچى»نى ئىشتىن بوشىتىپ، «مەدەتكار»نى تەكلىپ قىلىدىغان ۋاقىت يېتىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

رېئال، يەتكىلى بولىدىغان نىشان بەلگىلەڭ

ئەگەر نىشانىڭىزغا يېتەلمىگەنلىكىڭىز ئۈچۈن كەلگۈسىدە ئۆزىڭىزنى كاچاتلاپ يۈرمەيدىغان بولسىڭىزلا، يۇقىرى نىشان بەلگىلىۋېلىشىنىڭمۇ خاتاسى يوق. مۇھىمى، بەش بارماقنى بىراقلا ئېغىزغا تىقمەن دېگەننىڭ ئورنىغا، رېئال نىشان بەلگىلەپ، ئۇلارنى بىر – بىرلەپ ئىشقا ئاشۇرۇش ئارقىلىق ئىشەنچ تۇرغۇزۇشتۇر.

سوغۇققانلىق بىلەن تەپەككۇر قىلىڭ

هايات دېمەك ئەڭ مۇھىم ئىشلارنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش ۋە تىرىشچانلىقىڭىزنى شۇلارغا مەركەزلەشتۈرۈش دېمەكتۇر. شۇ ۋەجىدىن، ھەر كۈنى خاتالىق كۆرۈلۈپ قالىدىغان ئۇششاق - چۈششەك ئىشلار سىزنى چۈشكۈنلەشتۈرۈۋەتمەسلىكى كېرەك. كىچىك (يەنى ھېچقانچە ئەھمىيىتى يوق) مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى ياكى نەزەردىن ساقىت قىلىشنى ئۆگىنىۋېلىڭ. چوڭ – چوڭ ئىشلارغا تۈتۈش قىلىدىغان پەيت يېتىپ كەلدى.

خىرسنى پۈرسەتكە ئايلاندۇرۇڭ

خىرس ئالدىدا تۇڭشۇپ كەتمەي، ئۇلارنى پۈرسەتكە ئايلاندۇرۇڭ. (تامغا ئۇسكەننىڭ ئورنىغا، يا ئۇنىڭغا يامىشىڭ، يا ئەگىپ ئۆتۈپ كېتىڭ).

ئۆزىڭىزگە ئاتا قىلىنغان نېمەتلەرنى ساناڭ

ھاياتىڭىزدىكى مۇئەييەن ئىشلار ئۈچۈن مىننەتدار بولۇڭ ۋە شۇكۇر قىلىڭ. بەزى كىشىلەر بۇنى تاماق ئۈستىلىدە شۇكۇر قىلىش، كۈندىلىك خاتىرە يېزىش ياكى ھەر كۈنى فېيسبۇكقا بىر ئالاھىدە يازما يوللاش ئارقىلىق قىلىدۇ. شۇ نەرسە ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، ھاياتتىكى ئەڭ كاتتا بايلىقلار ماددىي بولمايدۇ. ھەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ گۈزەل ئەسلىمە قالدۇرۇشقا تىرىشىڭ.

ئەگەر سىز خۇشاللىققا، تېخىمۇ ساغلام بەدەنگە، تېخىمۇ كۆچلۈك مۇناسىۋەتكە ۋە سىجىل مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىشنى ئويلىسىڭىز، ئەينەككە قارىسىڭىزلا كۇپايە. «ئەڭ بەختلىك كىشىلەرنىڭ ھەممە نەرسىنىڭ ئەڭ ياخشىسىغا ئېرىشكەن كىشىلەر بولۇشى ناتايىن، ئۇلار پەقەت ئۆزىدە بار بولغان نەرسىلەردىن ئەڭ ياخشى پايدىلانغان كىشىلەردۇر». ئىستاكانىڭ يېرىمىدا سۇ بارلىقىنى كۆرىڭىزمۇ ياكى ئۇنىڭ يېرىمى قۇرۇق ئىكەنلىكىنىمۇ؟ ھەقىقىي خۇشاللىق سىزنىڭ دۇنياغا قانداق قارايدىغانلىقىڭىزغا ۋە كىمدىن ئىلھام ئىزدەۋاتقانلىقىڭىزغا باغلىق بولۇشى مۇمكىن.

ئىنگىلىزچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى ئەنۋەر قاراقۇرۇم

https://www.franksonnenbergonline.com/blog/the-power-of-a-positive-attitude/

گوللاندىيە ئۇيغۇرلىرى

گوللاندىيە ئاتالمىتىك ئوكيانىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، دۆلەت تېرىتورىيەسى تەخمىنەن 41 مىڭ 865 كۋادىرات كىلومېتىر، نوپوسى 17 يېرىم مىليون ئەتراپىدا ھېسابلىنىدۇ. گوللاندىيەنىڭ كىلىماتى نەم، يىللىق يامغۇرلۇق كۈن 170 كۈن ئەتراپىدا بولۇپ، سىم-سىم يامغۇر كۆپ، قار ئاز ياغىدۇ. يازدا كۈندۈز ۋاقتى 18 سائەتكە قەدەر، قىشتا 8 سائەتكە قەدەر داۋاملىشىدۇ. ئەتىيازدا سالقىن، يازدا نەم ئېسسىق، قىشتا شۇنىڭغانلىق سوغۇق بولىدۇ.

گوللاندىيەنىڭ يەنە بىر ئىسمى نىدىرلاند بولۇپ، «تۆۋەن يەر» دىگەن مەنىدە، چۈنكى گوللاندىيەنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنى تۆزلەڭلىك، دېڭىز يۈزىدىن ئانچە ئىگىز ئەمەس ياكى تۆۋەن، ئەڭ ئىگىز جايلىرىمۇ 320 مېتىردىن ئاشمايدۇ. ئۇندىن باشقا، بۈگۈنكى گوللاندىيە زېمىنىنىڭ 17% قىسمى 16- ئەسىردىن بىرى تىرىشچان گوللاندىيەلىكلەر سازلىق، كۆل ۋە دېڭىز بويلىرىنى تىندۇرۇش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. شۇڭا گوللاندىيەلىكلەر سۇ ئىنشائاتى، توسما قۇرۇلۇشى تېخنىكىلىرىدا دۇنيادا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ. گوللاندىيە يەنە غەربى ياۋروپادىكى تەرەققىي تاپقان، ئىقتىساد، مائارىپ، پەن-تېخنىكا، يىزا ئىگىلىك، دېموكراتىيە ۋە كىشىلىك ھوقۇق تەرەپلەردە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان دۆلەتلەردىن بىرى.

تۇنجى تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلار گوللاندىيەگە 1995- يىللىرى كەلگەن بولۇپ، كېيىنچە 2001- يىلى، 2009- يىلى، 2017- يىللىرى كۆپلەپ كەلگەن. ھازىرغا قەدەر گوللاندىيەدە 2500~3000 گە قەدەر ئۇيغۇرلار بارلىقى

تەخمىن قىلىنىدۇ، بۇ سان ياۋروپادىكى ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن كۆپ ھىسابلىنىدۇ. گوللاندىيەگە كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاقتۇرما بىلەت ئارقىلىق سىياسىي پاناھلىق ئىزدەپ كەلگەنلەر بولۇپ، ئوقۇش ۋىزىسى بىلەن كەلگەنلەر ئاز. تىزىمغا ئالدۇرۇلغان تەشكىلاتلاردىن ياۋروپا شەرقىي تۈركىستان مائارىپ جەمئىيىتى، شەرقىي تۈركىستان ئۇيغۇر بىرلىكى، ياشا ئۇيغۇر تەشكىلاتى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت ۋە تەشۋىقات مەركىزى، ئۇيغۇر رادىئو-تېلۋىزىيەسى ۋە گوللاندىيە ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق فوندى قاتارلىقلار بار(مەنبە: kvk.nl- يىلى، گوللاندىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تەلىۋى بىلەن گوللاندىيە شەرقىي تۈركىستان تەشكىلاتلار مۇنبىرى قۇرۇلغان بولۇپ، ھۆكۈمەت بىلەن كۆچلۈك ئالاقىنى ساقلاپ، ۋەتىنىمىزدىكى خەتەرلىك ۋەزىيەتنى ئاڭلىتىش، گوللاندىيەدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاشتا كۈچ قوشۇپ كەلمەكتە.). 2019

مەزكۇر تەشكىلاتلار ئىچىدە 2009- يىلى 9- ئايدا قۇرۇلغان ياۋروپا شەرقىي تۈركىستان مائارىپ جەمئىيىتى 2019- يىلى 6- ئايدا گوللاندىيەدىنىڭ زەيىست شەھرى مەركىزىدىن 650 كىۋادىرات مېتىرلىق، قوش قەۋەتلىك خىزمەت بىناسى سېتىۋالغان بولۇپ، نۆۋەتتە زىننەتلەش باسقۇچىدا تۇرماقتا. مائارىپ جەمئىيىتى ھەر يىلى ئۆسمۈر بالىلار ئۈچۈن ئانا تىل كۇرسلىرى تەشكىللەپ، بالىلارغا ئانا تىل، ۋەتەن، تارىخ، مەدەنىيەت، ئېتىقاد مىراسلىرىمىزنى يەتكۈزۈشكە ھەسسە قوشۇپ كەلمەكتە. مائارىپ جەمئىيىتى ئۇيۇشتۇرغان ياكى ساھىپخانلىق قىلغان تۇرلۇك لىكسىيە، يىمەك-ئىچمەك يەرمەنكىسى ۋە رامىزانلىق پائالىيەتلەر گوللاندىيە جامائىتىنى جەملەش، پىكىر ئالماشتۇرۇشتا ئىجابىي رول ئويناپ كەلمەكتە. مائارىپ جەمئىيىتىدە بىر يىل داۋاملاشقان ئىنگلىز تىلى، كومپىيوتېر دەرسى كەلگۈسىدە كۆپلىگەن پىروگراممىرلارنىڭ چىقىشىغا تۈرتكە بولۇشى مۇمكىن. مائارىپ جەمئىيىتىدىن باشقا تەشكىلات ۋە ئۇيغۇر جامائەتلىرىمۇ بىر نەچچە شەھەر-ۋىلايەتلەردە شەنبە كۈنلۈك ئانا تىل كۇرسلىرى ئارقىلىق ياش غۇنچىلارنى تىل ۋە مەدەنىيەت بۇلاقلىرىمىز بىلەن سۇغارماقتا.

ئىلىشات ئىسلام ۋە ئابدۇسالام غىنىلار يېتەكچىلىكىدىكى «ياشا ئۇيغۇر تەشكىلاتى» بالىلار ئۈچۈن تەشكىللەپ كىلىۋاتقان « ئەھمىيەتلىك بىر كۈن» پائالىيىتى يىلدا ئىككى قېتىم ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇيغۇر بالىلار ۋە ياش- ئۆسمۈرلەرنىڭ بىرلىكتە ئويناپ، دوستلۇشۇپ كۆڭۈللىرى يايرايدىغان، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇرلۇقىغا يۈرەكلىرى قانمايدىغان بايرام كۈنى بولۇپ كەلمەكتە. توققۇز دۆلەتتىكى پۇتبۇلچىلاردىن تەشكىللەنگەن تۈنجى «شەرقىي تۈركىستان دۆلەتلىك پۇتبۇل كوماندىسى»نىڭ باش شىتابى « شەرقىي تۈركىستان پۇتبۇل جەمئىيىتى» ھەم مۇشۇ ياشلاردىن ئىلىشات ئىسلام قاتارلىقلار تەرىپىدىن گوللاندىيەدە تىزىمغا ئالدۇرۇلۇش ئالدىدا تۇرماقتا.

ئۇيغۇرلار گوللاندىيەدە ئاساسلىق ئىگىلىك تىكلىگەن كەسىپلەردىن ئاشخانا- رېستۇران، تىرانسپورت، تاكسىچىلىق، سايامەتچىلىك قاتارلىقلار بار. ئۇيغۇر دوختۇرلار ئاچقان داۋالاش مەركىزىدىن سىخىدامدا بىرى، ئۇتۇرىختتا بىرى بار. ئۇيغۇرلار قۇرغان مىللىيچە ئاشخانا - رېستۇرانلاردىن بولسا نۆۋەتتە ئۇرۇمچى رېستۇرانى(روتتېردام)، كانۇاي رېستۇرانى ۋە تارىم رېستۇرانى(دەنھاخ)، دولان رېستۇرانى ۋە يىپەك يولى رېستۇرانى (ئامىستېردام) قاتارلىقلار بار. گوللاندىيەدىكى تۈنجى ئۇيغۇر رېستۇرانى «ئۇرۇمچى رېستۇرانى» بولۇپ، زەينىدىن تۇرسۇن ئەپەندى 2015- يىلى روتتېردام شەھرىدە ئاچقان، ھازىرغىچە تىجارىتى ياخشى. مىللىي تائاملاردىن سىرت، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى مۇستەقىل ئاچقان ياپونچە سۇشىخانىلاردىن ھازىرچە توققۇزى بولۇشى مۇمكىن. ئالكمار شەھرىدىكى «موتتو سۇشى» داڭقى ۋە چوڭلۇقى بىلەن بۇ قاتاردا ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئالكماردا ئولتۇرۇشلۇق ئەھەتجان 2019-يىلى 9- ئايدىن باشلاپ «موتتو سۇشى رېستۇرانى»نى رەسمىي ئۆتكۈزۈۋالغان. ئۇلارنىڭ ئىلكىدە نۆۋەتتە 30 غا يېقىن ئادەم ئىشلەيدىغان بولۇپ، ھەر قايسى شەھەرلەردىكى ئۇيغۇر سۇشى ئۇستاملىرى بىلەن زەنجىرسىمان دۇكان قۇرۇش پىلانى بار. ئۇيغۇر تىرانسپورت شىركەتلىرىدىن 2013- يىلى ئىلىشات ئىسلام قۇرغان «ئۇيغۇر تىرانسپورت»، ئ ابدۇشكۇر قۇرغان «كارۋان تىرانسپورت»

تاراتقۇلاردا نۇرغۇن يىللاردىن بىرى ئىزچىل كۆچ چىقىرىپ كېلىۋاتقان تەشۋىقات سۇپىسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن بىرى گوللاندىيە ئىچى- سىرتىدىكى چەتئەللىك دوستلارنى مەخسۇس سەھىپىسىدە زىيارەت قىلىپ، چەتئەللىك دوستلارغا ۋەتىنىمىزنىڭ ۋەزىيىتىنى ئاڭلىتىشتا ئۆزگىچە يول تۇتۇپ كەلمەكتە.

ئامىستىردام مەيدانىدا 2018- يىلى 6- ئايدىن بىرى يالغۇز كىشىلىك نامايىشنى داۋاملاشتۇرىۋاتقان ئابدۇرېھىم غېنى گوللاندىيە خەلقى ۋە چەتئەللىكلەرگە دەۋايىمىزنى ئاڭلىتىشتا يەنە بىر نامايەندە شەخس. ئابدۇرېھىم غېنى ئۇزۇن مۇددەتلىك يالغۇز كىشىلىك نامايىشنى باشلىغاندىن بىرى ئىجابىي تەسىر قوزغاپ، باشقا دۆلەتلەردىمۇ نەچچە ئونلىغان ئۇيغۇر ۋە چەتئەللىك دوستلارنىڭ يالغۇز كىشىلىك نامايىشنى باشلىشىغا تۈرتكە بولۇپ، ياخشى ئۈلگە تىكلىدى. ئۇ ئۆز ئۆيىدىن 50 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئامىستىردام دام مەيدانىدا نامايىش قىلىشنى قىشمۇ-ياز دېمەي ئىزچىل دەۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. ئۇزى يالغۇز بىر نەچچە چوڭ تېپتىكى پائالىيەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرغاندىن سىرت، پۈرسەت بولسىلا ھەرقايسى چوڭ-كىچىك پائالىيەتلەردە تەشۋىقات رەسىملىرى بىلەن قاتنىشىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ۋەزىيىتىنى ھارماي-تالماي ئاڭلاتماقتا.قاتارلىقلار بار. تاكسىچىلىقتا يەككە شەخسلەردىن باشقا، ئۇيغۇر تاكسى» نامىدا بىر شىركەت تىزىمغا ئالدۇرۇلغان. بۇ جەريانىدا ئىش باشلاپ توختاپ قالغان باشقا يەككە ئىگىلىكلەرنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس، نۆۋەتتە مەۋجۇتلىرى ئاساسلىق بايان قىلىندى.

گوللاندىيەدە تۇرۇشلۇق ئاسىيە ئابدۇلئەھەد خانىم بولسا 2019- يىلى 11- ئايدا ئاشكارىلانغان 24 بەتلىك خىتاي مەخپى ھۆججەتلىرىنى ھاياتىغا تەھدىت كەلگىنىگە قارىماستىن ئاشكارىلىغان ئايال بولۇپ، مەزكۇر مەخپى ھۆججەتلەر ۋەتىنىمىزدە سىلىنغان يېغۇنلىش لاگىرلىرىنىڭ قانداق مەخپى ۋە قاتتىق قوللۇق بىلەن باشقۇرۇلىدىغانلىقىنىڭ پولات ئىسپاتى، خىتاينىڭ يالغانچىلىقىنى ئاشكارىلاشتا ئالاھىدە تەسىر قوزغىغان. ۋىدىيوگرافكچى تاھىرجان ئەنۋەر ئەر-ئايال «ئۇيغۇر ئاۋازى Uyghur voice» تور قانىلىدا ئۆزلىرى سىنغا ئالغان، ئىشلىگەن ۋىدىيولارنى تارقىتىش ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ كۆزىنى يولىدىكى ئۇنتۇلغۇسىز مىنۇتلىرىنى خاتىرىلەپ كەلمەكتە. ئۇلار ئىككى يىلدىن بۇيان ئىشلىگەن ۋىدىيولىرىلا 185 پارچە بولۇپ، ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەر سىن خاتىرەسى، شەرقىي تۈركىستان تارىخى، شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابلىرى توغرىسىدا تەييارلانغان نادىر ماقالىلەرنى ئاۋازلىق ئوقۇپ، ۋىدىيو كىرىشتۈرۈپ، تارىخىمىزنى جانلىق شەكىلدە يورۇتۇپ بەرمەكتە. تاھىرجان ئۆز نۆۋىتىدە يەنە 2020- يىلى فېۋرالدا ئاشكارىلانغان «قاراقاش ھۆججەتلىرى»نى تەمىنلىگۈچى بولۇپ، «قاراقاش ھۆججەتلىرى» قاراقاش ناھىيەسى بوستان يىزىسىدىكى ئاھالىلەردىن قامالغان ۋە كېسىلگەن كىشىلەرنىڭ ئىسمى، ۋاقتى، كېسىلىشتىكى تۈتۈرۇقسىز سەۋەبلەرگە ئائىت مۇھىم مەلۇماتلار ئورۇن ئالغان. بۇ ھۆججەت خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىدە يۈرگۈزگەن كەڭ كۆلەملىك تۈتقۇن ھەرىكىتىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ بېرىشتە زور رول ئوينىغان.

گوللاندىيەدىكى ئۇيغۇرلار دۆلەت كېچىك، ئارىلىق يېقىن، ئۇيغۇرلار كۆپ ئولتۇراقلاشقان ئەۋزەللىكلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆز-ئارا ھەمكارلىق ئاساسىدا شەرقىي تۈركىستان دەۋاسىنى ئاكتىپ ئاڭلىتىش، دەۋادا يېڭىلىق يارىتىش، مىللىي كىملىكىنى ساقلاش، ئىگىلىك يارىتىش جەھەتلەردە ئىجابىي تەسىر قوزغاپ كەلمەكتە. يازاي دىسە تىللاردا داستان بولغۇدەك ھېكايىلەر نۇرغۇن، قەلەمگە ئالغىنىمىز پەقەت ئۇلاردىن ئۆزگىچە ئۈلگە بولغانلىرى.

گوللاندىيەدىن ئەردەم تەييارلىغان

ئۆتكەن بىر ئاي ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارغا

مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ۋەقە - ھادىسىلەر

(2020-يىلى 5– ئاينىڭ 22 – كۈنىدىن 2020 - يىلى 6– ئاينىڭ 21 - كۈنگىچە)

22– ماي:

«ياخۇ خەۋەرلىرى» توربىدا «خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان دۈشمەنلىك سىياسىتى خەلقئارادىكى ئىناۋىتىنى ساقلاپ قېلىشتىكى تاكتىكىسىدۇر» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى.

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى»دا «قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى دەرۋازىسىدىكى لەۋھەنىڭ غايىب بولۇشى - ئىسلام دىنىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا تولۇق چەكلەنگەنلىكىدىن بېشارەت بەرمەكتە» ماۋزۇلۇق خەۋەر بېرىلدى.

23– ماي:

«جەنۇبىي خىتاي سەھەر پوچتىسى گېزىتى» توربىدا «ئامېرىكا 33 خىتاي شىركىتىگە ۋە ئاپپاراتىغا ئېمبارگو يۈرگۈزۈپ، ئامېرىكا – خىتاي مۇناسىۋىتى ئەڭ تۆۋەن نۇقتىدا تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە، ئەھۋالنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈردى» ماۋزۇلۇق خەۋەر بېرىلدى. خەۋەردە دېيىلىشىچە، خەۋەردە تىلغا ئېلىنغان خىتاي شىركەتلىرى شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلارغا قىلىنغان زۇلۇم ۋە ھەربىي شىكايەت سەۋەبلىك قارا تىزىملىككە كىرگۈزۈلگەن.

24 – ماي:

ئەنگلىيە «قوغدىغۇچى گېزىتى»نىڭ تور بېتىدە «ۋەتىنىمنى سېغىندىم: تۈركىيەدە مۇھاجىرەتتە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار روزا ھېيتىنى تەبرىكلەشتى» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىندى ۋە بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي تۇرمۇش ئەھۋالى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى.

«ئامېرىكا ئاۋازى» توربىدا «ئامېرىكادىكى ئۇيغۇرلار <خىتاي تۈتقۇندىكى ئائىلە ئەزالىرىمىزنى مەجبۇرىي سۆزلىتىۋاتىدۇ> دېدى» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلدى. خەۋەردە، خىتاينىڭ چەتئەلدىكى تۇغقانلىرى تەرىپىدىن ئىز – دېرىكى قىلىنىۋاتقان ۋە لاگېر ياكى تۈرمىلەرگە سولانغان ئۇيغۇرلارنى، يالغاندىن ئەركىن ياشاۋاتقاندەك كۆرسىتىپ، مەجبۇرىي زىيارەتلەرنى قوبۇل قىلغۇزۇپ، چەتئەلدىكى ئۇرۇق – تۇغقانلىرىنى «قالايمىقان» ئىش قىلماسلىق ھەققىدە ئاگاھلاندۇرغۇزغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

25 – ماي:

«mercatornet» توربىدا «ئۇيغۇرلارنى خىتاي ئۆلكىلىرىدە مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىش قەدىمى تېزلىتىلمەكتە» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى ۋە نەچچە ئون مىڭلىغان ئۇيغۇرنىڭ، ئۆزلىرى خالىمىغان ھالدا پويىز ئارقىلىق خىتاينىڭ مەركىزىي رايونلىرىغا يۆتكىلىۋاتقانلىقى تىلغا ئېلىندى.

27 – ماي:

ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسىنىڭ تورىدا «ئاۋام پالاتاسى خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان باستۇرۇش سىياسىتى سەۋەبلىك، خىتايغا ئېمبارگو يۈرگۈزىدىغان قانۇن لايىھەسىنى ماقۇللىدى» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىندى.

ئامېرىكا خەلقئارالىق دىنىي ئەركىنلىك كومىتېتى ئۆزىنىڭ تور بېتىدە «ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق سىياسىتى قانۇن لايىھەسى»نىڭ ئاۋام پالاتاسىدا ماقۇللانغانلىقىنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

«زىمىستان» تورىدا «ئېچكىرىدىكى <شىنجاڭ> تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى: خىتاي كومپارتىيەسى ئۇيغۇرلارنى قانداق ئاسىملاتسىيە قىلماقچى بولدى ۋە ئاخىردا قانداق مەغلۇب بولدى؟» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالىدە، 2000 – يىللارنىڭ بېشىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان ۋە كېيىنچە ھەر يىلى قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچى سانى بارغانسېرى كۆپەيتىلگەن، ئاتالمىش «ئېچكىرى تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلىرى»نىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئۇنىڭ خىتاي كومپارتىيەسىگە سادىق، خىتايلاشقان ئۇيغۇرلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۇرۇنۇشىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى، ئەمما بۇ پىلاننىڭ ئاخىردا خىتاي ئۈچۈن كۆڭۈلدىكىدەك نەتىجە بەرمىگەنلىكى تىلغا ئېلىنغان.

28 – ماي:

«رېيتىر ئاگېنتلىقى»نىڭ تورىدا «ئۇيغۇرلارنىڭ ھەق – ھوقۇقى جەھەتتە خىتايغا بېسىم ئىشلىتىدىغان قانۇن لايىھەسى ترامپنىڭ قارار چىقىرىشىغا سۇنۇلدى» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىندى.

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى»نىڭ ئېنگلىزچە بۆلۈمىدە «چاچ مەھسۇلاتلىرى شىركەتلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانىنىڭ لوپ ناھىيەسىدىكى مەجبۇرىي ئەمگەككە چېتىشلىق ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا چىقتى» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىندى ۋە بۇ ساھەدە شەرقىي تۈركىستانلىق ئۇيغۇرلارنى مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىۋاتقان شىركەتلەرنىڭ ئىلگىرى ئاشكارىلانغان «خاۋلىن» شىركىتىدىن باشقا، يەنە بىر قانچىلىغان شىركەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى مەلۇم بولدى.

30 – ماي:

«newsintervention» تورىدا «كىم ئىسلامنى سىياسىيلاشتۇرۇۋاتىدۇ؟» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى ۋە خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان ئىرقىي – مىللىي قىرغىنچىلىقىغا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتالمىش «دىنىي ئەسەبىيلىكى»نى باھانە قىلىپ كۆرسەتكەنلىكىدىن ئىبارەت ساختىپەزلىكىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى تەھلىل قىلىندى ۋە بۇ گەپنىڭ قەتئىي ئاساسسىز ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

31 – ماي:

«brinkwire» تورىدا «خىتاي ئامېرىكا ئاۋام پالاتاسىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ئالاقىدار قانۇن لايىھەسىنى ماقۇللىغانلىقىغا قەتئىي قارشى چىقتى» ماۋزۇلۇق خەۋەر بېرىلدى ۋە خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى زۇلۇمنى «خىتايىنىڭ ئىچكى ئىشى» دەپ جۆيلۈشنى داۋاملاشتۇرغانلىقى تىلغا ئېلىنىدى.

2 – ئىيۇن:

«يېڭى ئەرەب»تورىدا «ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىدىكى زۇلۇمنى توختىتىش ئۈچۈن، خىتايغا قاراتمىلىق زەربە بېرىش كېرەك» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالە يېغىۋېلىش لاگېرى، مەجبۇرىي ئەمگەك قاتارلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش تەدبىرلىرى ھەققىدە نۇقتىلىق توختالدى.

«رېيتىر ئاگېنتلىقى»نىڭ تورىدا «ئامېرىكا پارلامېنت ئەزالىرى: <ئۇيغۇر قانۇن لايىھەسى> شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇسۇلمانلارغا بولغان قوللاشتۇر» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىندى.

3 – ئىيۇن:

«supchina» توردا «ئۇيغۇرلار بەك ئەسكى: خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى تاماق ئۈستىلى سىياسىتى» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. ۋە ماقالىدە، شەرقىي تۈركىستاندىكى بىر ئۇيغۇرنىڭ ئائىلىسىدە تاماققا داخىل بولغان بىر خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتالمىش «قايتا تەربىيەلەش» لاگېرلىرىدىكى قىسمەتلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغانلىقى ۋە ئەھۋالنىڭ ئاجايىپ ئېغىر دەرىجىگە يەتكەنلىكى بايان قىلىندى.

«reaction» توردا ساجاھ مەھمۇدنىڭ «خوڭكوڭ ۋەزىيىتىنىڭ جىددىيلىشىشىگە ئەگىشىپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پاجىئەسى ئۇنتۇلۇشقا باشلىدى» ماۋزۇلۇق ماقالىسى ئېلان قىلىندى.

4 – ئىيۇن:

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى»نىڭ ئېنگلىزچە بۆلۈمى «دائىرىلەر شەرقىي تۈركىستانىنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدىكى قەبرىستانىنى ۋەيران قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ» ماۋزۇلۇق خەۋەر بەردى.

«nikkei» توردا «تاجسمان ۋىرۇس شىركەتلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ (مەجبۇرىي ئەمگەك ئارقىلىق) ئېكسپىلاتاسىيە قىلىنىشىنى كۆرمەسكە سېلىشىغا باھانە بولالمايدۇ» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى ۋە شەرقىي تۈركىستانلىق ئۇيغۇرلارنىڭ مەجبۇرىي ئەمگەككە چېتىشلىق كارخانىلارنىڭ بۇ قىلمىشى ئەيىبلەندى.

5 – ئىيۇن:

«ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسى» توردا «خىتاي شەرقىي تۈركىستاندىكى لاگېرلاردىن ھالقىپ، يەرشارى مىقياسىدا ئۇيغۇرلارغا تەھدىت سالماقتا» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىنىپ، خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان باستۇرۇش – زۇلۇم سىياسىتىنىڭ چەتئەللەردىمۇ داۋاملىق ئېغىرلىشىۋاتقانلىقى بايان قىلىندى.

«polygraph» توردا «خىتاي دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى ئۆزىنىڭ رەزىللىكلىرىگە قارىماستىن، <بارچە ھاياتلىق قەدىرلىكتۇر> دەپ جار سالدى» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالىدە مىليونلىغان ئۇيغۇرلارنى لاگېرغا سولاپ، ئۇلارنىڭ ھاياتىنى پاخال ئورنىدا كۆرۈۋاتقان خىتاينىڭ ئامېرىكادا ساقچى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن قارا تەنلىك جورجى فلويد ۋەقەسى سەۋەبلىك، ئۆزىنى «ئالىيجاناب» كۆرسىتىپ ئامېرىكانى ئەيىبلىگەنلىكى تەنقىدلەندى.

6 – ئىيۇن:

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى»نىڭ ئېنگلىزچە بۆلۈمى «قەشقەر كونا شەھەرنىڭ ۋەيران قىلىنىشى بېيجىڭنىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان كۈلتۇر جېڭىنىڭ ئىپادىسىدۇر» ماۋزۇلۇق خەۋەر بەردى.

8 – ئىيۇن:

«DW» توردا «خىتاي شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنى يالغاندىن سوتلاپلا جىنايەت ئارتماقتا» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىنغان. سابىق لاگېر مەھبۇسلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، خىتاي ھۆكۈمىتى لاگېردىكىلەرنى ھەرخىل قىيىن – قىستاق ئارقىلىق خىتايلار ئالدىن تەييارلاپ قويغان ئاتالمىش «جىنايەت»لەرنى بوينىغا ئېلىشقا مەجبۇرلىغان.

9 – ئىيۇن

«ئەلجەزىرە» توردا «ترامپ شەرقىي تۈركىستاندا زۇلۇم قىلغان خىتاي ئەمەلدارلىرىغا ئېمبارگو يۈرگۈزىدىغان قانۇن لايىھەسىگە ئىمزا قويۇش ئالدىدا» ماۋزۇلۇق خەۋەر بېرىلدى.

«ئەركىن ئاسىيا» تورىنىڭ ئېنگلىزچە قانىلىدا «داڭلىق ئۇيغۇر ژۇرنالىستىنىڭ تۇتقۇندا ئىكەنلىكى ئۇچ

يىلدىن كېيىن جەزمىلەشتۈرۈلدى» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىنىپ، ئاتاقلىق ئۇيغۇر ژۇرنالىست قۇربان مامۇتنىڭمۇ تۇتقۇندا ئىكەنلىكىنىڭ دەلىللەنگەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

10 – ئىيۇن:

تۈركىيەدىكى «ئانادولۇ ئاگېنتلىقى» تورىنىڭ ئېنگلىزچە سەھىپىسىدە «ئامېرىكا ئەلچىسى: خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارنى قويۇپ بەرگەنلىكىگە دائىر پاكىت يوق» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىندى. خەۋەردە دېيىلىشىچە، ئامېرىكانىڭ خەلقئارالىق دىنىي ئەركىنلىك ئەلچىسى سام بروۋنبەك «قولىمىزدا شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ لاگېر – تۈرمىلەردىن قويۇپ بېرىلىۋاتقانلىقىغا ئالاقىدار ھېچقانداق دەلىل يوق» دېگەن.

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى»نىڭ ئېنگلىزچە بۆلۈمى «دوكلاتتا كۆرسىتىلىشىچە، خىتاي **2019** – يىلى <ئاشقۇن دىنىي قىلمىشلار> سەۋەبلىك تېخىمۇ كۆپ كىشىنى قولغا ئالغان» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلدى.

11 – ئىيۇن:

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى»نىڭ ئېنگلىزچە بۆلۈمىنىڭ خەۋىرىگە كۆرە، خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى دائىرىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ھويلا كۇلتۇرىگە قارىتا ھۇجۇم باشلىغان بولۇپ، مەزكۇر ھەرىكەتكە كۆرە، ھويلىسىنى خىتاي كومپارتىيەسى تەلەپ قىلغان شەكىلدە بىر قانچە بۆلەككە بۆلۈشكە ئۇنىمىغان ئاھالىلەر تۇتۇپ تۇرۇش لاگېرلىرىغا سولىنىش خەۋىگە دۇچ كېلىدىكەن.

«جەنۇبىي خىتاي سەھەر پوچتىسى گېزىتى»نىڭ تورىدىكى خەۋەرگە كۆرە، ئامېرىكا دۆلەت سېكرېتارى مايك پومپېيو مەخسۇس شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن قىلغان دوكلاتىدا، «خىتاينىڭ بارلىق دىنلارغا قاراتقان زۇلمى داۋاملىق كۈچەيمەكتە» دېگەن.

12 – ئىيۇن:

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى»نىڭ ئېنگلىزچە بۆلۈمىنىڭ خەۋىرىگە كۆرە، خىتاي دائىرىلىرى قەشقەردىكى **1956** – يىلى قۇرۇلغان «قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپى»دە «پەقەت خىتايچىلا دەرس ئۆتۈلىدۇ» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن. بۇ خىتاينىڭ ئۇيغۇر كۇلتۇرىنى تۈپتىن يوق قىلىش ئۈرۈنۇشىنىڭ داۋاملىق ئەسەبىيلىشىۋاتقانلىقىنىڭ يەنە بىر ئىپادىسىدۇر.

«زىمىستان» توربىدا «ئۇيغۇر ئاياللىرى زۇلۇمغا ئۇچرىماقتا: ئاياللار ھوقۇقى پائالىيەتچىلىرى ئۇلارغا ياردەم قولىنى سۇنامدۇ؟» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالىدە، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئىچى – سىرتىدا مەجبۇرىي ئەمگەك ۋە باشقا تۈرلۈك – تۈمەن خىل زۇلۇم – ستەملەرگە ئۇچراۋاتقانلىقى، دۇنيا مىقياسىدىكى ئاياللىق ھوقۇقى پائالىيەتچىلىرىنىڭ بۇنىڭغا قاراپ تۇرماسلىقى كېرەكلىكى تەكىتلەندى.

13 – ئىيۇن:

«**indiablooms**» توربىدا «ئامېرىكانىڭ دوكلاتىدا <خىتايدىكى دىنىي ئەركىنلىك شارائىتى داۋاملىق ناچارلاشماقتا> دېيىلدى» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى.

15 – ئىيۇن:

«**irishexaminer**» توربىدا «مۇھەررىرگە خەت: نېمىشقا ئۇيغۇرلار ئۈچۈن نامايىشلار قىلىنمايدۇ؟» ماۋزۇلۇق قىسقا يازما ئېلان قىلىندى. مەزكۇر يازمىدا، «جورجى فىلويدنىڭ ئۆلۈمىدىن پۈتۈن ئامېرىكا دەۋرەپ كەتكەن مۇشۇ ئەھۋالدا، ئامېرىكالىقلارنىڭ نېمە ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستاندا بىگۇناھ ھالدا تۇرمىگە قامالغان مىليونلىغان ئۇيغۇر ئۈچۈن نامايىش قىلمايدىغانلىقىنى ئويلاپ كۆرۈش كېرەك، ئەجەبا قارا تەنلىكلەرنىڭ

هایاتلا قممەتلىك بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭكى ئەرزىمەسمۇ؟» دېگەن نۇقتىلار تەكىتلەندى ۋە جوسېف ستالىننىڭ «بىر ئادەمنىڭ ئۆلۈمى پاجىئە، مىليون ئادەمنىڭ ئۆلۈمى بولسا ستاتىستىكىدۇر» دېگەن سۆزىدىكىدەك ئىش قىلماسلىق كېرەكلىكى ئەسكەرتىلدى.

«جەنۇبىي خىتاي سەھەر پوچتىسى گېزىتى»نىڭ تورىدا «مەجبۇرىي ئەمگەك: ۋىرۇستىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش ئاستىلىغان مەزگىلدە، كىيىم – كېچەك شىركەتلىرى خىتاي ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتىش پۇرسىتىگە ئىگە» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى.

16 – ئىيۇن:

«دىپلومات» تورىدا «تېخنىكىلىقىدىن ئىلگىرىلا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ نامايىشلىرىنى باشلاپ بولغانىدى» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالىدە **1989** – يىلىدىكى تېخنىكىلىق ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىدىن ئىلگىرىلا، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇق، ئەركىنلىك، ئادالەت قاتارلىقلار ئۈچۈن كۆپ قېتىم نامايىش قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنىدى.

«**fairobserver**» تورىدا «شۇبھىسىيە ئۇيغۇر مەسىلىسىدە ئالدىدا ماڭماقتا» ماۋزۇلۇق خەۋەر بېرىلدى. مەزكۇر خەۋەردە دېيىلىشىچە، شۇبھىسىيە كۆچمەنلەر ئىدارىسى شەرقىي تۈركىستاندىن چەتئەلگە چىققان بارلىق ئۇيغۇرلارنى «كوللېكتىپ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى توپ»نىڭ ئەزالىرى دەپ قاراپ، ئۇيغۇرلار سىياسىي پاناھلىق تىلىگەندە ئۇلاردىن ئۆزىنىڭ زۇلۇمغا ئۇچرىغانلىقىنى ئىسپاتلاشنى تەلەپ قىلمايدىغان بولغان.

«ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسى» تورىدا «ئامېرىكا خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلمۇاتقان زۇلمىنى توختىتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلمۇاتىدۇ، باشقا دۆلەتلەرمۇ شۇنداق قىلىشى كېرەك» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى.

17 – ئىيۇن:

«ئامېرىكا ئاۋازى» توري «تىرامپ خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان باستۇرۇش سىياسىتىگە قارىتا ئېمبارگو يۈرگۈزىدىغان قانۇن لايىھەسىگە ئىمزا قويدى» ماۋزۇلۇق خەۋەر بەردى.

«**CNN**» تورىدا «جون بولتون <تىرامپ شى جىنپىڭنىڭ لاگېر قۇرۇش ئىشىنى توغرا كۆرگەن> دېگەن گەپنى قىلغان كۈنى، تىرامپمۇ <ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇقى سىياسىتى قانۇن لايىھەسى>گە ئىمزا قويدى» ماۋزۇلۇق خەۋەر بېرىلدى. خەۋەردە دېيىلىشىچە، ئامېرىكانىڭ سابىق دۆلەت بىخەتەرلىكى باش مەسلىھەتچىسى جون بولتون تىرامپنىڭ شى جىنپىڭغا « لاگېرلارنى قۇرۇش توغرا ئىش بوپتۇ » دېگەنلىكىنى ئاشكارىلىغان. تىرامپمۇ «ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇقى سىياسىتى قانۇن لايىھەسى»گە ئىمزا قويغانلىقى ھەققىدىكى يازما بايانىتىدا «گەرچە مەزكۇر قانۇن لايىھەسىدىكى بەزى مەزمۇنلارغا قوشۇلمىسامۇ...» دېگەندەك ئىبارىلەرنى ئىشلەتكەنىدى.

18 – ئىيۇن:

ئامېرىكا خەلقئارالىق دىنىي ئەركىنلىك كومىتېتى ئۆزىنىڭ تور بېتىدە ھۆكۈمەتنى «ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇقى سىياسىتى قانۇن لايىھەسى»نى دەرھال ئىجرا قىلىشقا ئۈندىدى.

«**nbcnews**» تورىدا «تىرامپ ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇقى سىياسىتى قانۇن لايىھەسىنى ئىمزالىغاندىن كېيىن، بېيجىڭ ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىن ئۆچ ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى» ماۋزۇلۇق خەۋەر بېرىلدى. خەۋەردە دېيىلىشىچە، خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى پرېزىدېنت تىرامپنىڭ 17 - ئىيۇن «ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق سىياسىتى قانۇنى»غا رەسمىي ئىمزا قويۇشىغا قارشى يازما بايانات ئېلان قىلىپ، ئامېرىكاغا پوپوزا قىلغان ۋە بۇنىڭغا «قەتئىي قايتۇرما زەربە بېرىدىغانلىقى ۋە ئامېرىكانىڭ بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان بارلىق ئاقىۋەتلەرگە مەسئۇل بولىدىغانلىقى»نى بىلدۈرگەن.

19 – ئىيۇن:

تۈركىيەدىكى «ئانادولۇ ئاگېنتلىقى» تورىنىڭ ئېنگلىزچە سەھىپىسىنىڭ خەۋىرىگە كۆرە، تۈركىيەدىكى «گالاتا ساراي» پۇتبول كۇلۇبىنىڭ ئالجىرىيەلىك توپچىسى سۈفيان فەيغۇۋلى (سفيان فيغولي) ئامېرىكادا جورجى فىلويىدنىڭ ئۆلۈمى سەۋەبلىك «قارا تەنلىكلەرنىڭ ھاياتىمۇ قەدىرلىكتۇر» دېگەن نامايىش شوئارلىرىغا ماس ھالدا تۇنجى بولۇپ «ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىمۇ قىممەتلىكتۇر» دەپ يازما يوللىدى.

«CNN» توربەت «11 مىليون ئۇيغۇرنىڭ ۋەتىنى بولغان شەرقىي تۈركىستاندا نېمىلەر يۈز بېرىۋاتىدۇ؟» ماۋزۇلۇق ۋىدىيولۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. مەزكۇر ماقالىدە شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا قانداق ئېزىلىۋاتقانلىقى، بولۇپمۇ يېقىنقى بىر قانچە يىلدا ئۇيغۇرلارنى تۇتقۇن يوق قىلىپ شەرقىي تۈركىستاننى ھەقىقىي مەنىدە ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ قايسى دەرىجىدە ئەسەبىيلەشكەنلىكى نىسبەتەن سىستېمىلىق بايان قىلىندى.

20 – ئىيۇن:

«irishtimes» توربەت «خىتاينىڭ <كۇلتۇرەل ئىرقىي قىرغىنچىلىقى>: ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇستىدىكى زۇلۇم داۋام قىلماقتا» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالىدە، خىتاي كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بيۇروسىنىڭ ھەيئەتلىرىدىن ۋاڭ ياڭنىڭ يېقىندا شەرقىي تۈركىستاننى زىيارەت قىلغانداا، مەزكۇر رايوندىكى مىسلىسىز زۇلۇم سىياسەتلىرىنى ۋە ئۇنىڭ تۈرتكىسىدە ئوتتۇرىغا چىققان ۋەزىيەتنى «زور ئۇتۇق» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەنلىكىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ، بېيجىڭنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قاراتقان سىياستىدە يۈمشاش ئالامەتلىرى يوقلۇقى، ئۇلارنىڭ ئاداققى مەقسىتىنىڭ ئۇيغۇردىن ئىبارەت بۇ مىللەتنى باش كۆتۈرەلمەس قىلىۋېتىش ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

21 – ئىيۇن:

«زىمىستان» توربەتا «يەتكۈزۈلمىگەن تۇغۇلغان كۈن تىلەكلىرى: خىتاي كومپارتىيىسى ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنى قانداق ۋەيران قىلدى؟» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالىدە گېرمانىيەدە ياشاۋاتقان مەمەتئېلى ۋە ئۇنىڭ تۇتقۇن قىلىنغان ئاچىسى خەيرىگۈلنىڭ ئېچىنىشلىق ھېكايىسى ئارقىلىق بىر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ نۆۋەتتىكى پاجىئەسى پاش قىلىنغان.

ئەنۋەر قاراقۇرۇم تەييارلىدى

گېنېرال مەمتىمىن ئىمىنوف
(1915-1970)

ئۇيغۇرلار

The Uyghurs

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مەۋجۇدىيىتىنىڭ ژۇرنىلى

The Magazine of the Uyghur Culture and Survival

ئۇيغۇرلار ئادالەت ئۈچۈن كۈرەش قىلغان، ئادالەت بەرپا قىلغان، ئادالەتنى قوغدايدىغان مىللەتتۇر.